

ПЕДАГОГИКА ТАРИХИДАН ХРЕСТОМАТИЯ

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлиги ўқув қўлланма сифатида
тавсия этган

Тузувчи-муаллиф: О. Ҳасанбоева

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1993

1

Мазкур хрестоматияга жаҳон педагогика фани ривожда муҳим роль ўйнаган атоқли педагогларнинг илғор қарашлари, таълим-тарбияга онд фикрларни акс эттирувчи асарлар, айрим йирик асарлардан парчалар жамланган. Хусусан, умуминсоний қадрият, маданий-миллий мерос ва Урта Осиё педагогикасига доир асарларга алоҳида эътибор берилган.

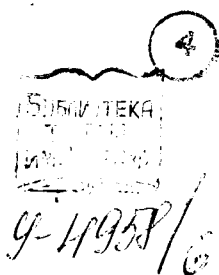
Қўлланма педагогика олий билимгоҳлари талабларига мўлжалланган, ундан дорилфунун ва педагогика билим юртлари талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тақризчилар: Педагогика фанлари докторлари, профессорлар

М. Очилов, Қ. Зарипов.

Педагогика фанлари номзодлари, доцентлар

М. Рўзиқулов, И. Қодиров

X 4303000000—55
353 (04) — 93 45—93

ISBN 5—645—01887—7

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1993

МУҚАДДИМА

Педагогика тарихи фани бўлажак муаллимларга таълим-тарбия санъатининг тарихий жабҳаларда тутган ўрни ва тараққиётининг ривожланиш қонуниятлари, педагогик ғоялар ҳақида маълумот беради.

Қайта қуриш, ошкоралик бу фанни ҳар тарафлама пухта ўрганишга, унга миллий сайқал беришга шарт-шароит яратди. Маълумки, кейинги вақтларда педагогика тарихи фанининг асосий масалаларини бойитишга ҳисса қўшадиган муайян ютуқлар қўлга киритилди. Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатлари халқ педагогикаси, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг буюк мутафаккирлари, маърифатпарвар шоирлари ва ижодкор ўқитувчиларининг педагогик асарлари, уларда илгари сурилган ғоялар ва қарашлар илмий жиҳатдан ўрганилмоқда. Улар ҳақида китоблар, қўлланмалар яратилмоқда.

Педагогика тарихи хрестоматияси педагогика тарихи фани дастури асосида тузилиб, майдонга келган дастлабки қўлланмалардан биридир.

Хрестоматияда педагогика фанининг ривожланишида Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари педагогикаси, Фарбий Европа ҳамда Россиядаги машҳур педагогларнинг илмий асарларидан намуналар, ўлкамиздаги маҳаллий муаллифлар томонидан яратилган ва дунёвий аҳамият касб этган педагогик асарлар ҳамда жумҳуриятдаги мактаб ва маориф тараққиётига оид асарлардан намуналар келтирилган. Ислом динининг муқаддас китоби «Қуръони карим» ҳамда Муҳаммад пайғамбар ҳадислари, шунингдек, Ал Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожибларнинг педагогик асарларидан намуналар жой олган. Хрестоматиянинг кейинги қисмларида XV—XVIII асрларда яшаб ижод этган Алишер Навоий, Ян Амос Коменский, Иоганн-Генрих Песталлоци каби улкан сиймоларнинг педагогик қарашлари, XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги педагогик ғоялар ва уларнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган буюк педагоглар, бошланғич таълим усталари ҳамда маърифатпарварларнинг ҳаёти қисқача ёритилган ва асарларидан намуналар берилган.

Педагогика тарихи хрестоматияси педагогика олий билим-гоҳлари талабалари, ўқитувчилари, умумтаълим мактаблари муаллимлари учун ўқув қўлланма сифатида тақдим этилади.

1606. ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИДАН НАМУНАЛАР

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ

Она-Ватан ҳақида

Булбул чаманни севар,
Одам — ватанни.

Ватан гадоси — кафан гадоси.

Ватаннинг вайронаси — умрнинг ғамхонаси.
Ватан тинч — сен тинч.

Ёвдан қўрққан — ёвга дўст.
Элни суйган — элга дўст.

Она юртинг — олтин бешигинг.

Она юртинг омон бўлса,
Ранги-рўйинг сомон бўлмас.

Қуш бутоққа сиғинар,
Одам — ватанга.

Оила ва фарзанд ҳақида

Амри падар аршдан улуғ.

Аччиқланса отаси енгар,
Ҳазиллашса — боласи.

Давлатинг — ота-онанг,
Савлатинг — ўғил-қизинг.

Она — меҳрибон, ота — ғамгузор.

Она — қум, бола — тош.

Онанинг кўнгли болада,
Боланинг кўнгли далада.

Ота сўзи пичоқ,
Она сўзи қумалоқ.

Ота қарғиши — ўқ.
Она қарғиши — дўқ.

Бол ширин, болдан бола ширин.

Бола бўлса шўх бўлсин,
Шўх бўлмаса, йўқ бўлсин.

Мен куярман боламга,
Болам куяр боласига.

Бола азиз, одоби ундан азиз.

Одоб, тарбия ва одобсизлик ҳақида

Ақл — ёшдан,
Бола — бошдан.

Бола — ҳўл новда, ўз вақтида эгиб ол.

Кишининг хулқи — унинг чиройи.

Одоб бозорда сотилмас.

Одоб — кишининг зеб-зийнати.

Одобли бола элга манзур.

Одобни беодобдан ўрган.

Одобсиз бетга чопар.

Одобнинг боши — тил.

Чиройли сўз — инсон безаги.

Эрка тутса онаси,
Талтаяди боласи.
Тўғри тутса онаси,
Юртга эга боласи.

АФСОНАЛАР

ГЕРШАСП

Бир аждар кишиларга кўп бахтсизликлар келтиради, қабиланинг ҳаёти хавф остида қолади. Қаҳрамон Гершасп аждарга қарши жангга отланади, аждарнинг масканига қараб йўл олади. Гершасп туш чоғига қадар аждарни қидиради, би-роқ уни тополмайди. У ўт қалаб, овқат пиширмоқчи бўлади.

Аждар шунчалик катта эканки, Гершасп анча вақт ухлаб ётган аждарнинг устида айланиб юрса ҳам уни пайқамаган экан ва ўз ўчоғини унинг устига қурган экан. Ўт аждарнинг бада-нини қизитибди, аждар вазмин қимирлай бошлабди. Шундан кейингина Гершасп аждар устида юрганини пайқаб қолибди. Лекин Гершасп ваҳимага ва саросималикка тушмабди. У бу улкан ва даҳшатли махлуққа қарши жанг бошлабди, қурол-ларини моҳирлик билан ишлатибди, аждарни енгиб, кишилар-ни ҳалокатдан қутқарибди.

ЧИСТОНИ ЭЛИҚБЕК

Жинлар Эликбекнинг қабиладоларидан кўп кишини қи-риб ташлайдилар. Ракшош номли даҳшатли душманлар (эҳ-тимол, дев бўлса керак) юқумли касаллик тарқатади. Фидокор Эликбек эл-юртини ҳалокатдан қутқариб қолмоқ учун душ-манларга қарши жангга отланади. У бир чорраҳада сон-са-ноқсиз жинларга дуч келади, улар кишиларни бурдалаб, қонини сўриб, ичак-чавоқларини баданларига ўраб олган эканлар. Эликбекни кўрган жинлар ваҳимали шовқин-сурон кўта-риб, унга ёпишиб кела бошлайдилар. Бироқ, Эликбек кўрқ-майди, йўлбарсдек жангга отланиб, жинларга қарата дейди: «Эй, жинлар, менинг шаҳримдаги элни нега ўлдирасиз? Ме-нинг бу ўткир қиличимни кўринг. Таналарингизни парчалаб бошқа-бошқа томонларга улоқтириб ташлайман». Жинлар яна ваҳима солиб, қурол ишлатиб Эликбекни маҳв қилмоқчи бў-ладилар. Бироқ Эликбекка бас келолмайдилар. Эликбек куч-қуввати ва шижоати билан уларга даҳшат солади. Жинлар энди ёлворишга, шафқат сўрашга мажбур бўладилар.

Жинларни енгган Эликбек энди шаҳарнинг жанубида бир туп азим толнинг ковагида яшовчи уч кўзли олов тусли Ракшошнинг эл-юртга юқумли касал тарқатаётганини билиб қолиб, унга қарши жангга жўнайди...

БАРАҚТОМ ҚАЛЪАСИ

Қадим замонларда Қорақалпоғистоннинг Қозоғистонга че-гарадош бир водийсида Барак деган золим шоҳ яшар экан. Шоҳ бир қасрида ўзи турса, иккинчи қасрида катта ов бур-гутини сақлар экан. Кунлардан бир кун қасрга бургутнинг онаси Анқо (афсонавий қуш) келибди. Шоҳ кишиларнинг га-пига қулоқ солмай, она ва боланинг дийдор кўришишига ҳа-лақит бериб, бургутни овга олиб чиқмоқчи бўлибди. Бургут ғазабланиб, Баракка човут солибди-да, уни осмонга кўтариб чиқиб, ерга ташлаб юборибди. Баракшоҳнинг парчаланган жасади ўша қасрда дафн қилинибди. Водий хароб бўлибди. Карвонлар унга яқин йўламайдиган бўлибди.

ХУББИ АФСОНАСИ

Жуда қадим замонларда Фаридун ва ҳатто Жамшид замонасидан бурун Амударёда Хубби деган бир йигит бўлган экан. У бир қўли билан балиқ тутар, иккинчи қўли билан уни қуёшга тутиб турар, балиқ бир зумда пишар экан. Хубби шу хилда балиқ еб, Амударёда 700 йил яшабди, дарёни қўриқлабди, бироқ ёмон руҳ, ҳаттоки чивин ҳам дарёга яқин йўлашга ботинолмабди. Халқ сувга маъмур бўлиб, шод-хуррам яшар экан. Бироқ Жамшид замонасига келиб, Хубби ғойиб бўлибди. Кишилар уни осмон сувларнинг ҳукмрони бўлган қиз ўғирлаб олиб кетган, деб фараз қилибдилар. Хубби ғойиб бўлгандан кейин Амударёга унинг онаси келибди. У биринчи бўлиб қайиқ ясабди, кишиларни қайиқда сузиш ва душманга қарши сувда жанг қилишга ўргатибди. Бироқ кунлардан бир кун Хуббининг онаси ҳам ғойиб бўлибди. Лекин кишилар ўз ҳомийларини, Хубби ва унинг онасини унутмабдилар. Улар қайиқларда Хуббининг онаси қиёфасини тасвирлабдилар...

ЭРТАҚЛАР

ДОНО ҚИЗ

Қадим замонда бир подшо ўтган экан. Кунлардан бир кун подшо ўз элига иккита савол берибди:

— Шириндан ширин нима? Аччиқдан аччиқ нима?

Подшо бу саволни ечиш учун одамларга қирқ кун муҳлат берибди. «Агарда ҳеч ким саволни еча олмаса, юртга қирғин соламан», дебди.

Бу саволга ҳеч ким тўғри жавоб бера олмабди. Подшо зулмидан қўрққан халқ бошқа томонларга қараб қочиб кета бошлабди.

Шу мамлакатда бир камбағал чол қизи билан кун кечирар экан. Кўчадаги шовқинни эшитиб, қиз ташқарига чиқиб қараса, одамлар тўп-тўп бўлиб қочиб кетаяпти. Қиз улардан нима сабабдан қочаётганликларини сўрабди. Шунда улардан бири бундай дебди: «Подшо бутун халққа савол берган. Саволини ечиш учун қирқ кун муҳлат қўйган. Агарда ҳеч ким ечолмаса, юртга қирғин солади».

Шунда қиз отасини чақириб, унга «Отажон, сиз подшонинг олдига бориб саволини ечинг ва юртни зулмдан қутқаринг!»— дебди.

Шириндан ширин — бола ширин. Иккинчи саволга:

— Аччиқдан аччиқ — ўлим аччиқ, денг,— дебди.

Чол подшонинг олдига бориб, саволига жавоб берибди. Подшо чолдан ким айтганини сўрабди. Чол ўз қизининг айтганини маълум қилибди. Қизнинг донолигини яна синаш учун

подшо: қизингга бориб айт, ҳўкизни болалатиб берсин, дебди. Бир неча кундан кейин подшо одамлари қизнинг олдига келиб: «Ҳўкизни болалатдингми?»—деб сўрабдилар. Шунда қиз: «Дадам ҳаммомга туққани кетган, келса жавобини айтаман»,—дебди. Келган одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулишиб: «Ҳеч вақт эркак киши ҳам туғадими?» деганда, қиз: «Ҳўкиз болалаганда, нима учун эркак киши туғмайди?»—деб одамларни мот қилибди.

Бу гапни одамлар подшога айтиб берибдилар. Подшо қизнинг ақллилигига қойил қолибди ва қирқ кечаю қирқ кундуз тўй-томоша бериб, шу қизга уйланибди. Кунларнинг бирида подшо овга кетибди. Дарвозанинг олдида одамларнинг жан-жаллашаётган товуши қизнинг қулоғига эшитилибди. Қиз қараса, иккита қўйчивон можаро қилиб турган экан. Шунда қиз улардан жанжалнинг сабабини сўрабди. Ҳар иккисининг ҳам бўғоз қўйи бор экан. Кечқурун биттасининг қўйи туғиб, қўзи иккинчи қўйнинг тагига ётиб қолибди. Қиз икковининг можаросини тўхтатиб турганда, подшо келиб қолибди. Хотинининг кўчага чиқиб турганини кўриб ғазабланибди ва саройдан хоҳлаган нарсасини олиб, отасининг олдига жўнашини айтибди. Шунда қиз кетмасдан туриб, подшо билан охирги марта ўтириш қилиб, зиёфат беришни сўрабди. Подшо рози бўлибди.

Қиз хилма-хил ноз-неъматларни подшонинг олдига қўйиб, роса ичирибди. Шунда подшо маст бўлиб, ётиб қолибди. Қиз соявон аравага подшони ётқизиб, аравакашга бозорларни айлантриб юришни айтибди. Бир вақт подшо кўзини очиб қараса, хотини билан аравада бозорни айланиб юрган эмиш. Шунда подшо хотинидан:

— Нима учун мени бундай қилиб олиб юрибсан?—деб сўраса, қиз шундай дебди:

— Эй, подшоҳим, ўзингиз уйдан хоҳлаган нарсангни олиб, отангникига кет, дедингиз. Уй ичидан хоҳлаганим сиз эдингиз, энди уйга олиб кетяпман,—дебди.

Подшо қизнинг донолигига, ақллилигига қойил қолиб, у билан яна турмуш кечираверган экан.

ИЛМ АФЗАЛ

Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда Бухородан узоқда, Урганч чўли этагида, Қалъайи Миришкор деган қишлоқда бир қария яшаган экан. Чол ўзим омилигимча қолдим, қани энди ўғилларим ўқиб одам бўлса, деб орзу қиларкан. Бобонинг саккиз ўғли ва бир қизи бор экан. Қизи ақлли, сезгир экан. Ота қизига:

— Худо умрингни узоқ қилсин, бахтимдан ўргилайки, қариган чоғимда сендай фарзандли бўлдим. Лекин акаларингдан куйдим. Бадбахтларнинг меҳнат қилишга бўйни ёр бермайди, ўқиб, илм олиб, одам бўлинглар десам, гапимга қулоқ солишмайди. Шунча молимиз, еримиз бор, ўқиб нима қиламиз, де-

йишади. Мен қариб қолдим, бу дунёдан кўз юмсам, акаларингнинг аҳволи шу бўлса, вафотимдан кейин менга лаънат келтирадилар деб қўрқаман, қизим,— деб хасрат қиларкан.

— Отажон, сизга бир маслаҳат берайин. Акаларимни ёнингизга чақиринг. Кейин улардан қилиб юрган ишларини сўранг. Қани, нима деб жавоб қиладилар?— дебди.

— Эй, жоним қизим, уларнинг қилиб юрган ишларини биламан. Саккиз аканг, чўнтақларини пулга тўлдириб, саккизта чопқир отга миниб, шаҳарма-шаҳар кайфу сафо қилиб юрганлари юрган,— дебди ота.

— Бу ишларини биламан, отажон, сиз акаларимни меҳмонга чақириб келинг. Мен эшикни орқасида туриб гапирган гапларингизни эшитаман. Сиз аввало улардан: «Илм яхшими ёки давлат афзал?»— деб сўранг. Ҳаммаларидан эшитиб бўлганингиздан кейин мени чақиринг. Менга ҳам акаларимга берган саволингизни беринг. Ақлим етганича жавоб бераман, акаларим эшитиб турсинлар,— дебди қизи.

Чол қизининг ақлига тасанно айтиб, кечқурун ўғилларини меҳмонхонага чақирибди. Ўғиллари меҳмонхона тўридаги кўрпачаларга қатор бўлиб ўтирибдилар. Улар отамиз мол-дунёсини бизга бўлиб берса керак, деган ўй билан сергак бўлиб турибдилар.

— Ўғилларим, сизларни едирдим, кийгиздим, вояга етдингизлар. Бирортангиз кам эмассизлар. Мендан кейин рўзгор ташвиши бошингизга тушади. Ўқиб, илм олинглар. Ўйлаб кўрсам, илм билан ҳунарда гап кўп экан,— дебди ота.

Ўғиллар оталарининг бу гапларини эшитиб, ҳайрон бўлишибди. Қария тўнгич ўғлидан сўрабди:

— Сен катта фарзандимсан. Режанг қандай? Илм яхшими ёки давлат?

Катта ўғли пича ўйлаб туриб:

— Э, ота, қизиқ гапларни айтасиз-да. Худога минг марта шукурки, бошимизда соябонимиз, сиз падаримиз ҳаётсиз, еримиз, молимиз бор. Ўқиб нима қиламан?— дебди.

Чол ўғлининг жавобидан кўп хафа бўлиб, иккинчи ўғлидан сўрабди:

— Ўғлим, сен асл инсон бўласан, деб ўйловдим. Сен ҳам от миниб, бир неча кунлаб йўқ бўлиб кетасан. Бу йўлингдан қайт! Мен қари ҳолим билан қачонгача ишлайман? Менга ёрдам бер. Жавоб бер, илм зўрми ёки давлатми? Яхшилаб ўйлаб кўргин, болам.

Иккинчи ўғли ака-укаларига бир қараб олибди-ю, отасига:

— Олло таолодан тилайманки, отам доимо соғ-саломат юрсинлар, сояи-давлатларида йигитлик даврини сурайлик. Пулу мол бўлмаса, илмдан нима фойда?— дебди.

Мўйсафиднинг таъби хира бўлиб хўрсинибди:

— Ўғлим, сўроғимга жавоб беролмадинг, кўнглим жойига тушмади. Бўлмаса энди сен жавоб бер, ўғлим. Шоят мени хурсанд этсанг,— дея учинчи ўғлидан сўрабди чол.

Учинчи ўғли ўйламай-нетмай отасининг саволига:

— Э, отайи мўътабарим, ҳамма гапларингизга тушундим. Лекин бу тўрт кунлик дунёда еган-ичган, кийганингиз қолади. Энди катта бўлиб қолдик, шу ёшда илм олган билан қаерга борамиз? Давлат яхши-да, ота,— деб жавоб берибди.

Афсус-надомат қилган ота навбатни тўртинчи ўғлига берибди:

— Қани, ўғлим, сен нима дейсан? Жавоб бер. Сендан бирон яхши жавоб эшитармиканман? Акаларинг берган жавобини сен ҳам эшитдинг.

Тўртинчи ўғли жавоб берибди:

— Э, отайи бузрукворим, мен сизга нима ҳам дердим. Мана сиз ўқимагансиз. Лекин мол-мулкингиз ҳаддан зиёда. Доймо ҳурмат ва иззатдасиз. Биз ҳам сиздай яшайверамиз. Саволингизга жавоб шуки, давлат яхши. Қўлингиз узун бўлади, қаерга узатсангиз етади.

Мўйсафиднинг ҳафсаласи пир бўлибди-ю, бешинчи ўғлига ҳам ўша саволини берибди.

— Ҳурматли падарим, сизга жавобим шуки, илм деганингиз қўлга олинмайди, киссага ҳам пул бўлиб кирмайди. У билан қорин тўймайди, танингиз бут бўлмайди. Уйингизга палос қилиб сололмайсиз. Энди сизга айтсам, мол-давлатга нима етсин, давлат афзал-да, отажон,— дебди бу ўғли ҳам.

Отанинг жаҳли чиқибди ва олтинчи ўғлига:

— Хўш, энди сен гапир-чи, болам. Ёшлигингда кўп ҳаста бўлардинг, кўп табиб-жарроҳларга кўрсатганман сени. Онанг раҳматли кечалари мижжа қоқмай тепангда ўтириб чиқарди. Инсон боласи ўлмаса одам бўлиб кетаркан. Дуруст, мана йингит бўлиб қолдинг. Айт-чи, илм зўрми ёки давлатми?— дебди.

Олтинчи ўғли ўйлаб туриб, сўнг:

— Отамсиз, сизга илм афзал, десам мен уни билмайман, ўқиганим йўқ. Давлатни биламан. Бой яшаймиз. Уйимизда ҳамма нарса бор. Еганимиз олдинда, емаганимиз кетимизда. Бундан чиқди, давлат афзал экан-да, отажон,— дебди.

— Э, болам, кўнглимдаги жавобни бермадинг. Сен ҳам ҳирсингни давлатга қўйган экансан. Нима ҳам дейман сенларга? Қани, навбат билан кенжа укаларингдан ҳам сўраб кўрай-чи. У нима жавоб қиларкан? Қани, тойлоғим, сен гапир-чи, — деб мўйсафид еттинчи ўғлига мурожаат қилибди.

Ўғли талмовсираб жавоб берибди, гапининг тайини йўқ эмиш.

Мўйсафид хўрсинибди, соқолини тутамлаб, бир оз жим қолибди, сўнг кенжа ўғлига қараб:

— Қани, кенжа, умидим сендан болам. Шояд сен саволимга тўғри жавоб берсанг. Кенжа ўғил ақлли бўлади, дейдилар. Давлат афзалми ёки илм афзалми? Толеинг баланд бўлсин, икки дунёда хор-зор бўлма асло. Ҳа, отанг дуоси тилло, лекин қарғиши ёмон!— дебди.

Кенжа ўғил отасига:

— Отажон, мен давлат эмас, илм афзал дейман. Мени мактабга беринг, ўқийман. Насиҳатингизга амал қиламан. Қўзингиз очиқлигида илмли бўлиб қолай. Барибир мол-давлат менга тегмайди!— дебди. Мўйсафиднинг димоғи чоғ бўлиб:

— Баракалла, ўғлим,— деб ўғлининг пешонасидан ўпибди. Сўнг яна: «Менга мол-давлат тегмайди», деганинг нимаси?— деб сўрабди.

Шунда эшик орқасида акалари билан отасининг баҳсу жавобларини тинглаб турган қизи:

— Эй, отайи қиблагоҳим, менга рухсат беринг, саволингизга жавоб берайин. Агар ҳурматсизлик бўлмаса, энди навбат меники,— дебди.

Ака-укалари бир-бирларига қараб қолибдилар. Мўйсафид хушвақт бўлиб навбатни қизига берибди:

— Қани қизалоғим, сенга навбат, гапир, болам, бу сўроққа сен нима деб жавоб қиласан?

Қизи гап бошлабди:

— Э, отажон, авваламбор шунни айтай, энг кенжа ўғлининг бергани тўғри жавобдур. Давлат эмас, илм афзалдур. Лекин илм афзаллигини айтолмади. Негаки кичик акаларим катталарига тақлид қиладилар. Яқинда катта акаларим маслаҳат қилиб, отамдан сўнг мол-мулкни бўлиб оламиз, кичик укаларимизга ҳеч нарса бермаймиз, улар меҳнатимизни қилиб юради, деганлар. Кенжа акам бу гапни эшитиб, энди менга молу давлат тегмас экан, ўқиб бир кунимни кўрадиган бўламан, деб ўйлаб, илм афзал деб тўғри айтяпти. Давлат бебақо нарса. Бугун бор, эртага йўқ бўлиб кетади. Давлат албатта ширин кўринади, аммо азоби бисёрдир. Қўнингиз тўлиб, қазо қилсангиз, акаларим давлат деб бир-бири билан жиққамушт бўлишади, нарсаларимизни akka-тикка¹ қилишади. Акаларимнинг еттови давлат зўр, дедилар. Бу нотўғри! Отанинг моли фарзандга сира буюрмайди. Мен бўлсам илмни афзал деб айтаман. Акаларим эшитиб олсинлар: биринчиси шуки, илмни қанча сарфласанг, шунча кўпаяверади. Давлатни сарфласанг, у тобора камайиб бораверади. Шунинг учун ҳам илм афзалдур. Иккинчиси шуки, илмли одам ширинсухан, одобли бўлади. Шунинг учун ҳам ҳамма унга ўхшашга интилади. Давлатманд одамга эса ҳамма ҳасад қилади. Чунки давлат ҳаммада ҳам йўқ. Учинчиси шуки, илмли одам дунёдан ўтса, эсиз, фалончи олимдан ажралдик, деб афсусланиб йиғлаб кўмадилар. Давлатманд одам ўлса, ажаб бўлди, сара бўлди, бир нафси бад одамдан қутулдик, деб лаънатлаб кўмадилар. Тўртинчиси шуки, олим одам дунёда доим фароғатда яшайди. Чунки унинг бошидаги илмни ҳеч ким ўғирлаб кетолмайди. Давлатманд одам доимо молимни ўғри уриб кетмасин, бўри-шоқол емасин, ўлиб нобуд бўлмасин деб, мудом таҳликада юради. Бешинчиси шуки, илм

¹ Талон-тарож.

эскирмайди, чиримайди, нобуд бўлмайди. Лекин мол-мулкни зах ерга қўйсанг чирийди, офтобда ранги ўчиб ситилиб кетади, совуқда қотади, иссиқда куяди. Давлатманд одам мудом унинг ғамида бўлади. Олтинчиси шуки, илмли одам юмшоққўнгил, ширинсухан, хушчақчақ, одамшаванда бўлади. Шунинг учун ундай одамни эл ҳурмат-иззат қилади. Давлатманд одамнинг қўнгли тошдай қаттиқ бўлади. Қўл остидаги кишилар хўп ишласин, давлатим кўпайсин, деб уларни сўкади-уради.

Оқила қиз отаси ва акаларининг жимгина ўтириб эшитаётганларини сезгач, охирги муддаосини айтибди:

— Эй, отажон, акаларим эшитиб олсин. Ёшлик даврларини зое ўтказгандан, вақтида фойдаланиб қолишсин. Зеро, охирги пушаймон ўзларига душман бўлади.

Мўйсафид ҳам, акалари ҳам оқила қизга қойил қолиб, «офарин» дебдилар. Мўйсафид қизи билан кенжа ўғлини мактабга берибди. Бошқа ўғиллари энди меҳнат қилишга киришиб, ҳаммалари мурод-мақсадларига етибдилар.

(«Зумрад ва Қиммат» эртаклар тўпламидан.)

ДОСТОНЛАР

АЛПОМИШ

Бойбўри ўғлининг отини Ҳакимбек қўйди, ўнг кифтига беш қўлини урди. Қўлининг ўрни доғ бўлиб, беш панжанинг ўрни билиниб қолди. Бойсари қизининг отини Ойбарчин қўйди. Ана шунда Ҳакимбекка Ойбарчинни адаштириб, беш кирти қилиб: «Бу иккови эр-хотин бўлсин, Ҳакимбек билан ҳеч бир киши баробар бўлолмасин, омин, оллоҳу акбар» — деб фотиҳани бетига тортди.

...Шунда болалар кундан-кун ўсиб, ойдан-ой ўтиб, бирдан иккига кириб, иккидан учга кириб, тили чиқиб, элга танилиб, тили чиққандан кейин, элга энгандан кейин тутиб, икковини ҳам мактабга қўйди. Булар мактабда ўқиб юриб етти ёшга кирди. Бурро, саводхон, саводи чиқиб, ҳам ўқиб-ёзадиган мулла бўлди. Шунда Бойбўрибий: «Энди ўғлим саводи чиқиб мулла бўлди, ўғлимга энди шоҳлик, сипоҳлик илмини ўргатайин...» — деб мулладан чиқариб олди.

Ҳакимбек етти ёшга кирган. Алпинибий бобосидан қолган ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйи бор эди. Ана шунда етти яшар бола Ҳакимбек шул ўн тўрт ботмон ёйни қўлига ушлаб кўтариб тортди, тортиб, қўйиб юборди. Ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғининг катта чўққиларини юлиб кетди, овозаси оламга кетди. Шунда барча халойиқлар йиғилиб келиб айтди:

«Дунёдан бир кам тўқсон аллӣ ўтди, алпларнинг бошлиғи Рустам дoston эди, охири бу Алпомиш алп бўлсин»...

Алпомиш Қорахонга қарата бир сўз айтди:

Билсанг қўнғиротли зотимни,
Малакдайин сурагимни,
Қовдон еган отимни
Қалмоқ, сен кимга менгзадинг?
Бадбахт, сен кимга менгзадинг?
Моячам деб сўрганимни,
Галман жавоб берганимни,
Рустам каби мужгонимни
... Ширин суханли тилимни
Билагимдаги ўзримни,
Панжаси узун қўлимни
Қалмоқ, сен кимга менгзадинг?
Бургутдай ўтиришимни,
Жасаду тана — тушимни
Имо билан кулишимни,
Қийилган қалам қошимни
Оҳ тортганда нолишимни,
Қалмоқ, сен кимга менгзадинг?..

...Алпомиш банди кетганига неча вақт ўтган, ҳамманинг ҳам қўнғилидан чиқиб кетган. Бор деган билан ҳеч ким ишонмайди. Алпомиш кетган вақтда Барчиннинг бўйида ҳомила гумон қолган, бул пайдо бўлган, Алпомишни жойини тутар, деб отини Ёдгор қўйди. Шундай замон бўлиб, неча вақт ўтди. Барчин ўғлини олдиға олиб ўтириб, бу сўзларни айтиб, ўзига тасалли бериб ўтирибди:

Улмаса Ёдгор болам Эр етар,
Омон-эсон болам ўлмай эр етса
Бойбўрининг юрагидан чер кетар,
Отасин ўрнини Ёдгоржон тутар,
Ота юртин Ёдгор қўзим тебратар,
Ғаним бўлган душманларни бўзлатар,
Отаси эр эди, эрдэй бўп ўтар,
Отасининг юрти шундай бўп тутар...
— Ғариб бўп эзилди менинг юрагим,
Акамнинг ўрнига қолган, чироғим...

Неча вақт, неча замон орадан ўтди — Алпомиш зиндонда ётибди. Қараса, зиндоннинг бошида бир ғоз қанотини ёзиб айланиб турибди.

Ғозни кўриб Алпомиш бу сўзни айтиб турибди:

Э, жонивор, Қўнғирот элдин келдингми,
Хумоюндан менга соя солдингми.
Гар зиндонда мендан хабар олдингми?
Зиндонда гангиган бу бекни боши
Оҳ тортсам, тўкилар кўзимни ёши.

Сўз айтмакка ғознинг тили бўлмади, Давлатли хон энди шундай қаради:

Елғиз ғозни яқинда кўради,
Айланиб зиндонга яқин келади.
Муни кўриб Ҳаким кўнглин хушлади.
Узин келиб ғоз зиндонга ташлади.

Шунда ғозни ушлаб кўрди. Ғознинг бир оёғи синган, бир қаноти майиб бўлган, ўқ тегиб, ҳолати кетиб, шу ерга йиқилган.

Неча кунлар ғоз билан суҳбат қуриб ётди, ғознинг яралари битди. Парвоз қилиб, кўтарилиб учадиган бўлди.

Ҳакимбек:— Элу халқимга менинг ўлик-тирик хабаримни сен етказсанг,— деб хат қилиб, ғоз қанотининг шопарига мухтасар қилиб, ғозга қараб бир сўзни тайинлаб турган экан:

Белимга боғланган зарин пўтам бор,
Қўнғирот элда Бойбўридай отам бор.
Албатта отамга арзимни етказ,
Мен йиғлайман, юрагимда алам бор...

(«Алпомиш» достонидан. Т., 1989.)

ҚИССАЛАР

ХОТАМНОМА

(Парча)

Ҳотамнинг туғилғонини бу тарзда баён қилибдурки, Ҳотам Бинни Тай бинни Қаҳлон бинни Расан бинни Нахшаб бинни Қаҳтон бинни Худ.

Яман подшоҳи Тай ҳукамо ва надимларини ҳозир қилиб, толеъини кўриб баён қилди. Ҳаммалари шод бўлдилар:

— Бу ўғил подшоҳ бўлиб, саҳоват бирла қиёматгача ҳиммати оти қоладур.

Подшоҳ хуш бўлуб, ҳукамо ва надимларини хуш қилиб, хазинасидан нисор қилди.

Хотам туғилгон кунини олти минг ўғул Ямандин ва атрофдин таваллуд қилди. Ул болаларни ҳозир қилиб, олти минг энагага болаларни боқмоқга буюрди. Тўрт энага — хуш ва шод ёшни танлаб, Ҳотамни парвариш қилиб, сут бермакка тақин қилди. Ҳотам сут эмгали унамади. Тайга хабар бердики:

— Ҳотам сут эммайдур?

Аҳли нужумларни ҳозир қилиб сўрадики:

— Бола нима учун сут эммайдур?

Аҳли нужумлар айтдики:

— Бу ўғил саҳоват бирла оламда оти машҳур бўладур.

Тоинки ҳамма тифллар ва энагалар бир ерга жам бўлиб, ҳамма болаларга сут бердилар, Ҳотам ҳам сут эмди.

Вақтики сутдан айириб, таом ейдурғон бўлди. Гоҳи Ҳотамни ташқари олиб чиқиб, бир ғарибни кўрса, қўли бирла ишора қилур эрдик: «Менга бир нарсани беринг»,— деб. Вақтики таом келтурса, ул олти минг болалар бирла бир ерга ўлтуриб, таом ер эрди...

Ҳотам ҳақида: Киши бирла сўзни мулойиматлик бирла қилур эрди. Жамоли ниҳоятда хушрўй эрди. «Тўла кишилар юзига ошиқ эрди»... «Анинг сўзидан бизларнинг дилимизга хушвақтлик ва тозалик ҳосил бўладур».

... Ҳотам бонг урдик:

— Эй ҳайвонлар, сизларнинг орангларда нима хусумат бордик, мундоқ, жанг қилурсизлар?!

Оқ йилон айтдик:

Бу манинг отамни ўлтурубдир.

Қора йилон айтдик:

— Манинг хуроким эрди — едим, эмди муни ҳам ейман.

Ҳотам айтдик:

— Эй йилон, агар сенга гўшт керак бўлса, ўз баданимдан кесиб берай, бу йилонни қўйиб юбор! Оқ йилонга қараб дедик:

— Агар оташнинг хунини оламан деб хоҳласанг, мени ўлдургин.

Ҳар иккиси жангдан тўхтади. Қора йилон айттики:

— Вақтики жангга гўштнинг ваъдасини қилдинг — эмди бергин.

Ҳотам айтти:

— Қайси жойимдин бераман, айткин.

Йилон айтти:

— Ўз юзингдан бергин.

Ҳотам ханжарини ғилофдан чиқариб хоҳладик юзига юрутган. Қора йилон бонг урдик:

— Эй, жавон, ман сани озмойиш учун деб эдим. Офарин бўлсин сенинг ҳимматингга!

...Ҳинду айттики:

— Эй, меҳмон, андак таваккуф айланг, иссиғ таом ҳам бордур,— деб меҳмонхонасига олиб кириб ўтқазди. Бирор соат ўтди. Бир лаганда ширинбиринж олиб чиқти. Ҳотам танаввул айлаб, гурусналигидан осойиш топди...

Ҳотам ул диндудин савол айладиким:

— Мусофирпарвар киши экансизлар, валекин тирикни ўлик бирлан қўшуб куйдурурсизлар, бу нима расмдур?

Ул жавоб бердик:

— Эр-хотун иккиси бир кишидур. Яrimi ўлуб, яrimi қолса, ул яrimi нима иш қилур? Хотун ҳам ололмас, эрга ҳам теголмас. Бу важҳдин куйдириб юборурлар,— деди.

Алқисса, Ҳотам ул ҳиндуга видо айлаб, дашт паймо бўлди.

... Ҳотам сўрадик:

— Эй, махлуқ, сенга ким озор бердики, мундоғ фарёд қила-сан? Тулки айтди:

— Сенга раҳмат бўлгай ва санинг диловарлигинга! Бир сайёд менинг болаларимни ва шавхаримни сайд қилиб олиб кетди. Мен анинг учун фарёд қиламан ва гирёнман. Ҳар та-рафга югураман, киши манинг фарёдима етмайдур. Магар сен келибсан. Сан инсон ва ман ҳайвон. Бас, ўз жинсинг ва ўз қавмининг раоясини қиласан, манинг зоримга қарамай-сан.

Ҳотам айтди:

— Инсон қавмида баъзи аҳли дил бордур ва баъзилар тундху ва мардумозордур. Агарчи мен инсон бўлсам ҳам, адо-лат қиламан. Ҳотам айтдики:

— Эмди ўзунгни бир жойга пинҳон қилгин, мен сайёдни тафаххус қилай.

Бас, тулки саҳрода бир гўшада пинҳон бўлди. Ҳотам ўрни-дан қўпти, Сайёднинг уйининг эшикига келди, эшик қоқти. Сайёд ташқари чиқти. Кўрдик, бир жавон хушрўй эшикда турибдур. Айттики:

— Эй, жавон, манинг бирла нима коринг бор? Бизнинг саҳройимиздан эмаска ўхшайсан?

...Сенинг уюнгга келдимки, агар уч-тўрт тулки баччаси бўлса, менга бергин, қиймати вожибини мендан олгил.

Сайёд айттики:

— Етти тулкини сайд қилиб келтурдум. Агар сенга даркор бўлса олгинки, манинг рўзгорим ушбудир.

Бас, Ҳотам айтди:

— Етти тилло бераман.

Етти тиллони олиб саҳрога келди. Ҳар бирининг пут-қўли-ни бандин ечиб қуюб берди. Аммо баччалар нотавон бўлуб экан, аммо тулкини эркаги улмакка яқин бўлуб экан, беҳуш бўлиб қолди. Тулкининг модаси ҳам болаларини қучоқлаб, эрининг қошига келди. Вақтики нарини ул ҳол бирла кўрди, бошига туфроқ сочти, гиря ва зори қилмоқни тутди.

Ҳотам айтти:

— Эй тулки, нима учун гиря ва зорига ўзингни ташлайсан? Тулки аттики:

— Манинг бошимнинг тожи бошимдан кетибдур.

... Жин ўзининг куч-қувватига мағрур бўлиб айттики:

— Хумни келтур.

Бас, Ҳотам гунг хумни талаб қилиб келтурди, айттики:

— Хумга киргил.

Жин қўпти, хумга кирди. Ҳотам оғзини маҳкам банд қи-либ айди:

— Ташқари чиқгин.

Жин харчанд зўр қилди, чиқали бўлмади.

Ҳотам буюрдики:

— Утин келтурунглар.

Ҳалойиқ югурдилар, тўла ўтинни олиб келди. Ҳумнинг чурасига ва устига ўтинни жам қилиб, қўйдилар жин, пок қўйди.

Ҳамма хосу ом подшоҳ бошлиқ Хотамга офаринларни қилдилар ва зари фаровон Ҳотамнинг олдига олиб келдилар.

Ҳотам айтди:

— Эй азизлар, манга зар даркор эмас, буларни фуқароларга беринглар ва шаҳарнинг ғарибларига бахшиш қилинглар, айни савобдур...

ҚУРЪОНИ КАРИМ

(айрим суралар)

Қуръон кишилиқ маданиятининг ноёб дурдонаси ҳисобланади. У мавжуд бўлган динларнинг энг сўнггиси бўлган ислом динининг асоси. Бадний жиҳатдан эса араб адабиётининг гултожидир. Қофия билан насрда ёзилган оғзаки адабиёт намунаси. Қуръон бундан қарийб 1500 йил бурун ёғоч тахталарга, сопол парчаларига ёзилиб, ёдда сақланган фикрлар мажмуасидир. Унда беш минг йил бурунги хилма-хил қадимий ривоятларгача баён қилинган.

Қуръонда ислом динидан олдинги диний китоблар ҳисобланган Забур, Таврот ва Инжилдан олинган ажойиб ҳодисалар, тарихий воқеаларни эслатиб ўтилади. Унда ислом динига амал қилувчилар учун қатъий кўрсатмалар, турли йўл-йўриқлар баён қилинган.

Кўпчиликка маълумки, дин халқнинг маънавий бойлиги бўлгани каби Қуръон мусулмон халқлари турмушининг мазмунидир.

Бинобарин, Қуръон таржимаси ҳам ўша халқнинг маданий ва миллий бойлигидир. Қуръон ислом динининг муқаддас китоби ҳисобланиб, у ҳақда 1400 йил давомида мингдан ортиқ китоблар, мақолалар, тафсир ва тақризлар ёзилган. Қуръоннинг ўзи дунёда энг кўп тарқалган ва энг кўп ўқиладиган китобдир. Қуръон жаҳонда йirik тилларнинг деярли барчасига таржима қилинган. Рус тилида эса беш марта нашр этилган. 1894 ва 1907 йилларда Г. С. Саблуков томонидан нашр қилинган. Қуръоннинг русча таржимаси бир бетда арабча ёзуви, иккинчи бетда эса русча таржимаси билан берилган. Бизнинг давримизда ҳам И. Ю. Крачковский таржимасида икки марта (1963 ва 1986 йилларда) нашр қилинган.

Қуръон турли вақтларда турли туркий тилларга (уйғур, турк, татар) таржима қилинган бўлиб, афсуски, шу кунга қадар (оммага мос бўлган графикда) ўзбек тилида нашр қилинмаган эди. Кейинги вақтда чет элларда яшаётган ветадошимиз бўлмиш Олтинхон Мулла Саид Маҳмуд Тарозийнинг «Тасвири мубораги» араб алифбосида Саудия Арабистонида, шунингдек, Қуръони каримнинг ўзбек тилига яқин бўлган уйғурча таржимаси 1986 йили Пекинда нашр қилинган. Бу таржима Муҳаммад Солиҳ томонидан 27 тафсир асосида ва кенг жамоатчилик муҳокамасидан ўтганлиги қайд этилиб, араб графигида ёзилган.

1990 йилдан бошлаб «Шарқ юлдузи» ойномамиз саҳифаларида Қуръоннинг ўзбекчаси Алоуддин Мансур таржимасида берилди ва китоб ҳолида нашр этилди. Бундан бутун ўзбек халқи зўр мамнунига билан фойдаланмоқда.

ОЛ-И ИМОН СУРАСИ

(Парча)

... 14. Одамларга аёллар, болалар, туганмас олтин-кумуш бойликлар, баҳоси (юксак) отлар, чорва ва экин-тикинлар каби истак-хоҳишларига кўнгил қўйиш зийнат қилиб кўрсатилади. Ҳолбуки, бу нарсалар ҳаёти дунёнинг (ўткинчи) нарсаларидир. Оллоҳнинг ҳузурида эса энг гўзал савоб — жаннат бордир...

33—34. Албатта, Оллоҳ Одам ва Рухни ҳамда Иброҳим ва Имрон сулолаларини бутун олам устида (пайғамбарлик учун) танлаб олди. Уларнинг бировлари бировларига зурриёт эдилар...

35. (Эй Муҳаммад) Имроннинг хотини: «Парвардигор, мен қорнимдаги нарсани дунё ишларидан озод этиб, Сенга назр қилдим. (Бас бу назримни ўз даргоҳингда қабул айла!) Албатта Сен эшитгувчи, билгувчисан».

36. Кўз ёргач эса бундай дейди: «Парвардигор, мен қиз туғдим»,— Ҳолбуки Оллоҳ уни нима туққанини билгувчироқдир ва ҳар қандай ўғил бу қиз каби эмасдир,— «Ва мен унга Марям деб исм қўйдим. Мен бу қизга ва унинг зурриётига даргоҳингдан қувилган шайтоннинг ёмонлигидан паноҳ беришингни Сендан илтижо қиламан».

37. Бас, Парвардигори уни хуш қабул айлаб, чиройли парвариш этди ва унга Закариёни қабул қилди. Ҳар қачон Закариё Марямнинг олдига — хужрага кирганида, унинг ҳузурида бир ризқ-насиба кўрди. У: «Эй Марям, бу нарсалар сенга қаёқдан келди?»— деб сўраганида (Марям) жавоб қилди: «Булар Оллоҳ ҳузуридан келади. Албатта Оллоҳ ўзини истаган кишиларига беҳисоб ризқ берур».

... 45-46-47. Эсланг. (Эй Муҳаммад) фаришталар: Ё Марям, албатта Оллоҳ сенга ўзининг Сўзини хушхабар қилиб берадики, унинг исми ал-Масиҳ Исо бинни Марям бўлиб, дунёю охи-ратда обрўли ва Оллоҳнинг яқинларидан бўлур ҳамда одамларга гўдаклик пайтида ҳам вояга етган чоғидагидек гапирур. Ва солиҳ бандалардан бўлур», деганларида, Марям: «Парвардигорим, менга одамзод тегмаган бўлса қаёқдан менда фарзанд бўлсин?»— деди. Оллоҳ айтди: «Шундай, Оллоҳ Ўзи хоҳлаган нарсасини яратади...»

48—49. Ва унга (Исога) ёзиш ва ҳикмат илмини, Таврот ва Инжилни таълим беради ҳамда уни банни Исроил қавмига пайғамбар қилади.

Мен сизларга Парвардигорингиздан оят-далил келтирдим: Мен сизларга лойдан қуш тимсолини ясаб, унга пуфласам, у Оллоҳнинг изми — иродаси билан ҳақиқий қуш бўлади. Ва яна кўр, пес касалларини тузата оламан ва Оллоҳнинг изми билан ўликни тирилтираман ҳамда сизларга ейдиган ва уйларингизда сақланадиган нарсаларингизни айтиб беришга қодирман... Исо алайҳис-саломнинг даврида эса табобат илми шундай та-

раққий қилган эдики, дунёда биронта давосиз дард йўқ, деб ҳисобланар эди. Шунда Исо алайҳис-салом келдилару, ҳеч бир табибнинг қўлидан келмайдиган ишни қилдилар — ўликни тирилтирдилар! Шунинг учун ҳам Қуръонда у зотнинг номларига ал-Масих-силовчи лақаби кўчирилади...

НИСО СУРАСИ

...10. Етимларнинг молларини зулм йўли билан ейдиган ким-салар ҳеч шак-шубҳасиз қоринларига олов еган бўлурлар.

11. Оллоҳ фарзандларингизга (тегишли мерос) ҳақида бир ўғил учун икки қиз улуши баробарида мерос беришни амр қилур... Агар марҳумнинг фарзанди бўлса, ота-онасининг ҳар бирига қолдирган меросдан олтидан бири тегур...

ЮНУС СУРАСИ

Маккада нозил бўлган бир юз ўн бир оятдан иборат бу сурада, асосан, Оллоҳнинг пайғамбарларидан Юсуф ибн Яъқубнинг ҳаёти зикр қилинади.

У зотнинг бошига тушган балолар, оға-инилари ва бегоналардан кўрган кулфатлар ҳақида ва бундай кўргуликларга у зот сабр тоқат қилганлари хусусида сўз боради.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Алиф, Лом, Ро. Ушбу (оятлар) очиқ-равшан Қитоб оятларидир. 2. Дарҳақиқат, биз уни (бу оятларни) ақлларингизни юргизишингиз учун арабий Қуръон ҳолида нозил қилдик. 3. (Эй, Муҳаммад) Биз сизга бу Қуръон (сураси) ни ваҳий қилиш билан (барча) қиссаларнинг энг гўзалини сўйлаб берурмиз. Ҳолбуки у (Қуръон нозил бўлиши) дан илгари, сиз (бу қиссадан) беҳабар кишилардан эдингиз! 4. Эсланг, Юсуф отасига деган эди: «Эй ота, мен тушимда ўн бир юлдузни, яна қуёш ва ойни кўрибман. Ҳаммалари менга сажда қилишаётган эмиш». 5. У (отаси) деди: «Эй ўғилчам, бу тушингни оға-иниларингга ҳаргиз айта кўрма, токи улар сенга қарши ҳийла қилмасинлар (ишлатмасинлар). Чунки шайтон инсон учун очиқ душмандир». 6. Шунингдек (яъни сенга шундай туш кўришни насиб этдиргани каби) Парвардигорнинг сени (келгусида ҳам) пайғамбарликка танлар ва сенга барча тушларнинг таъбирини билдирур ҳамда худди илгари аждодларинг Иброҳим ва Исҳоққа комил қилиб бергани каби, сенга ва Яъқубнинг (бошқа) фарзандларига ҳам, Ўзининг (пайғамбарлик) неъматини комил қилиб берур. Албатта, Парвардигоринг илм ва ҳикмат соҳибидир. 7. Дарҳақиқат, Юсуф ва унинг оға-инилари (ҳақидаги қисса) да (бу қиссага қизиқиб, у ҳақда) сўрагувчилар учун оят-ибратлар бордир. 8. Ушанда улар (Юсуфнинг ўғай оғалари) айтган эдилар: «Гарчи биз кўпчилик бўлсак-да, шак-шубҳасиз. Юсуф ва унинг биродари (Бинямин) отамизга биз-

дан кўра суюклироқдир. Аниқки, отамиз очиқ залолатда (адашмоқда)дир». 9. (Улар бир-бирларига яна дедилар): «Юсуфни ё ўлдиришлар, ёки бирон ерга олиб бориб ташланглар, (шундагина) оталарингиз фақат сизларга боқар. Кейин эса тавбатазарру қилиб яхши қавм бўлиб олурсизлар». 10. (Шунда) улардан бири (сўзга келиб) деди: «Юсуфни ўлдирманглар, балки агар (ундан қутулиш учун) бирон иш қилмоқчи бўлсангизлар, уни қудуқ қаърига ташлаб юборинглар, йўловчи карвонлар олиб кетсин». 11. (Шундай қарорга келганларидан сўнг, Яъқуб алайҳис-саломнинг олдига келиб) дедилар: «Э, ота, не сабабдан Юсуфни бизга ишонмайсан. Ахир биз, уни, шак-шубҳасиз, холис яхши кўрувчилармиз-ку». 12. Уни эртага биз билан айланишга юборгин, ўйнаб-ёзилиб келсин. Албатта, биз уни қўриқлаб-муҳофаза қилгувчилардирмиз (Биз бунга ваъда берамиз») 13. (Яъқуб) деди: Уни олиб кетишларингиз мени маҳзун қилур. Мен, сизлар ғафлатда қолиб, уни бўри еб кетишидан қўрқаман». 14. Улар дедилар: «Қасамки, агар биз бутун бир жамоат бўлган ҳолимизда (кўпчилик, ғафлатда қолиб) уни бўри еб кетса, демак, биз шак-шубҳасиз, зиён кўрувчи — ҳалок бўлгувчилардирмиз». 15. Бас, қачонки уни олиб кетишиб, сўнгра қудуқ қаърига ташлашга қасд қилган вақтларида, Биз унга (Юсуфга): «Сен албатта вақти келиб оға-иниларингга бу қилмишлари ҳақида хабар берурсан. Улар (ўшанда, сен Юсуф эканингни) сезмайдилар ҳам», деб ваҳй қилдик.

16—17. Улар кечқурун оталари олдига йиғилган ҳолларида келишиб: «Эй ота, бизлар Юсуфни нарсаларимиз олдида қолдириб қувлашиб кетган эдик, уни бўри еб кетибди. Энди рост гапирсак ҳам сен бизларга асло ишонмайсан», дедилар. 18. Ва унинг (Юсуфнинг) кўйлагини ёлғон қонга (яъни бир кўйни сўйишиб ўшанинг қонига) бўяб келтирдилар. (Шунда Яъқуб айтди: «Йўқ! Сизларга ҳавойи-нафсларинг бирон (ёмон) ишни чиройли қилиб кўрсатган. Энди (менинг ишим) чиройли сабр қилмоқдир. Сизлар сўзлаётган бу нарса (айрилик-мусибат) устида мадад сўраладиган зот ёлғиз Оллоҳдир».

Изоҳ: Юқоридаги оятда иймоннинг асосий руқнларидан бири бўлмиш «чиройли сабр қилмоқ» ибораси манзур бўлди. Одамзод шундай яратилганки, бошига бало келганида аксар бесабрлик қилди. Оллоҳга ва барча яхши-ёмон ишлар ёлғиз унинг амри билан бўлишига сидқидилдан иймон келтирган кишилар эса мусибат тушган лаҳзаданоқ дод-войсиз «чиройли сабр» қила олар эканлар. Бу хусусда, Яъқуб алайҳис-салом то қиёмат иймон-эътиқод эгалари учун ибратдир. Сабр нима эканлиги ҳақида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис-салом эса шундай марҳамат қилганлар. «Балонинг биринчи зарбаси пайтидаги сабргина чин сабрдир».

19. (Юсуф) қудуққа ташланганининг учинчи кун, у очликдан азобланиб ётганида) бир карвон келиб, ўзларининг сув изловчи хизматкорларини сувга юборганларида, у челақни

(қудуққа) ташлаган эди (сувнинг ўрнига челака осилиб Юсуф чиқди). Шунда у: «Суюнчи беринглар, бу бола-ку!» деб юборди. Сўнг уни (Юсуфни, улар) сотиладиган нарсалари қатори яшириб қўйдилар. Оллоҳ уларнинг қилаётган амалларини билиб тургувчидир. 20. (Кейин, карвон Мисрга етиб келгач) уни арзон баҳода — бир неча тангага сотиб юбордилар. (Чунки) улар (Юсуфдан каттароқ фойда кўришни кутишмаган унга ортиқча) қизиқмаган эдилар.

Изоҳ: Карвоннинг Юсуфни арзон баҳода сотиб юборганига яна бир сабаб, унинг эгаси чиқиб қолишидан қўрқишгани эди. Аммо Юсуф бир балодан — чоҳдан қутулиб, иккинчи балога — тутқунлик, қулликка тутилди.

21. Уни Мисрдан сотиб олган (Миср шаҳрининг ҳокими — Қитфийр деган) киши хотини (Зулайҳо)га: «Уни яхшилаб (қабул қилиб) жойлаштир. Шояд бизга бирон фойдаси тегиб қолса, ёки ўзимизга бола қилиб олармиз», деди. Мана шундай қилиб, (яъни ўлимдан, чоҳдан қутқариб) Юсуфни — унга барча тушларнинг таъбирини билдириш учун, — ўша ерга (Миср ҳокимининг уйига) жойлаштириб қўйдик. Оллоҳ Ўз ишида ҳолидир (яъни, Уни Ўзи хоҳлаган ишни қилишдан ҳеч ким қайтаролмайди), лекин аксари одамлар бунини билмайдилар.

22. Қачонки (Юсуф) вояга етгач, унга ҳикмат ва билим бердик. Чиройли амал қилгувчи зотларни мана шундай мукофотлаймиз...

53. Мен нафсимни оқламайман. Чунки нафс — агар Пайгамбарнинг ўзи раҳм қилмаса — албатта барча ёмонликларга буюрувчидир.

67. ... «Эй ўғилларим (Мисрга) бир дарвозадан кирманглар, балки бошқа-бошқа дарвозадан киринглар! Мен сизлардан Оллоҳнинг бирон ҳукмини қайтара олмайман...

68. Улар оталари буюрган тарафлардан (Мисрга) киришлари улардан Оллоҳнинг бирон ҳукмини (тақдирини) қайтарувчи (ўзгартувчи) эмасдир. (Бу) фақат Яъқубнинг дилидаги (фарзандлари осойишталигини ўйлашдан келиб чиққан) бир эҳтиёж (чора) эди, холос. Зотан, бу Биз (вахий орқали) берган таълимимиз сабабли чуқур билим эгасидир. Лекин кўп одамлар бунини билмайдилар.

... Ҳар бир илм соҳибининг устида (ундан устунроқ) билимдон бордир.

... 77. Улар: «Агар бу (Бинямин) ўғрилиқ қилган бўлса (эҳтимол чунки) илгари унинг биродари (Юсуф) ҳам ўғрилиқ қилган эди», дедилар. Бас, Юсуф бу гапни (туҳмат-бўхтонни) ичига солиб, уларга билдирмади. Ва (ўзига) «Сизлар энг ёмон — тубан мартабададирсизлар (яъни, бир вақтлар ўғлини стадан ўғирлаб кетган сизлар-ку, ахир). Оллоҳ сизларнинг тўқиб чиқараётган гапларингизни жуда яхши билгувчидир», деди.

78. Сўнг улар дедилар: «Эй улуғ зот, унинг бир кекса отаси бор. Сен унинг (Биняминнинг) ўрнига бизлардан биримиз-

ни олиб қолгин...» 79. (Юсуф) айтди: «Нарсамизни идишдан топиб олган кимсадан ўзгани олиб қолишдан Оллоҳ сақласин».

89. (Юсуф оға-иниларини бундай забун ҳолатда кўргач, тоқат қила олмасдан) деди: «Ёш—нодон бўлган пайтингизда Юсуф ва унинг биродарларига нима ишлар қилганларингизни эслайсизларми?»

90. Улар: «Сен Юсуфмисан?» деб сўрадилар. «Ҳа, мен Юсуфман, бу эса биродаримдир. Оллоҳ бизга марҳамат кўрсатди. Дарҳақиқат, кимда-ким Оллоҳдан қўрқиб, сабру қаноат қилса, албатта Оллоҳ бундай чиройли амалларни қилгувчи кишиларнинг ажру мукофотини зое қилмас»...

94. Қарвон (Мисрдан) чиқиши биланоқ (уларнинг) оталари (Яъқуб алайҳис-салом ўз уйларида туриб, ҳузуридаги кишиларга): «Мен Юсуфнинг бўйини туймоқдаман. Агар мени ақлдан озган демасангизлар (Юсуф тирик деган бўлур эдим)»...

96. Энди қачонки, хушxabарчи келиб, уни (яъни, Юсуфнинг кўйлагини Яъқубнинг) юзига (яқинлаштириб) ташлагач, унинг кўзлари (бехос) очилди...

99. Энди қачонки (манзилга етиб келишиб) Юсуфнинг ҳузурига (чодирига) кирганларида, у ўзини ота-онасининг қучоғига отди ва: «Иншооллоҳ, Мисрга тинч-осон киринглар», деди.

100. (Кейин Мисрга кириб, Юсуфнинг саройига келганларидан сўнг) у ота-онасини ўзининг тахтига чиқарди ва уларга (яъни ота-она, оға-инилари) сажда қилган ҳолларида (унинг оёғига) йиқилдилар. У деди: «Эй отажон, мана шу қирқ йил илгари кўрган тушимни таъбиридир. Парвардигорим уни рост қилди»...

АНБИЁ СУРАСИ

...83. Айюбнинг Парвардигорига нидо қилиб: «(Парвардигорим), мени бало ушлади. Ўзинг раҳм-шафқат қилгувчиларнинг раҳмлироғидирсан», (деб илтижо қилган) пайтини (эсланг).

84. Бас, Биз унинг (дуосини) мустажоб қилиб, ундаги зиён-заҳматни (унинг дардларини) кетказдик ҳамда Ўз ҳузуримиздан меҳрибонлик кўрсатиб, барча ибодат қилувчиларга эслатма-ибрат бўлсин деб (Айюбга) аҳли оиласини ва улар билан қўшиб, яна ўшаларнинг мислича бола-чақа ато этдик.

Изоҳ. Айюб пайғамбар асли Рум мамлакатидан бўлуб, серфарзанд ва бой-бадавлат киши эдилар. Сўнгра бошларига оғир кунлар тушиб, мол-дунёларидан ажралдилар, лекин қаноат қилдилар; болалари бирин-кетин ҳалок бўлишиб, улардан ҳам жудо бўлдилар. Сабр қилдилар! Саломатликларидан ажраб, энг оғир хасталикларга дучор бўлдилар. Шикоят қилмадилар! Қачонки айрим кимсалар: «Бу энг ёмон гуноҳ жиноятларни қилганки, Худо унга шундай балоларни юборган»,—деганларини эшитгандан кейингина, сабр косалари тўлиб.

Оллоҳ таолога илтижо билан ўз ҳолларидан шикоятланган эдилар.

Тангри таоло у зотнинг дуоларини ижобат қилади. Саломатликларини ўнглатиб, мол-давлат қайта насиб этади. Ҳалок бўлган етти ўғил, етти қизларига Оллоҳ ҳаёт ато этиб, у кишига яна етти ўғил ва етти қиз беради...

ЛУҚМОН СУРАСИ

... 12. Аниқки, Биз Луқмонга ҳикмат ато этдик (ва унга дедик): «Оллоҳга шукр қилгин! Ким шукр қилса, фақат ўз фойдаси учун шукр қилур. Ким ношукрлик қилса, бас (билсинки) албатта, Оллоҳ (унинг ва барча одамнинг шукр қилишидан) беҳожат ва ҳамду саного лойиқ зотдир.

13. Эсланг. Луқмон ўғлига панд-насиҳат қилур экан, деган эди: «Эй ўғилчам, Оллоҳга шак келтирмаган! чунки шак келтириш катта зулмдир».

14. Биз инсонга ота-онасининг (яъни, уларга яхшилик қилишни) амр этдик. Онаси унга (инсонга) ожизлик устига ожизлик билан ҳомиладор бўлди, уни (кейин кўкракдан) ажратиш (муддати ҳам) икки йилда (келур). (Биз шу боисдан, инсонга буюрдикки) «Сен Менга ва ота-онангга шукур қилгин! Ёлғиз Ўзимга қайтажаксан!

... 16. (Луқмон деди): «Эй ўғилчам, шак-шубҳа йўқки, агар ҳардил (ўсимлигининг) уруғидек (заррача яхши ёки ёмон амал қилинадиган) бўлса, бас, у (амал) бирон харсанг тош ичида ё осмонларда, ёки ер остида бўлсин, ўшани-да Оллоҳ келтирур (билур)»...

18. Одамлардан мутакаббирлик билан) юзингни ўғирмагин ва ерда кибру ҳаво билан юрмагин. Чунки Оллоҳ барча кибру-ҳаволи, мақтанчоқ кимсаларни сўймас.

19. Юрганингда ўртача (ортиқча таманно қилмай) юргин ва овозингни паст қилгин. Чунки овозларнинг энг ёмони (ху-нуғи) эшаклар овозидир...

20. (Эй инсонлар). Оллоҳ осмонлар ва Ердаги барча нарсаларни сизларга бўйинсундириб қўйғонини, сизларга барча зоҳирий ва ботиний (яъни, моддий-маънавий) неъматларини комил қилиб берганини кўрмадингизларми? Одамлар орасида шундай кимсалар ҳам борки, улар ўзлари билмаган, ҳидоят топмаган ва ёрқин Қитоб — ҳужжатга эга бўлмаган ҳолларида Оллоҳ хусусида мужодали қилурлар.

ВА-С СОФФОТ СУРАСИ

... 100. Парвардигорим. Ўзинг менга солиҳ (фарзанд)лардан ҳада этгин.

101. Бас, унга бир халим ўғилнинг (яъни, Исмоилнинг) хушхабарини бердик.

102. Энди қачонки, у (бола Иброҳим) билан юрадиган бўл-

гач, Иброҳим: «Эй ўғилчам, мен (ҳадеб) тушимда сени (қурбонлик учун) сўяётганимни кўрмоқдаман. Энди сен ўзинг нима раъй-фикр қилишингни бир ўйлаб кўргин, деган эди: «Эй отажон, сенга (тушингда, Парвардигор томонидан) буюрилган ишни қилгин. Иншооллоҳ, мени сабр қилгувчилардан топурсан.

103. Бас, қачонки иккиси ҳам (Оллоҳнинг вақйига) бўйинсуниб (энди Иброҳим ўз ўғли Исмоилни қурбон қилиш учун) пешонаси билан (ерга) етказилган эдики:

104—105. Биз унга нидо қилдик: «Эй Иброҳим, дарҳақиқат, сен (кўрган) тушингни рост-баҳо қилдинг». Албатта бу (Иброҳимнинг ўз ўғлини қурбон қилишга буюрилиши) очиқ-равшан имтиҳондир, холос.

ҲУЖУРОТ СУРАСИ

(Ҳужралар)

11. Эй мўминлар, (сизлардан бўлган) бир қавм (бошқа) бир (мўмин) қавмдан масхара қилиб кулмасин — эҳтимолки (ўша масхара қилинган қавм) улардан яхшироқ бўлсалар. Яна (сизлардан бўлган) аёллар ҳам (бошқа мўмина аёллардан масхара қилиб кулмасинлар) эҳтимолки (ўша масхара қилинган аёллардан) ўзларидан яхшироқ бўлсалар. Ўзларингизни (яъни, бир-бирингизни) мазах қилманглар ва бир-бирларингизга лақаблар ташламанглар (яъни, айримларингиз айримларингизга ёмон лақаб қўйиб олманглар)! Иймондан кейин фосиқлик билан номланиш нақадар ёмондир! Қим таъба қилмаса бас, ана ўшалар зolim кимсаларнинг ўзидир.

12. Эй мўминлар, кўп гумон(лар)дан четланинглар! Жосуслик қилиб юрманглар ва айримларингизни айримларингиз гийбат қилмасин! Чунки айрим гумон(лар) гуноҳдир! Сизлардан бирон киши ўзининг ўлган биродарларининг гўштини ейишни яхши кўрурми?! Ана ёмон кўрдингизлар-ку! (Бас, гуноҳи бундан ортиқ бўлган гийбатни ҳам ёмон кўрингиз!). Албатта Оллоҳ таъбаларни қабул қилгувчи меҳрибондир.

13. Эй инсонлар, дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак (одам) ва аёл (Ҳавво)дан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишинглар (дўст-биродар бўлингизлар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта, сизларнинг Оллоҳ наздидаги энг ҳурматлироғингиз тақводороғингиздир. Албатта, Оллоҳ билгувчи ва огоҳдир...

МУҲАММАД ПАЙҒАМБАР ҲАДИСЛАРИ

Ҳадис — ислом дини таълимоти бўйича Қуръондан кейин турадиган муқаддас манба бўлиб, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг диний-ахлоқий кўрсатмаларини ўз ичига олади.

Муҳаммад пайгамбар бирор гапни айтган ёки бирор ишни қилиб кўрсатган бўлса, ёхуд бошқаларнинг ўзларига қилаётган бирон ишни кўриб, уни ман этмаган бўлса, шу уч ҳолатнинг ҳар бири суннат ҳисобланади. Ана шундай хатти-ҳаракатлар ёки кўрсатмалар ҳақидаги ривоятлар *ҳадис* деб аталади.

Ислом оламининг турли ерларида ҳадис илмининг тарғиботчилари ва олти-та ҳадис тўплами муаллифларининг аксарияти Ўрта Осиёдан чиққан кишилардир. Булар Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—970), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824—892), Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абд ар-Раҳмон ад-Доримий ас-Самарқанддий (797—868), Каспий бўйи халқларидан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (824—886) ва бошқалар бўлиб, улар ҳадис илмининг ривожланишига жуда катта ҳисса қўшган сиймолардир.

МУҲАММАД ПАЙГАМБАР

(570—632)

Муҳаммад милодий 570 йилда Маккада туғилади. 632 йилда раббул аввал оида вафот этади.

Муҳаммаднинг бобоси Абдул Муталлиб қурайш қабиласининг бошлиғи, бинобарин, Қаъбанинг ноziри эди.

Абдул Муталлибнинг ўн икки ўғли бор эди. Улар орасида Абдулла ўзининг меҳрибонлиги билан ажралиб турар эди. Абдулла ўз қабиласидан бўлмиш Амина исмли қизга уйланади. Орадан бирмунча вақт ўтиб, Амина қошига фаришталар учиб келади. «Сен ўғил кўрасан, уни Муҳаммад деб атагил», дейишади улар.

Чақалоқ дунёга келар экан, фаришталар қанотлари билан унинг бошига соя солиб, ҳамду сано ўқийдилар. Тангри таоло, барча буюк пайгамбарларнинг энг олий сифатлари унга бўлсин, деб амр этди. Шундай қилиб, Одам Атонинг яхши хулқ-атвори, Сифнинг илму дониши, Нуҳнинг жасорати, Иброҳимнинг шафқати, Исмоилнинг фасоҳати, Исонинг камтарлиги, Лотнинг фаросати, Ёқубнинг тоқирлиги, Юсуфнинг ҳусни-жамоли, Мусанинг сабот-матонати, Ионанинг ҳалимлиги, Жошуанинг устиворлиги, Донвуд хайрихоҳлиги, Дониёлнинг меҳри ва юраги, Илёснинг олийжаноблиги, Ионнинг мусаффолиги, Исонинг тақводорлиги унга муяссар бўлади.

Муҳаммад ҳар йили рамазонда Хира тоғидаги ғорга бориб, у ерда ўй-тафаккурга берилар, узун тунларни тоат-ибодат билан ўтказар эди.

Ўттиз саккиз ёшида экан, бир гал ибодат чоғи уни сирли бир шуъла қуршаб олганини ўзи пайқаб қолади. Қирқ ёшга тўлганда, бир кун ғорда ўтирар экан, унга «Ўқи!» деган овоз эшитилади. «Мен ўқий олмайман», деб жавоб беради Муҳаммад, Овоз яна буюради: «Ўқи!». «Мен ўқий олмайман». Овоз яна амр этади: «Ўқи!»—«Нимани ўқий?»—деб сўрайди Муҳаммад.—«Ўқи!»—дейди овоз.—Одамни лойдан яратган Эгамнинг номи билан. Эгам ким, ҳусни мутлоқдир, одамзот билмаганини билдирар қалам билан...» Яна таниш овоз янграйди: «Ё Муҳаммад, сиз — худонинг расулисиз, мен — Жабронлман».

Фаришта Жабронл Хира тоғида ўқишга буюрган ва Муҳаммад, саводсиз бўлишига қарамай, ўқиган сўзлар «ўқиш», «қироат қилиш» ёки «Ал-Қуръон» деб аталади.

Милодий 622 йили Муҳаммад Мадинага қадам қўяди, у ерда мачит қура-

ди ва мачитга туташтириб сўри кўтаришади. Уни «Сўфа» ёки «Мактаб» деб аташади. У ерда Қуръон ўқишади ва Пайғамбарнинг ваъзаларини эшитишади.

Шундай қилиб, у нафақат устоз-мураббий ва қонунлар жорий этувчи аллома, балки буюк жамоат арбоби сифатида ҳам майдонга чиқади.

Пайғамбар вафотидан сўнг, унинг ҳаётига доир жуда кўп қимматли маълумотларни, пайғамбарларнинг қайси бир ҳолда, қандай қироат қилганлиги, нима деган ҳақидаги бир минг икки юзта ҳадисни мусулмонлар Ойшадан эшитишган ва ёдда сақлашган.

(Сирли олам. «Еш гвардия», Тошкент,
1989 й.)

АБУ АБДУЛЛОҲ МУҲАММАД ИБН ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ (810—870)

Исмоил ал-Бухорий 810 йил 20 июлда Бухоро шаҳрида таваллуд топган.

Имом Бухорий ўн ёшлар чамасида ҳадис илмига иштиёқ сезиб, эшитган ҳар бир ҳадисни ёдлаб борар эди. Ўн олти ёшга етганида, ўша даврнинг энг машҳур муҳандис олимларидан Абдуллоҳ ибн Муборак ва Вакеъларнинг ҳадис тўпламларини ёд олган.

Имом Бухорий ўн саккиз ёшдан «Қазойи ас-саҳобат ват-тобиъин» («Саҳобалар ва табиъинлар масалалари») ва «Тарихи кабир» («Қатта тарих») китобларини Мадинада — Муҳаммад пайғамбарнинг мақбараси ёнида яшаган вақтида ёзган.

Имом Бухорийнинг хотирлашича, у Бағдодда истиқомат қилган йиллари асосан ойдин кечаларда ижод қилар, қоронғу кечаларда эса шамчироқ нурида китоб ёзар экан. Илҳом келмай қолганда, шамни ўчирар, беҳосдан янги фикр келиб қолса, дарҳол шамни яна ёқиб, ишда давом этар экан. Баъзан бир кечада шу тарзда 20 мартагача чироқни ёқиб ўчираркан.

Амир бир кун имом Бухорийга одам юбора туриб: «Бориб айт, ёзган «л-Жомеъ ас-саҳиҳ» ва «Тарих» китобларини олиб келиб, менга ўқиб берсин»,— деб буюради. Имом Бухорий элчига қараб: «Сен унга бориб айт, мен илмни хор қилиб, уни саройга ташиб юрмайман. Қимга илм керак бўлса, ўзи изласин. Бу сўзим маъқул келмаса, амирнинг фармони ўз қўлида. Мен ўз илмни яшириб, толибларга сарф қилмай, Тангри олдида гуноҳкор бўлишни ҳам истамайман».

Имом Бухорий шундан сўнг шаҳарни тарк этиб, Самарқанднинг Хартанг қишлоғидаги қариндошларининг уйига кўчиб кетади. Ўша ерда бетобланиб, 870 йил 1 сентябрда 60 ёшда вафот этади.

АТ-ТЕРМИЗИЙ

Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн ад-Даҳҳоқ Абу, Исо-ас-Сулламай ал-Бугий ат-Термизий 210—279 ҳижрий (мелодий 925 санада) Термиз шаҳрида таваллуд топган. Уларнинг oilаси фақирона ҳаёт кечирган бўлиб, Абу Исонинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтган ва дастлабки маълумотни ҳам шу шаҳарда олган. Ат-Термизий ёшлигидан ўта заковатли, эҳлили бўлиб, турли илмларни, айниқса, ҳадис илмларини зўр қизиқиш билан эгаллаган. Болалик йилларидан бошлаб, ат-Термизий турли устозлардан таъ-

лим олган. У узоқ йиллар Ироқ, Исфохон, Хуросон, Макка ва Мадинада яшаб, ижод этган.

Ат-Термизий яратган асарлар унинг истеъдодли олим бўлганлигига ёрқин далилдир. Манбаларда келтирилишича, ат-Термизий илм-фаннинг қатор соҳаларига оид ўндан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган. Афсуски, улардан кўплари бизгача етиб келмаган. Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг энг машҳури, шубҳасиз, «Ал-Жомеъ»дир. Пайғамбар алайҳис-саломнинг ҳадиси шарифларини ўзига жам қилган бу йирик асар «Ал Жомеъ ус-саҳийҳ», «Ал-Жомеъ ул-Қабир» «Сунан ат-Термизий» номлари билан ҳам аталиб, Қуръони каримдан сўнг бутун ислом дунёсида тан олинган олти ҳадислар тўпламининг биридир. Ат-Термизийнинг ўзи ҳам ушбу асарининг аҳамияти ҳақида гапириб: «Ал-Жомеъ»ни ёзиб тугатиб, Хижоз, Ироқ ва Хуросон олимларига кўрсатганимда улар уни бир овоздан маъқул топдилар. Ростдан ҳам кимнинг хонадо-нида бу китоб бўлса, гўёки бу уйда пайғамбар алайҳис-саломнинг ўзлари сўзлаётган мисоли» — деб ёзган.

Аш Шамоил ан-Набавийа» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») номили бошқа бир асари «Ал-Хасоил ал-мустафавийа», «Аш-Шамоил фи шамоил Расулоллоҳ саллолоҳу алайҳи вассалам» номлари билан ҳам машҳурдир. Бу асар пайғамбар Муҳаммад алайҳис-саломнинг сийрат ва сувратлари ҳамда алоҳида фазилатларига доир 408 ҳадиси шарифни ўзига мужассам қилган қимматли манбадир. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Тошкентда Урта Осиё ва Қозғистон мусулмонлари диний бошқармасининг кутубхонасида сақланмоқда. Булардан ташқари ат-Термизийнинг илм-фаннинг турли соҳаларига бағишланган «ал-Илал» асари ҳам эътиборга лойиқ. Бу асар «ал Илал ал-Муфрад», «ал-Илал-ал кабайр», «ал-Илал-фил-ҳадийс» номлари билан ҳам аталади. Устоднинг «Рисола фи-л-хилоф ва -л-жадал», «Китоб ат-тарих», «Китоб уз-Зухд», «Асма ус-саҳоба», «Асма ва-л-Куна», «Китоб фи-лосар ил-мавқуфа» каби асарлари ҳам маълумдир.

Давр тақозоси билан араб тилида ёзилган ушбу асарлардан бир қисмигина бизгача етиб келган бўлиб, бошқалари эса ҳар хил сабабларга қўра йўқ бўлиб кетган. Бизгача фақат «ал-Жомеъ», «аш-Шамоил ан-Набавийа», «ал-Илал» каби асарларигина етиб келган. Унинг асарларида учрайдиган ҳадис илмига оид янги истилоҳлар, ўша даврда яшаган олимлар, муҳаддислар ва бошқа уламо-лар ҳақидаги талайгина маълумотлар ат-Термизий асарларига муҳим манба сифатида қарашни тақозо қилади.

БОЛА ТАРБИЯСИ, ОТА-ОНА ВА ФАРЗАНД БУРЧИ

(Ҳадислардан парча)

Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-одобини ҳам яхшилангизлар.

Оила нафақасидаги тежамкорлик — тежамкорлиқнинг ярмига тенг.

Бола-чақа кўп бўлиб, моддий маблағнинг оз бўлиши катта балодир.

Сизларнинг яхшиларингиз ўз аҳлу аёлига (яъни оила аъзоларига) хушмуомалада бўладиганингиздир.

Ота-оналарнинг кексалик вақтида ҳар иккаласини ёки бири бўлмаганда, бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин.

... Ота-оналарингизга қандай яхши муомалада бўлсангиз, фарзандларингиз ҳам сизга шундай муомалада бўлади.

Болаларингизни сузишга ва ўқ отишга ўргатинглар. Қиз фарзандларингизни уйда тикиш, бичиш ишлари билан шуғуллангани яхши.

Агар ота-она бирданига чақириб қолишса, аввал онага жавоб қил.

Ота-онаси қарғаганни тангри қарғайди.

Қимнинг ёш гўдаги бўлса, унга гўдакларча қилиқ қилиб эркалатсин.

ОТА-ОНАНИ, ОИЛАНИ ВА ҚАРИНДОШЛАРНИ ЎРМАТЛАШ

Авалло онангга, яна онангга ва яна онангга, сўнг отангга яхшилик қил.

Тангридан қўрқинглар ва фарзандларингизга бир хил меҳрда бўлинглар! (Уларга кийим ва таомларни баробар тақсимланглар.)

Икки кишига Тангри қиёмат куни раҳмат назари билан боқмайди:

1. Қариндош-уруғидан узилиб кетган кишига.
2. Ёмон қўшнига.

Отангиз вафотидан кейин унинг дўстлари билан алоқани давом эттиринг. Улар билан алоқани узсангиз, Тангри сизни нурингизни ўчиради.

Қўшниларингиз сизни яхши одам дейишадиган бўлса, демак, сиз яхшисиз. Агар улар сизни ёмон дейишаётган бўлса, демак, сиз ёмон одамдирсиз.

Одамларга яхшилик қилиш ва қариндошлар билан яқин алоқада бўлиб, ҳол-аҳвол сўрашиб туриш — бу савоби тез тегадиган ҳайрли ишлардандир. Зулм ва қариндошлардан узилиб кетишлик эса жазоси тез билинадиган ёмон ишлардандир.

Одамлар ичида хотин кишига нисбатан ҳақлироғи унинг эридир. Эркак кишига нисбатан одамларнинг ҳақлироғи бу унинг онасидир.

Тангри биродарларига қовоғини солиб қарайдиган кишиларни ёқтирмайди.

Тангри ғам-ташвишли одамларга ёрдам берадиганларни дўст тутади.

Тангри аёллар билан яхши муомалада бўлишларингни тавсия этади, чунки улар оналаринг, қизларинг, ҳолаларингдир. Бошқа дин аҳллариининг ҳар бир қўли ипга бормаган аёлга уйланса ҳам бир-бирларидан безор бўлиб ажралишиб кетмайдилар.

Қачонки эр ўз хотинига ва хотин ўз эрига қарашса, Тангри ҳам уларга раҳмат назари билан қарайди. Бордию кафтини кафтига қўйса, бармоқлари орасидан гуноҳлари дув-дув тўкилади.

Аёлларга эркаклар ўз туғишган опа-сингиллари каби муносабатда бўлишлари керак.

Уч хил сифат бордирки, кимда-ким уларга эга бўлса, Тангри қиёмат куни уни ҳимоя қилиб, ўз жаннатига киргизур:

1. Заифлар билан хушмуомала бўлиш.
2. Ота-онасига шафқатли бўлиш.
3. Қўл остидагиларга ҳимматли бўлиш.

Уч хил дуо бордирки, улар шаксиз мустажоб бўлгай:

1. Ота-онанинг фарзанд ҳақиға қарғаб туриб қилган дуоси.
2. Мусофирнинг дуоси.
3. Мазлум кишининг дуоси.

Уч хил киши бордирки, Тангри қиёмат куни уларга раҳмат назари билан боқмайди:

1. Ота-онасини норози қилиб, уларга оқ бўлган киши.
2. Ўзини (кийим ва пардозда) эркакларга ўхшатиб олган аёл.
3. Ўз хотинига рашк қилмайдиган эр.

Отаға итоат қилиш — Тангрига итоат қилишдир. Унинг олдида гуноҳ қилиш — Тангри олдида гуноҳкор бўлиш билан баробардир.

Бошқа одамларнинг хотинларига нисбатан ифбатли бўлинглар, шунда сизларнинг хотинларингизга нисбатан ҳам одамлар ифбатли бўлулар.

Қимнинг олдиға узилиб кетган биродари узр сўраб келса, у хоҳ ҳақ бўлсин, хоҳ ноҳақ бўлсин, узрни қабул этсин. Агар қабул этмаса жаннатдаги Кавсар ҳавзи сувидан маҳрум бўлур.

Одам фарзанди учун намоз, мурасасозлик, хушхулқликдан афзал иш йўқдир.

Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқу одобдан буюкроқ мерос беролмайди.

Кимки отасининг вафотидан кейин ҳам унга яхшилик қилишни истаса, унинг ёру биродарлари билан алоқани узмасин.

Кимки ота-онасининг розилигини олган бўлса, унга қандай яхши? Тангри унинг умрини узайтиради.

Кимки учта (фарзандни) қиз фарзандни ўстириб тарбиялаб вояга етказиб, муносиб жойларга узатса, унинг мукофоти жаннатдир.

ИЛМ ВА БИЛИМДОНЛИК

Илмнинг офати — эсдан чиқармоқлик ва илмга рағбати бўлмаган кишиларга ўргатиб, уни зое кетказмоқликдир.

Ўзимдан кейин қоладиган умматларим учун уч нарсадан кўрқаман:

1. Нафсу ҳавога берилиб, йўлдан озишидан.
2. Нафсоний ва шаҳвоний ҳиссиётга берилиб кетишидан.
3. Илму маърифатга эга бўла туриб, ғофилларнинг ишини тутушидан.

Гарчи Хитойда бўлса ҳам илмга интилинглар, чунки илм олишга ҳаракат қилиш ҳар бир мўминга фарздир.

Садақанинг афзали мўмин киши илм ўрганиб, сўнг бошқа мўмин биродарларга ҳам ўргатишидир.

Сизларга бир ҳадисни айтаман, сизлар уни ёдда тутинглар! Дунё тўрт тоифа одамлар учун яратилгандир:

1. Ҳар кишига Тангри ҳам бойлик, ҳам илм ато қилган бўлса, у шу бойлигидан фақат ўзигина фойдаланмай, балки қавм-қариндошларига ҳам иноят қилиб турса ва илм-сабаби Тангрининг ҳаққини ҳам адо этса, бу мартабаларнинг энг афзалидир.

2. Кимгаки фақатгина илм берилиб, бойлик ато қилинмаган бўлса, «менда ҳам давлат бўлганда эди, фалончи каби ишлар қилур эдим», — деб соф ният билан айтса, у шу нияти билан саҳий бойнинг савобига эга бўлур.

3. Агар кимгаки молу дунё берилиб, илм ато қилинмаган бўлса, қавм-қариндошларига муруватда бўлмай, Тангрининг ҳаққини ҳам адо этмаган бўлса, бу мартабаларнинг энг ёмонидир.

4. Қимгаки илм ҳам, молу дунё ҳам насиб этмаган бўлса, «Молим ва илмим бўлганда эди, мен ҳам фалончилар каби яхши амалда бўлур эдим»,— деса, бу нияти ила улар билан савоблари баробар бўлади.

Илм ўрганиш ҳар бир мўмин учун фарздир. Илм толиби учун ҳамма нарса, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам гуноҳини сўраб истиғфор айтади.

Бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган рўзадан афзалдир.

Ёшликда олинган билим тошга ўйилган нақш кабидур.

Илм ибодатдан афзалдир, тақво динни тутиб турувчи (устун)дир.

Илм икки хилдир: бири қалбдаги илм бўлиб, у фойдалидир. Иккинчиси, тилдаги илм бўлиб, у Тангри ҳузирида банда зарарига далил бўлади.

Илмга нисбатан гўё чўпон каби посбон бўлинглар, лекин илмни фақат ривоят қилувчи бўлманглар.

Илмни ўрганиб, сўнг уни бошқаларга ўргатмаслик, гўёки молу дунёни йиғиб, уни сарф қилмай, кўмиб қўйиш билан баробардир.

(«1001 ҳадис», Т., 1990 йил)

II б о б. ИЛК ЎРТА АСР ДАВРИДА ТАРБИЯ, МАКТАБ ВА ПЕДАГОГИК ФИҚРЛАР

АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ
(879—950)

Форобий манбаларда «ал-файласуф ат-туркий» деб юритилади. Форобийнинг миллати дарҳақиқат турк бўлиб, Мовароуннаҳрда Фороб вилоятининг Везиш қишлоғида ҳижрий 257 (милодий 870) йилда туғилгани, отаси армия қўмондонини бўлгани айтилади. Форобий дастлаб Марвада таҳсил кўрган. Кейин Бағдодга кетди. Фалсафага теран бир қизиқиши бор эди. Абу Башир Матто бин Юнусдан мантиқ дарси олди. Оралиқда бир бора Ҳарронга кетди. Сафарда Юхонна бин Хайлон билан танишди. Ундан мантиқ ва фалсафа илмини ўрганди. Илм таҳсилини қаттиқ севганидан фалсафий маданиятни орттириш учун яна Бағдодга қайтди. Юнон файласуфларининг ва айниқса Арасту (Аристотель)нинг асарларини синчиклаб ўрганди. Ислоҳ илмларини ҳам яхши билар эди. Яхшилик қилишни севарди. Халифа Мутадир замонида атрофига зиё тарафат бошлади. Талай фалсафий асарлар ёзди. Баъзи асарларни ҳам қулай англашилсин дея шарҳ этди. Бир асно Шом (Сурия)га ва Мисрга кетди. Шомга қайтди. Ҳалаф (Алеппо) ва Шом худудларининг султони Сайф ад-Дав-

лат Форобийга кўп ҳурмат кўрсатади. Ниҳоят, Форобий ҳижрий 339 (милодий 950) йилда ҳаётдан кўз юмди. Ундан жуда кўп ўлмас асарлар мерос қолган. Турли илм соҳаларида замоннинг энг машҳур олими эди. Айниқса, фалсафа, логика, психология, мусиқа, математика ва тиб (медицина) илмларига доир тадқиқотлари билан кенг шуҳрат қозонган.

Абу Наср ал-Форобий қаламига мансуб асарлари 160 тадан ортиқдир. Улар: «Талхису Навомиси Афлотун» («Афлотун қонуниятларининг моҳияти»), «Нуфусли шаҳар аҳолисининг маслаҳи», «Бахт-саодатга эришувга рисола» ва ҳасазолардир. Ал-Форобий ўзининг кўп қиррали ижоди билан келажак авлоднинг билим ва маданиятга эришишида инсон камолатига алоҳида эътибор берди.

Форобий инсоннинг қадр-қимматига, унинг ақл-заковатининг ижодий ва бунёдкорлик кучига юксак баҳо беради. Инсон Форобий учун шунчаки биологик бир мавжудод эмас, у ўз моҳиятига кўра, ақл-идроки туфайли ҳайвонот дунёси чегараларидан ташқарига чиқади, унинг ақл-идроки меҳнати билан бир қаторда уни ижтимоий жиҳатдан фаол қилиб қўяди. Инсоннинг ҳаёти стихияли тарзда кечиши мумкин эмас. Бу ҳаёт онгли ва аниқ мақсадни кўзлаган бўлиши, фақат шахсий эмас, балки ижтимоий аҳамиятга ҳам молик бўлиши лозим.

✓ Форобий педагогик қарашларида инсоннинг барча ахлоқий имкониятлари (яхшилик ва ёмонлик, фойда ва зарар ҳақидаги мулоҳазалар)ни бахтга эришишдан иборат бирдан-бир мақсад меvasи деб билади. Унинг фикрича, бир кишининг бахти бошқаларнинг шахсий роҳат-фароҳатга эришишининг зарур шартидир. Ижтимоий ва шахсий жиҳатларнинг бирлиги орқалигина ялпи бахтга эришилади.

Форобийнинг фикрича, барча ахлоқий нормалар ва қоидалар, яхши ёки ярамас, ижобий ёки салбий ахлоқий ҳатти-ҳаракатлар, ҳуллас, инсоннинг барча ҳаракатлари унинг ўз бахтига эришишига қандай муносабатда бўлиши билан баҳоланади.

ТАЛХИСУ НАВОМИСИ АФЛОТУН

(«Афлотун қонунларининг моҳияти» асаридан)

Афлотун, руҳ энг эзгу олам бўлгани учун инсон аввало ўзининг руҳини камол топтириши зарурлиги ҳақида гапиради... Руҳни эъозлаш унинг эҳтиросини қондиришдан иборат эмас, чунки, агар шундай бўлса, болалар ва жоҳил одамларда ўз руҳий эҳтиросларини қондириш истаги пайдо бўларди. Улар нимани яхши ва лаззатли деб билсалар, руҳлари ҳам ўша нарсани хоҳларди... Руҳ бўлмаса, бадан ҳам бўлмас эди... Афлотун руҳни эъозлашнинг қандай хиллари борлиги ва қонун чиқарувчи раҳбар руҳни қандай эъозлашни ўргатишга эътибор бериши зарурлигини таъкидлайди.

Афлотун руҳ эъозлангандан кейин баданнинг эъозланишини тушунтиради.

... Олижаноб бадан ўз гўзаллиги, кучи, заифлиги, соғломлиги ёки семизлиги учун олижаноб эмас, балки қонунларга мос ҳаёт тарзи бўйича маъқул кўрилган одатларга риоя қил-

гани учун олижанобдир. Инсон табиятини тарбиялашга бўлган зарурат баданни эъзозлаш услуби деб ҳисобланади...

Афлотун ахлоқий фазилатларни қандай ўзлаштириш мумкинлигини тушунтиради... Адолатли, пок, жасур бўлишга одат қилиш шу билан бирга ёмон қилиқлардан қутулиш учун ҳам маълум муддат ўтиши керак. Бу вақт давомида инсон ўзининг ёмон қилиқларидан воз кеча олади. Агар одамда туғма, кучли ғурур туйғулари бўлмаса, у ҳолда ўша одам ўз руҳини машқ ила тарбиялаши зарур... Афлотун айтадики, тарбияли одамлар ўз руҳларини доимо қувониш, ортиқча кулиш, қаттиқ хафа бўлиш, ортиқча қайғуриш каби ҳолатларда мўътадиллик доirasидан чиқмасликка мажбур қила олишлари керак.

... Афлотун раҳбарлар учун зарур бўлган турли фазилатларни тушунтиради. Энг биринчи фазилат — оқ кўнгиллик, иккинчиси меҳр-шафқат, учинчиси — келажаги порлоқ бўлиш, тўртинчиси обрў-эътибор қозонганлиги...

...Донишманд кишилар айрим нарсалар устидан ўз кузатишлари пайтида аҳамиятга молик фикрлар ва мулоҳазаларга суянишга туғма қобилиятлари бўлган одамлар эмас, балки тажриба орқали ҳақиқатга етишган оқил инсонлардир.

... Жасурлик, қўрқоқлик ёки инсон табиятининг бошқа бирор жиҳатини бир неча бор мулоҳаза қилинса, у ҳолда булар ҳақида ҳамма донмо ўз фикрини билдиради.

... Ҳақгўйлик, зоҳидлик ҳамда маросимлардан яхши хабардор бўлган ва эзгуликларни халқ орасида тарқатувчи бир покдомон тақводорнинг ишига ўхшайди...

...Ушбу муқаддимадан кўзлаган мақсадимиз донишманд Афлотун илмларини ҳамма одамларга ошкора этишни ўзига эп билмаганини, шунинг учун тимсоллар, мажозлар, топишмоқлар ва идрок этишга қийин усуллар воситасида илмни унга алоқаси бўлмаган, одамлар тушуна олмайдиган даражага етказганини ишни кўриб чиқишдир. Бу, илмнинг қадрига етмайдиган ёки ундан тўғри фойдаланмайдиган одамларга нисбатан тўғри тадбирдир. Агар илм маълум ва тушунарли бўлиб, кўпчилик одамлар орасида ёйилганида, Афлотун балки илм тўғрисида очиқ ва аниқ гапирган бўларди.

... У яна қандай шаҳар фозил шаҳар ва қандай одам фозил одам эканлигини тушунтиради, қоидали ва соғлом фикрлаш фазилатларига эга бўлган шаҳар ва фозил одам ҳамиша ёлиб эканлигини кўрсатади.

Афлотун эзгулик, яхшиликларни икки турга бўлади ва уларнинг қайси бирлари инсоний, қайси бирлари илоҳий эканлигини тушунтиради. Илоҳий яхшилик инсоний яхшиликларга таъсир ўтказди. Агар илоҳий эзгуликлар, яхшиликлар ўзлаштирилса, у ҳолда инсоний яхшиликлар ҳам ўзлаштирилади.

... Агар инсон уни мадҳ этиб кўтарувчиларнинг баҳс ва суҳбатдаги моҳирлиги, сўзга бойлиги, билим кучлари туфайли машҳур бўлса, уни қанча кўп мақташмасин, одамлар буларнинг ҳаммаси унинг фазилати эмас, деб ўйлашларини Аф-

лотун эслатиб ўтади. Агар одамни сўзининг қудратига қараб таърифласалар — бу олимлар кўпинча мурожаат этилувчи анъанадир.

Нутқни эшитувчининг вазифаси туб маънони тўғри ва соғлом фикрлаб, чуқур ўрганиб, ўша одамда таърифланаётган сифатлар борми ёки у сифатларни нотик сўзамоллиги ва нотиклик маҳорати билан ёхуд нотикнинг ҳамма нарса тўғрисида яхши фикр билдиришига ўрганганидан шундай кўрсатадими, — билиб олиш зарур...

Афлотун гўдак боланинг ҳунар ўрганишга зўр иштиёқи борлиги туфайли у ўйин орасида эшик ва уйларнинг қандай ясалишини билиб олишини ва кейинчалик шу ҳунарни ўрганиб олишини, бу қобилиятнинг фойдаси тегишини айтади. Сўнгра Афлотун соҳиби қонунга мурожаат қилиб, агар (соҳиб қонун) ёшлигидан бошлаб давлат ишлари бўйича фойдали машқлар қилиб юришга, давлат ишларининг тўғри ва нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритишга ўрганган бўлса, у ҳолда вақт-вақти билан ўзи устидан назорат ўрнатиши ҳамда авваллари шуғулланган ва ҳозир ҳам давом эттираётган машғулотларига сабот-қунт билан қараши зарурлигини тушунтиradi.

Афлотун ҳар бир одамнинг қалбида қарама-қарши ўзаро туташ икки қувват: ғамгинлик ва қувонч, лаззат ва изтироб ва ҳоказо қувватлар бор деб ҳисоблайди. Бу қувватлардан бири — таҳсинга сазовор, бошқаси ҳайвонийдир. Қонун ҳайвоний кучни эмас, таҳсинга сазовор кучни ривожлантиришга қаратилган бўлиши зарур. Афлотун уқдиришича, ҳайвоний қувват томонидаги зиддият кучли ва оғир, таҳсинли қувват томонидаги зиддият — мулоҳимроқ ва хушкўнгилроқ, деб тушунтиради. Ҳар бир айрим одам шу икки зиддият ҳолати ҳақида ўйлаши, таҳсинга сазовор қувватга бўйсуниси керак. Шаҳарнинг ҳамма аҳолисига келганда, агар улар таҳсинга сазовор кучларга эришишга кучлари етмаса, йўл кўрсатувчи, энг мўътабар авлиёларнинг ишларидан сўз юритувчи соҳиби қонунларнинг адолатларига бўйсуниси керак бўлади.

Афлотун айтадики, соҳиби қонун учун талаб қилувчи, оғир ишлар ва машаққатли меҳнат билан боғлиқ бўлган матонат энг яхши адолатдир, чунки унинг пировардида қулайлик ва хайрли ишлар келади, бу ҳолат худди аччиқ, аммо соғликка яхши таъсир этувчи дори ичишга ўхшайди.

Афлотун, инсон табиатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлаш кераклигини тушунтиради. Масалан, камтарлик — таҳсинга сазовор, аммо камтарлик ҳаддан ошиб кетса, у ҳолда ўз кучини йўқотади ва зарарли бўлиб қолади. Одамлар ҳақидаги яхши фикрлаш ва уларга нисбатан очиқ кўнгиллилик таҳсинга сазовор, лекин, булар душманга тааллуқли бўлса, улар зарарлидир. Хушёрлик ҳам таҳсинга сазовор, аммо ҳаддан ошиб кетса, у қўрқув ва ўзини тийишга айланиб, зарарли бўлиб қолади. Аллома, агар

инсон ўз мақсадига эришиб, ҳурматга сазовор бўлсаю, аммо мақсадга эрилик билан эришса, бу ҳам зарарли ҳисобланади,— деб тушунтиради. Энг яхшиси — мақсадга чиройли ва покиза йўл билан эришишдир.

Афлотун эсли одамга фойдали иш сифатида ёмонликка яқинлашиб, унга тобёъ бўлиб қолмаслик учун уни тушуниш, унга нисбатан ўз ҳушёрлигини ошириш зарурлигини эслатади. У майхўрлик билан боғлиқ мисолни келтиради. Афлотун соғ одамнинг мастларга яқин бўлиши, уларнинг дастурхонида бирга бўлиб туриши, мастликдаги бемаънигарчиликлардан, қабих ишлардан ўзини ҳимоя эта билиши зарурлигини тушунтиради. Нимжон одам балки косалаб ичиб, ўзини кучли фараз қилиб, ўзининг кучини кўрсатиш учун шовқин-тўполон ва урушни тусаб қолади, аммо беҳол бўлиб кучдан айрилади. Ичувчи одам билан яна бошқа кўп савдолар содир бўлади.

Яхши фазилатларга эришмоқчи бўлган одам, яхши хислатларга қарши турган (ўзидаги) иллатларни йўқ қилишга интилиши зарур. Чунки яхши фазилатларга эришиш қийин. Одам фақат иллатлардан фориг бўлгандан сўнггина яхши фазилатларга эриша олади. Сўнгра у ҳар бир инсон табиатига маълум бир ҳислат тўғри келишини айтади. Соҳиби қонун, ҳар бир айрим шаронгта одамларга ва ўзига мақбул ёхуд номақбул қарор чиқариш учун, бу қарор йўқолиб кетмаслиги учун шу нарсаларни (яъни, инсондаги бу хусусиятларни — тарж.) билиши керак. Агар бирор қарор ноўрин чиқарилса, бу ҳолда у йўқолиб кетади ва ундан ном-нишон қолмайди.

ФОРОБИЙ ҲИҚМАТЛАРИДАН

... Ҳар бир киши бошқасига унинг яшаши учун зарур бўлган нарсанинг бир улушини етказиб берадиган жойда бир-бирига кўмаклашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина инсон шундай камолотга етиши мумкинки, у ўз табиатига кўра ана шундай камолотга муносибдир. Бундай жамият барча аъзоларининг фаолияти жам бўлиб, ҳар бир киши яшаши ва камолотга эришиши учун нимага муҳтож бўлса, шуларнинг ҳаммасини етказиб беради.

Шу сабабли инсон индивидлари кўпайишиб, дунёнинг одамлар яшайдиган қисмига ўрнашади, бунинг натижасида эса инсонлар жамиятлари пайдо бўлади.

* * *

Ўз табиатига кўра ҳар бир инсон шундай тузилганки, у ўзининг яшаш ва олий камолотга эришиш учун кўп буюмларга муҳтож бўлиб, бу буюмларни у ёлғиз ўзи ўзига етказиб беролмайди ва уларга эришиш учун инсон кишиларнинг қандайдир ҳамжиҳат бўлишига муҳтожки, ҳар бири алоҳида тарзда унга муҳтожлик сезиб турган бу кишиларнинг ҳар бири нарсаларнинг жамидан бирон-бир буюмни етказиб беради.

* * *

Барча ҳайвонлардан инсон ўз алоҳида хоссалари билан фарқ қилади, чунки унда жон бор, ана шу жондан куч пайдо бўлиб, бу куч тана аъзолари воситаси билан ҳаракат қилади ва бундан ташқари унда шундай куч борки, бу куч тана аъзолари воситасисиз ҳаракат қилади: бу куч ақлдир.

Ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват, руҳий куч билан боғлиқдир.

* * *

Инсон юксак камолотга эришув йўлида ҳаракат қилгандек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, ҳеч шубҳасиз ўзи интилаётган сўнгги даражадаги бахт-саодатга эришади.

* * *

Бахт — киши ўзи учун излайдиган неъматдир: бирон бошқа нарсага эришиш учун киши асло ва ҳеч қачон бахт сари интилмайди, бинобарин (бахтнинг) нариги томонида ҳам инсон эриша олмайдиган ҳеч қандай муҳимроқ нарса йўқ.

* * *

«Муносиб инсон» бўлиш учун одамда икки имконият: таълим ва тарбия олиш имконияти бор. Таълим олиш орқали назарий камолотга эришилади, тарбия эса бу — кишилар билан мулоқотда ахлоқий қадр-қимматни ва амалий фаолиятни яратишга олиб борадиган йўлдир...

* * *

✓ Устозга келганда, у шогирдига жуда қаттиқ зуғум ҳам, ҳаддан ташқари кўп ён беришга ҳам интизмаслиги лозим, чунки ортиқча зуғум шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади, бордию, шогирд устознинг жуда ҳам юмшоқлигини пайқаб қолса, бу ҳол унда устозни менсимасликка ва ундан ҳамда у берадиган билимдан совишга олиб келади.✓

* * *

✓ Кишининг феъл-атворига қараб тарбия «қаттиқ» ва «юмшоқ» усуллар билан амалга оширилиши мумкин.

Тарбиячининг асосий вазифаси шогирдларини (яъни халқни) бахтга эришиш йўллариини излашга тайёрлашдан иборатдир. Бордию тарбияланувчилар фан ва ҳунар ўрганишга мойиллик билдирсалар, уларга нисбатан «юмшоқ» усул қўлланади, аксинча, мабодо улар ўзбошимча ва итоатсиз бўлсалар, уларга нисбатан «қаттиқ» усул қўлланиши мумкин.

Абу Али ибн Сино Х асрининг охири XI асрининг бошларида яшаб ижод этган мутафаккирдир. Ибн Сино 16 ёшидан бошлаб, барча фанлар соҳасида мустақил муталаа қила бошлади. Бу даврда у кундузлари тинмай, кечалари ухламай китоб ўқишга киришади. «Бу кезларда бирон кеча ҳам кун давомида ухламас эдим, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим... Кечқурунлари, олдимга чироқни қўйиб олиб, то уйқу босгунча ўқиш ва ёзиш билан банд бўлар эдим... Ухлаётган вақтимда ҳам ўша ўнгимдаги масалаларни кўрар эдим. Шу тахлитда кўп масалалар тушимда менга аён бўлар эди. Шундай қилиб ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим. Инсоннинг қобилияти имкон берар даражада улардан хабардор бўлдим»¹.

Шу сабабли у 18 ёшида етук олим бўлиб етишди. Ибн Синонинг ижодий фаолиятини ўрганувчи олимларимиз уни 300 дан ортиқ илмий асарлар ёзганлигини аниқладилар. Булардан 58 таси фалсафа, 20 таси тиббиёт, 11 таси астрономия, кимё, физика ва бошқалар, 4 таси шеърятга, 2 таси педагогикага доир эди. Ҳамма асарларининг негизиде инсон, унинг камолоти ва тарбияси масалалари алоҳида ўрин эгаллаган.

Ибн Сино ўз тарбия системасини яратди, бунда: одоб, астрономия, тиббиёт, мантиқ, фалсафа, табиатшунослик, тил ва унинг грамматикаси, мусулмон қонуношуслиги фанларини киритди.

У тарбия жараёни ақлий, жисмоний, ахлоқий, эстетик ва меҳнат (ҳунар ўргатиш) тарбияларининг бир бутунлигини ташкил этади, деб кўрсатган эди. У мактабда ўқиш, тарбия ишларини жамоа тарзида ташкил этиш ғоясини олға сурди. Ўқитиш жараёнининг дидактик асосларини яратди. Унинг фикрича, болани бирдан китобга банд қилиб қўймаслик, ўқиш секин-аста, енгилдан оғирга қараб бориш орқали олиб борилиши керак. Ўқувчилар билан олиб бориладиган машқлар уларнинг ёшига мос бўлиши керак, ўқувчиларнинг майл ҳамда қобилиятларини ҳисобга олиш зарур.*

Ибн Сино этика ва ахлоқий тарбия масалаларини фалсафий-педагогик асосда чуқур ёритиб берди. У доимо инсондаги яхши сифатларни кўра олди. Яхшилик, одобли бўлиш, камтарлик ва инсонийлик масалаларига кўп асарларида тўхталиб ўтган эди.

Айниқса ибн Сино оила тарбиясида ота-онанинг ўрнини алоҳида кўрсатади. Бола туғилгач, аввало, ота унга яхши ном қўйиши, сўнгра эса уни яхшилаб тарбия қилиши керак деб таъкидлаган эди.

Ибн Сино «Китоб-ал қонуни фит-тиб» («Тиб қонуни») «Донишнома», «Ҳайй иб Яқзон» қиссаси, «Ҳидоят», «Клунж», «Рисолатул тайр», «Тадбири манозил» ва бошқа асарларида ўзининг педагогикага доир қарашлари ва таълимотларини баён қилади.

«ТИБ ҚОНУНИ»

Бу асар 1012—1023 йилларда ёзилган. У 5 китобдан иборат бўлиб, унда бола тарбиясига ҳам алоҳида эътибор берилган.

Ҳар бир нарсани билиш,— унинг сабабларини, аксар унда

¹ Ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳолидан. (А. Ирисов. Ибн Сино — маърифатпарвар адиб, Тошкент, 1962 й., 34-бет).

шундай сабаблар бўлса, туб ҳамда асосларини ўрганиш билан ҳосил бўлади...

Болаларнинг чақалоқликдан ўсиш ёшигача бўлган мижозлари иссиқлиги жиҳатдан мўътадилга яқин бўлиб, ҳўллиги жиҳатидан мўътадилдан ортиқдир...

Жисмоний машқ қилиш кетма-кет чуқур нафас олишга мажбур қиладиган ихтиёрий ҳаракатдир...

Нормал суратда ва ўз вақтида жисмоний машқ билан шуғулланувчи одам бузилган хилтлар туфайли келган нарсаларнинг давосига муҳтож бўлмайди...

Етти омилдан фойдаланиш соғлиқни сақлайди:

1. Мижозни мўътадил тутиш.
2. Ейиладиган ва ичиладиган нарсаларни (овқатни) танлаш.

3. Баданни туклардан тозалаш.

4. Бурунга тортиладиган ҳавони етарли ва яхши тортиш.

5. Қадди-қоматни тўғри тутиш.

6. Кийимларни қулай кийиш.

7. Жисмоний ва руҳий ҳаракатларни нормал қилиш.

Қадимги одамлар ўз ҳаётларида ҳар қандай зарарли нарсаларни истеъмол қилишдан сақланганлар, эрталаб фақат гўшт, кечкурун эса нон истеъмол қилиш билан қаноатланганлар...

Овқатланишда одатдаги режимга риоя қилиш керак...

Овозни йўқотмаслик, нафас олиш органини ишдан чиқармаслик учун, аввало, ўқишни паст овоз билан, кейин кучли овоз билан ўқиш ҳам узоқ давом этмаслиги керак...

Бола 6 ёшга тўлиши билан уни ўқитувчи тарбиясига бериш...

Ёш болага май ичириш ловуллаб ёниб турган оловга қуруқ ўтин ташлашдир...

Агар ёмон хулқ одатга кириб қолса, у мижоз бузилишини келтириб чиқаради. Ҳазаб кучли қиздиради, қайғу кучли оздиради, ҳафсаласизлик нафсоний қувватни бўшаштириб, мижозни беғамликка мойил қилади. Хулқнинг мўътадиллиги натижасида ҳам нафс, ҳам бадан соғлом бўлади...

ТАДБИРИ МАНОЗИЛ

(«Болани мактабда ўқитиш ва тарбиялаш»)

Агар ўқувчи бирга ўқиса, у зерикмайди, фанни эгаллашга қизиқиш юзага келади, бир-биридан қолмаслик учун ҳаракат, мусобақалаш истаги ривожланади. Буларнинг ҳаммаси ўқишни яхшилашга ёрдам беради.

Ўзаро суҳбатда ўқувчилар бир-бирига китобдан ўқиб олганларини, катталардан эшитганларини ҳикоя қиладилар.

Болалар бирга тўпланганларида бир-бирини ҳурмат қила бошлайдилар, дўстлашадилар, ўқув материалларини ўзлашти-

ришда бир-бирига ёрдамлашадилар, яхши одобларни қабул қиладилар. ✓

... Агар сендаги ёмон хусусиятни дўстинг ўз вақтида кўрсатиб, уни тузатишга ёрдам бермаса, сендаги бу ёмон хусусият ҳозирча кичик бўлса-да, у кейинчалик одат тусига кириб қолиши мумкинки, уни тузатиш қийин бўлиб қолади...

... У (давлат бошлиғи) ўзидаги бутун камчиликларни тузатиши керак, токи бирорта доғ қолмасин. Шундагина у бошқаларда яхши сифатлар тарбиялай олиши мумкин...

... Агар оилада тарбиянинг яхши усулларида тўғри фойдаланилса, оила бахтли бўлади. Бунинг учун «Тадбири манзил» дан фойдаланиш керакки, унда тарбиянинг тўғри усуллари кўрсатилган. ✓

... Сиз гаплашиш, фикр олишда хайрихоҳлик, талабларга риоя қилган ҳолда иш кўрсангиз, йўлдан адашмайсиз ва тўсиқларга дуч келмайсиз.

... Инсон ўз баданидаги ярага қандай эҳтиётлик билан муомала қилиб, яра қонини секинлик билан ювса, насиҳат олувчи кишига ҳам шундай муомала муносиб бўлиши лозим.

... Хотин киши билимли бўлсин; у динга ишониши керак; уятчан, шарм-хаёли; табиатан жасур; ўз эрини қаттиқ севиши; эзма бўлмасин; ўз эрига бўйсуниси; тўғри бўлиши; камтар ва фаросатли бўлиши керак; у ҳеч вақт ўз шаънига доғ туширмасин; эри билан эҳтиёткор бўлиб, унинг ҳурматини жойига қўйиб муомала қилиши шарт; ўз вазифасини ва бурчини яхши билсин; хотин оила ҳўжалигидаги нарсалардан тўғри, тежаб фойдалана билсин; у ўзининг характери ва яхши томонлари билан эридаги камчиликларни йўқотиши керак.

... Биз амалдорлар, ўзига тинч оила фарзандларининг озмунчасини учратмадикки, улар ота бойлиги, давлатга мағрур бўлиб, бир касб-корни ўзлаштиришга киришган бўлсин ва шу йўсинда ўз маънавий такомилига эришган бўлсин.

Луқмони Ҳакимнинг азиз фарзандига қилган юз насиҳати

1. Эй фарзандим, улуғ ва қудратли яратувчини тани.
2. Қимга панду насиҳат қилсанг, унга аввало ўзинг амал қил.
3. Сўзни ўз қадрингга лойиқ гапир.
4. Одамларнинг қадрини бил.
5. Ҳамманинг ҳақ-ҳуқуқини англа.
6. Сирингни махфий тут.
7. Дўстни қийин кунда сина.
8. Дўстни фойда ва зиёнда имтиҳон қил.
9. Аблаҳ ва нодон одамлардан қоч.
10. Доно ва зийрак дўстни танла.
11. Яхши ишга қаттиқ кириш.
12. Аёлга қаттиқ ишонма.
13. Софдил ва доно кишилар билан маслаҳат қил.

14. Сўзни исботи билан гапир.
15. Ёшликни ғанимат бил.
16. Ёшликда икки дунё ишларини қилиб қол.
17. Ёру дўстларингни азиз тут.
18. Дўст-душманингга юзингни очиқ тут.
19. Ота-онани ғанимат тут.
20. Устозни отадан азиз деб бил.
21. Харжни киригга қараб қил.
22. Ҳамма ишда ўртача йўл тут.
23. Олижанобликни ўзингга шиор қил.
24. Меҳмоннинг хизматини қоидадек қил.
25. Бировнинг уйига кирганда кўз ва тилингга эҳтиёт бўл.
26. Либосингни ва баданингни тоза тут.
27. Жамоат билан ҳамдард бўл.
28. Фарзандингга илму адаб ўргат.
29. Иложи бўлса фарзандингга чавандозлик ва мерганликни ўргат.
30. Этик ва ковуш кийишни ўнг оёқдан бошла, ечишни эса чап оёқдан.
31. Биров билан иш қилсанг, ўша одамга лойиқ иш қил.
32. Тунда гапирсанг оҳиста ва мулойим гапир, кундузи гапирсанг ён-атрофингга эҳтиёт бўлиб гапир.
33. Оз ейиш ва оз гапиришни одат қил.
34. Ўзингга ёқмаган нарсани ўзгага раво кўрма.
35. Ишни аввал ўйлаб, чораю тадбир билан қил.
36. Ўқимай устозлик қилма.
37. Хотин ва болага сир айтма.
38. Одамларнинг яхшилигига тамаъ қилма.
39. Пасткашдан вафо кутма.
40. Байт: Одамида уч юз олтмиш раг* бўлур,
Рағларидан бир рағи бадраг** бўлур.
40. Барча ишда андишасиз бўлма.
41. Қилинмаган ишни қилинган ҳисоблама.
42. Бугунги ишни эртага қолдирма.
43. Ўзингдан каттага ҳазил қилма.
44. Ўзингдан каттага сўзни чўзма.
45. Оми (оддий кишиларга) ёмон кўринмасликка урин.
46. Ҳожатманд кишиларни ноумид қайтарма.
47. Ўтган жанжални эслама.
48. Одамларнинг яхшилигини ўз яхшилигинг билан аралаштирма.
49. Бойлигинг миқдорини дўсту душманга билдирма.
50. Қариндошни қариндошдан айирма.
51. Яхши одамни ғийбат билан ёд қилма.
52. Фақат ўзингни ўйлама.
53. Қўпчилик турган бўлса, сен ҳам уларга эргаш.

* Раг — томир.

** Бадраг — ёмон томир.

54. Бармоқларингни оғиз ва бурнингга тегизма.
55. Одамларнинг олдида тиш кавлама.
56. Оғзинг ва бурнингнинг сувини баланд овоз билан ташлама.
57. Эснасанг, қўлингни оғзингга қўй.
58. Одамларга қараб керишма.
59. Бармоғингни бурнингга тикма.
60. Жиддий сўзни ҳазилга аралаштириб гапирма.
61. Бировни бировнинг олдида хижолат қилма.
62. Қошу кўзинг билан имлаб чақимчилик қилма.
63. Айтган сўзингни яна қайтарма.
64. Бировни бемаъни кулдиришдан тийил.
65. Ўзингни ва яқинларингни одамлар олдида мақтама.
66. Ўзингни хотинлардек ясатма.
67. Болаларинг нима деса ўшани қилаверма.
68. Тилни сақла.
69. Гапираётганингда қўлингни силкитма.
70. Ҳамма одамни ҳурматлашни унутма.
71. Ифвогар одам билан суҳбатдош бўлма.
72. Ўлгани ёмонлаш билан ёдламаки, бунинг фойдаси йўқ.
73. Иложи борича биров билан уришма ва хусумат қилма.
74. Бировнинг куч-қудратини синовчи бўлма.
75. Улуғлар синовини яхшилик билан ёдла ва гумон қилувчи бўлма.
76. Ўз нонингни ўзгалар дастурхонида ема.
77. Ишда шошқалоқликка йўл қўйма.
78. Мол-дунё топаман деб ўзингни қийноқ остига ташлама.
79. Ҳар ким ўзини танимаса, сен уни тани.
80. Ғазабинг келганда сўзни танлаб гапир.
81. Этагинг билан бурнингни артма.
82. Қуёш чиққунча ухлама.
83. Одамлар олдида ёлғиз ема.
84. Катталардан олдинда юрма.
85. Одамлар сўзлашаётганида сўзларига қўшилма.
86. Бошингни осилтириб ўтирма.
87. Кўчада ўнгу чапга аланглайверма, балки тўғрига боқиб, ерга қараб юр.
88. Иложи борича, яланғоч уловга минма.
89. Меҳмон ҳузурида бировга ғазабингни сочма.
90. Меҳмонга иш буюрма.
91. Девона ва маст билан сўзлашма.
92. Маҳалла бошида бекорчи ва бебошлар билан ўтирма.
93. Фойдаю зиёнга ўзингни уриб, обрўйингни тўкма.
94. Манман ва такаббур бўлма.
95. Одамларнинг сенга хусумат қилишидан қоч.
96. Жанг ва фитнадан қочувчи бўл.
97. Пичоқсиз, узуксиз ва пулсиз бўлма.
98. Ўзингни ўта хор қилмасликка интил.
99. Хоксор ва камтарин бўл.
100. Худодан қўрқиш, халққа инсоф қилиш, улуғларга хизмат,

ҚОБУСНОМА

(Парчалар)

Ота ва она ҳақини билмак зикрида

Эй фарзанд, билгилки, ақл юзасидан фарзандига ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли — ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингга келтирмагил, билгилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадилар. Ҳар фарзанд оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адо қилмакдан ҳоли бўлмағусидир.

... Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг сени ҳақингдаги дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур. Зинҳор мерос олмоқ хирси била ота-онанг ўлимини тиламагилки, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади...

Ҳунар афзунлиги¹ баланд қадр ва олий таб бўлмоқ зикрида

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ етқурмас. Билурсанки, хори муғилоннинг² тани бордур, аммо сояси йўқдур. Ҳунарсиз киши ҳам хори муғилон янглиғ на ўзига ва на ўзгага фойда берур.

... Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, ҳалойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур.

... Барча ҳунардан сўз ҳунари яхшироқдур, нединким, ... ҳамма маҳлуқатдан одам яхшироқ яраледи ва ўзга жониворлардан одам ўн даража зиёдадир... Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур. Ул пинҳон нарсалар: бири бир нарсани ёд олмоқ; бири ҳамиша эсда сақламоқ, бири хаёлга келтирмоқ, бири ғазаб ва шиддат билан ҳужум этиш, бири сўзлаш. ... Шуларни билғонингдан кейин тилингни яхши ҳунар била ўргатгил ва мулойим сўздан бошқа нарсани одат қилмагил.

... Мулойим сўзга бахил бўлмагил, халқ мулойим сўз эшитмаса, мол ва дунёга мағрур бўлур. ...Қаттиқ сўз демагил, яхши сўз деғил, токи яхши сўз эшитгайсан.

Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анча яхши от қўйгил, нединким, отадан фарзанд ҳақларидан бири, унга яхши от қўймоқдур. Яна бири улдулким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшургайсан. Суннат қилур вақтида суннат қилгайсан, қудратингга лойиқ тўй ва томоша қилгайсан ҳамда ўқишни

¹ Афзунлик — ортиқлик.

² Хори муғилон — бир хил тиканли буга.

ўргатгайсан. Улуғроқ бўлгондан сўнг тобе ҳақ бўлсанг, унга ҳунар ва касб ўргатгайсан...

... Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмоқни мерос деб билгил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатгил, хоҳ ўргатмагил турмуш ма-шаққатларининг ўзи унга ўргатур. Ундоқким дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур. ...

Суҳандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида

Киши суҳандон, суҳангўй... (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд сен суҳангўй бўлгил ва лекин дуруғгўй (ёлгончи) бўлмагил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонгил, токим бирор зарурат юзидан ёлгон сўз айтсанг қабул қилгайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост дегил ва лекин ёлгонга ўхшагон демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшаган ростдан яхшидур; ул дуруғ маҳбул бўлур, аммо ул рост маҳбул бўлмас.

... Ҳар бир сўзни андиша билан бошлагил, токи айтгон сў-зингдан пушаймон бўлмагайсан; андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматидур. Ҳар сўзни эшитишдан дилтанг бўлмагай. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитгил, то юзингга сўз эшиги бекилмасун ва фойдаси фавт (йўқотиш) бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмагил. Совуқ сўз бир тухумдир, ундай душманлик ҳосул бўлур... Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзловчи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар.

Ақлсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Ҳар кеча пок, порсо (художўй), равиш (йўл) бўлсанг ҳам ўзингни таъриф қилмағилки, ҳеч киши сенинг гувоҳлигингни эшитмас. Қўшиш қилким, Халойиқ сени таъриф қилсинлар ва шундоғ сўз дегилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун.

Эй фарзанд, ўзингни мол ва жам этмакдан ғофил тутма-гил ва ҳар нарсани этмак тиласанг жаҳд қилгил, токи ҳалол-лик билан жам бўлсун ва ҳамиша сенга боқий ҳамда ёқимли бўлсун. Бироқ мол ҳар қанча азиз бўлса ҳам, дўстлардин дариг тутмагил. Ҳар ҳолда молни гўрингга олиб бормайсан.

... Ҳар нарса қўлингга тушса: бир тангадан икки ҳиссани ўз оилангга харж этгил, бир ҳиссани қарилиғ ва ожизлиғ вақти-нинг зарурий ишларига эҳтиёт қилиб қўйгил.

... Фарзандинга ҳунар ва фазл ўрганмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувда муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат кўрғузгил, майли урсинлар, нединким ёш ўғлон илим ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг билан урмагил, муаллимларнинг таёқи билан қўрқутгил. Болаларга муаллимлар адаб берсинлар, токи сендан ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзинг-ни ҳайбатлиғ кўрғузгил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сен-дан қўрқиб юрсин.

Ақлсиз одамлар билан ҳаргиз дўст бўлмагил. Ақлсиз дўст

ақлли душмандан ёмонроқдир, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас... Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутғилки, то сен ҳам ул фазилатлар билан янада машҳур бўлғайсан.

...Илимнинг сифати уч важҳдандур: ё бир пеша била боғланган илм; илим била боғлиқ, пеша: хайр ва далолатга тааллуқли одат.

... Илимни дўст, бекорчи турмушни душман тутғил... кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис (берилган) бўлғил, ишдан мадул (ғамгин) бўлмағил, хифз (ёдлаш) ётғил, такрор қилғил. Ҳақ (рост) шунос бўлғил, ҳар на эшитсанг ёд қилғил, тақлидга рози бўлмағил, китоб, қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил.

... Олим беамал бўлмағай. Илимни яхши ўрганғил. Билғон илимни яхши иборалар билан баён қилғил.

... Эй фарзанд, билғилки, барча ҳукми китоб бўйича қилмаслар, ўз фикрлари билан ҳам ҳукум қилурлар ва бундоқ тадбирлар билан ҳам ишни билиб олулар.

С а к к и з и н ч и б о б

Ануширавон пандларин ёд олмоқ зикрида

Эй фарзанд, Ануширавон деди: «Модомики, кеча ва кундуз келадурлар ва кетадурлар, барча ҳолларнинг тағайюри¹ ва табаддули²га таажжуб кўргузмағил».

Яна деди: «Халқ не важдин бир бор пушаймон бўлғон ишдин яна пушаймон бўлур?»

Ва яна деди: «Кишининг тириклиги унинг муроди била бўлмаса, нечун ўзин тирик санағай?».

Яна деди: «Ўхунарсиз киши била дўстлик қилмағил нединким бундай киши дўстлик ва душманликка лойиқ эрмасдур».

Яна деди: «Ўзини доно санағон нодондин парҳез қилғил».

Яна деди: «Гарчанд ҳар қанча талх бўлса ҳам, ҳақ сўзни айтғил».

Яна деди: «Агар розимни душман билмасин десанг, дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Ҳар бандани сотарлар ва сотиб оларлар. Аммо ул банда нафс бандасидин оздроқ бўлғай».

Яна деди: «Ҳар кишининг (билими) бўлса-ю, аммо унга лойиқ ақли бўлмаса, бу билим унга зарар еткарғусидур».

Яна деди: «Агар ҳар кишини турмуш устоди доно этмаса,

¹ Тағайюр — ўзгариш.

² Табаддул — алмашиниб туриш.

ҳеч бир доно унга сўз ўргатиш учун ранж чекмасун, ранжи зое бўлур».

Яна деди: «Нодондин барча нарсани сақламоқ осондур, худди нодондин ўз танин сақлагондек».

Яна деди: «Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айтарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтғил».

Яна деди: «Агар халқ ҳақидан чеккан ранжинг зое бўлмаслигин тиласанг, ўзинг ҳақингда халқ чеккан ранжин зое қилмағил».

Яна деди: «Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг сергиналик бўлмағил».

Яна деди: «Агар ғамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳасадлик бўлмағил».

Яна деди: «Осон зиндагонлик сурмоқ сенга муяссар бўлса, ўз ютуғингни қўлдин бермағил».

Яна деди: «Агар ранжишдан узоқ бўлишни истасанг, битмайдигон иш учун урунмағил».

Яна деди: «Агар сени девона демасунлар десанг, топилмас нарсани ахтармағил».

Яна деди: «Агар беобрў бўлмайин десанг, яхшиликни касб қилғил».

Яна деди: «Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмагон ишни қилдим дема».

Яна деди: «Агар ўз сиригнинг очилишини истамасанг, бировнинг сирини фош қилмағил».

Яна деди: «Агар юзимнинг пардаси йиртилмасин десанг, бировнинг юз пардасин йиртмағил».

Яна деди: «Агар изимдин кулмасунлар десанг, зердастлар¹га шафқатлиғ бўлғил».

Яна деди: «Узоқ пушаймонлиқдин холис бўлмоқ тиласанг, кўнғил ҳавоси бида иш қилмағил».

Яна деди: «Агар зийраклардин бўлмоқ тиласанг, юзингни халқнинг кўзгусида кўргил».

Яна деди: «Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрини билғил».

Яна деди: «Агар халқ сенинг сўзинг бида иш қилмоғин тиласанг, сен ўз сўзинг бида иш қилғил».

Яна деди: «Агар халойиқ орасида марғуб бўлмоқ тиласанг, пинҳон сўзингни ошкор қилмағил».

Яна деди: «Агар барча одамдин (юқори) бўлмоқ тиласанг, вафолиғ бўлғил».

Яна деди: «Агар айбсизлар қаторида бўлмоқликни тиласанг, тамаъни кўнгулга келтурмағил».

Яна деди: «Агар додгарлар² зумрасидин³ бўлмоқ тиласанг, зердастларни итоатингда яхши тутғил».

¹ Зердаст — бировнинг қўли остида яшовчи.

² Додгар — адолатли, одил.

³ Зумра — тўда, гуруҳ.

Яна деди: «Агар халойиқнинг ёмон сўзларидин йироқ бўлмоқ тиласанг улардан зўрлиғ билан ҳеч нарса олмағил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг севимлиси бўлмоқ тиласанг, улардин ҳеч нимани аямағил».

Яна деди: «Агар тилинг узун бўлмоғин тиласанг, қўлингни қиска қилғил».

Эй фарзанд, Ануширавон одилнинг сўзлари ва пандлари бу турур. Буларни ўқиғил ва уни хор тутмағил, нединким бу сўзлардин ҳам ҳикмат, ҳам салтанатнинг иси келур. Буларнинг барчасин йигитлик вақтда ўқиғил ва билғил. Аммо қаригондан сўнг пандин эшитмоққа ҳожат йўқдур, қарилар ҳар бобдин хабардор бўлурлар ва улар панд эшитмоқдан ожиз бўлурлар.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ-БАЛАСАҒУНИЙ

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи биринчи манба унинг «Қутадғу билиг» асаридир. Бу асар 1089 йилда ёзилган. Асарнинг муқаддимасида ёши элликка яқинлашганлигини такидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб IX асрнинг йигирманчи йилларида туғилган деб ҳисобланади. Ўз даврининг улуғ донишмандларидан бири Юсуф Хос Ҳожибнинг форс ва араб тилини, бадий адабиётни, тарих, астрономия, геометрия, табиёт, жўғрофия каби фанларни ўрганиб асос солади.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ»

(«Қутга, яъни бахт-саодатга эриштирувчи билим»)

Бошидан охиргача донолар сўзи,
Гўёки тизилган маржондек ўзи.
Буграҳон вақтида ёзилди аён,
Яна хон тилича эшитилган баён.
Бу янглиғ китобни ким айтган аввал,
Кейин ҳам ким айтар бу қадар гўзал?!
Бу янглиғ йигитлар ҳар ишда чирой,
Мисоли чироққа ёғду берган мой.
Боқиб кўр: китобни яратган киши.
Ҳунарли эр эмиш, кишилар боши.
Малик ҳузурида ўқиди уни,
Товғоч Қора Бугра — хонларни хони.

Оғирлади ортиқ адиб хизматин,
Инъом берди қалам ҳаққа-ҳурмати.
Хос Ҳожиб унвонин лойиқ билди у,
Ўзига энг яқин одам қилди у.
Бири тўғрилиқка таянч — адолат,
Бири давлат эрур, у қутли ғоят.

Учинчи — улуғлик ақл ҳам зако,
Тўртинчи — қаноат эрур бебаҳо.

Тилни авайла — омондир бошинг

Ўқув ва билимнинг тилмочи, таржимони тилдир. Кишига рўшнолик, яхшилик ва эзгуликлар тил туфайли келади, бунини яхши билиб олиш керак. Қут — иззатни ҳам, обрў-эътиборни ҳам киши тил орқали топади. Агар тилга эътибор бермаса, уни ноўрин қўлласа, одам бошининг ёрилиши ҳеч гап эмас.

Тил арслон мисоли ётар қафасда.
Бехабар бошини у ер нафасда..
Сўзингни тийиб юр, бошинг ёримасин.
Тилингни тийиб тур, тишинг синмасин.

Ўқув қут беради, билим — шараф-шон

Ўқув — идрок, қоронғи тундаги машъалага ўхшайди. Билим эса ўша машъаладан таралаётган нурга қиёс. У кишини ёритади, унга рўшнолик беради.

Ўқув қут беради, билим — шараф-шон,
Шу инков туфайли улугдир инсон.

Билим ипор билан жуда ўхшаш. Уларнинг ҳар иккисини ҳам яширмақ беҳуда. Ипорни яширсанг, ҳиди билдириб қўяди. Билимни яширсанг, тилинг фош этади. Билим аслида битмас-тугамас бойликка ўхшаш. Аммо унинг бошқа бойликлардан фарқи бор:

Билим — бойлик ахир, завождан йироқ,
Уни ола билмас қароқчи бироқ.

... Эй заковатли инсон! Қаҳру ғазабдан йироқ тур. Эзгу йўлни — билим йўлини танлагин...

Яна бир ҳикмат бор: Ҳазрати одам —
Билим, ақлу идрок сабаб муҳтарам.

Билимдан бошланар донолик йўли

... Донолик йўли билим билиш, турли соҳадаги маълумотларни ўрганишдир. Билимга эришиб доно бўлганларнинг олға ҳам нафи кўп тегади. Туғилган пайтида ўқуви бўлмаса, унинг тилаклари ҳам амал олмайди:

Болам тутсин десанг донолик йўлин,
Кичикликдан тегиз билимга қўлин.

Агар бола кичикликдан билим ўрганса, унинг идроки ҳам яхши бўлади, заковати ортади.

Лекин билим билан ўқув-идрок бир хил нарса эмас. Ўқув-идрок киши миясига жо этилган. Бошнинг азизлиги шундан.

Ўқув-идрок киши учун кишандай гап. У ёмон ва ярамас ишларга яқин йўлатмайди.

«Ўқув қайда бўлса, улуглик бўлар.
Билим кимда бўлса, буюклик олар,

Ўқувли тирикдир, ўқувсиз — ўлик,
Келу, эй ўқувсиз, ўқув ол улиг...

ОЛИМ ИЛМИ ЭЛГА БУЛАДИ МАШЪАЛ

Тагин бир тоифа донишманд, доно,
Улар илми элга машъал доимо.
Эъозла уларни то бор имконинг.
Билимларин ўрган токи бор жонинг.
... Илми эшит, ишлат, тилин пойлама,
Ё феъли, хулқини ёмон-паст дема.
Улардан кераги сенга илми ул.

Ўғил-қиз туғилса...

Ўғил-қиз туғилса, яхши билки, бас,
Уйда тарбия қил, бошқа ердас.
Устознинг яхшисин танла албатта,
Ўғил-қиз пок ўсар, ёмондан четда.
Ўғил-қизга ўргат билим ҳам одоб,
Бахтга ёр бўлар у, бўлмагай хароб,
Ўғилга хотин ол, қизни эрга бер,
Қайғу ғамсиз яна, аё қутли эр.
Ўғил топсин санъат — ҳунарда камол,
Бу ҳунар билан у тера берар мол,
Ўғилни тергаб тур: бўш қўйма зинҳор,
Бенаф, бебош бўлар, югурар бекор.
... Оч, болам, очганинг китоб тенгсиздир,
Тенгсиз билим билан тўлуғ денгиздир.
Қадр ҳам қимматинг билгил, билимдан,
Билим шукронасин тингла тилимдан.
Бу аввал то охир ҳар бир сўзим дур —
Донишманд парвариш топган ўзумдир.
... Бу китоб қадрини билимли билди,
Билимсиз билгани дилимни тилди.
Китобни ҳар кимга берма, бир сўзим:
Ҳар сўзим — ўзимдир, ўзимдир, ўзим!
Билимли билдику, бу китоб нархин,
Бошида чарх уриб, ҳар кун жигар хун,—
... Исман саҳоват бу, жисман заковат,
Ўқиганга бергил уқув ва қувват.

Башар қадрини билим билдиргин

Одамни махлуқдан айирган эгам,
Зеҳну заковат ҳам бергандир бекам.
Тил берди, тилини айлади равон,
Дил берди ҳам уқув — башардир улуг,
Билимдан тугунлар ечилди тўлуғ
Қимда-ким билимга бурди ўз йўлин,
Эзгудан ўзгага чўзмади қўлин.

Билимни буюк бил, ўқувни улуғ,
Бу икков жоловин қўймаган қутлуғ.

Билим ва ақл-идрокнинг фарқи тўғрисида

Китобга «Қутадағу билиг» деб ном бердим. У қут келтирсин, ўқувчини қўлидан тутсин, бахтга элтсин, уни яхши ишларга йўлласин, деб умид қилдим.

Жам этди оламнинг сараларини
Билимдон одамларнинг сараларини.

*Билим ва ҳарф ўргатиш ҳақида
(Ота васиятидан)*

Қараб турма: ўргат билим ва ҳунар,
Ҳар қандай эзгуликдан, ҳунардан унар.
Беҳуда бўш қўйма, тергаб тур фақат.
Тергаб турса, ўғил сўнг топади бахт.
Нима дер, эшитгин, қари бир киши:
Санаган кўп билган сертартибдир киши;
Кичикликдан билим ўргат ўғилга,
Фойдаси тегади ўшанда элга.
Билимдан бошланар донолик йўли.
Билим билан киши жудо ҳайвондин,
Буюкроқ нима бор, қани айт ондин?

Ўгдулмиш шундай жавоб берди:

— Ўқув-идрок кишига қувонч келтиради. Бу қувонч узлуксиз бўлиб, ойда ҳам, йилда ҳам тугамайди. Ўқув-идрок кишига қувонч келтиради. Ўқув-идрокнинг юз чиройи гўзал, ёши навқирон. У одамдаги барча эзгуликларга элтувчи равон йўл, хулқатвори ёқимли, қилиғи гўзал. Ўзи огир ва вазминдир. Ўқув-идрокнинг қўли етган жой бўстонга айланади. Ўқув-идрокнинг кўзи ўткир...

Ким олдин салом берсин?
Элиг Ўгдулмишга юзланиб шундай деди:
Кўнгил билан келдинг сен энди менга,
Рухсат этсанг савол берайин сенга:
Биларсанки, салом фазли кўп улуғ.
Олдин салом деган йўл агар тўлиқ.
Мени кўрдинг, аммо салом қилмадинг.
Нега бу каломни лозим билмадинг?

Ўгдулмиш жавоби:

— Сенга атайлаб салом бермадим. Тўғри, салом бериш кишига соғлиқ, саломатлик тилашдир. Салом соғлиққа асос. У кишига эминлик, омонликдир. Қуйидаги сўзлар жуда ярашиқ тарзда айтилган. Унга қулоқ бер:

Омон берди элга салом қилувчи,
Саломатлик топди алиқ олувчи,

Салом бўлди одам тинчига гаров,
Соғлиқ олар салом билан қолувчи.

... Баттар қадрини билиб билдиргани,
Одамни қадрини айирган эгам,
Зеҳну заковат бергандир бекам.
Тил берди, тилини айлади равон,
Дил берди, бир дилки, озод, фаровон.
Хулқ берди ҳам ўқув-башардир улуг.
Кимда-ким билимга берди ўз йўлин,
Эзгудан ўзгага чўзмади қўлин.
Билимни буюк бил, ўқувни улуг,
Бу икков жиловин қўймаган қутлуг.
Билим маъносин бил, нима дер билим:
Билимдан йўлни чап солди ўлим.
Билимсиз барчаси дардмандир, дардман,
Бу дард давосига билим ҳунарманд.
Дардига даво қил билимсиз дўстим,
Магар билимсизсан, нимага ўсдинг?..

Донишмандлар кузатиши шундай ҳикматни юзага келтирган: одам қаҳрланса билимсиз бўлади, жаҳл келса, ақл кетади:

Бу бир қанча кишига бало,
Буни билиб олсанг, бўлади аъло.
Буларнинг бошида тилнинг ёлғони,
Яна бири — алдов, билиб ол они.
Яна бир бошқаси май ичса суйиб,
Бўлар иш бўлади, дил қолар куйиб,
Яна бири ортиқ қилиқ, ҳаракат,
Бу ортиқ қилиқдан кетар баракат.
Яна бири яроқсиз ёмон феъл бутун,
У қўзғар кишилар уйида тутун.
Булар гар бирикса бари ўзаро,
Муқаддас саодат кетар аввало,
Фалак боқмас унга боши айланар,
Бошида тегирмон тоши айланар.

Киши эзгулик қилиши керак. Эзгулик ҳар иши чиройли, ҳар бир қадами гўзал. Эзгу асло қаримайди. Ёмон юзга кирса ҳам эзгу бўлолмайди. Ёши кичик ёмон ўкинч билан қарайди. Эзгу ҳар қуни янгидан-янги тилак-мақсадларга эришаверади. Ёмонларнинг эса кундан-кунга мунг ва алами ортади...

АБУ РАЙҲОН АЛ-БЕРУНИЙ (973—1051)

Абу Райҳон Муҳаммад бин Аҳмад ал-Беруний Хоразм пойтахтида ҳижрий 362 йилда, милодий 973 йилда туғилган. Унинг тарбияси билан Абу Наср Ирокий шуғулланади. У устози ёрдамида қуёшнинг энг тик ҳолатини ўрганади ҳам-

да глобус яратади. Беруний форс ва араб тилларини чуқур ўрганиб замонасида арабчанинг фан тили сифатида мавқе қозонганини алоҳида таъкидлаган.

Арабча шеърлар ёзган Беруний араб тилига кирган ажнабий атамалар устида тўхталган. Беруний «Ўтмиш ёдгорликлари», «Хоразмнинг машҳур зотлари», «Геодезия», «Минералогия», «Хиндистон», «Фармакология», «Қонуни месъудий» ва бошқа асарларни яратди.

Берунийнинг асарларида улуғ олимларга хос икки хусусият бордир: 1. Ҳур ва бетараф муомалада бўлиш. 2. Мусбат билимга номувофиқ ва ақлга уйғун бўлмаган бўш ва асоссиз фикрларга боғланиб қолмаслик. Мавзунини танқидий эҳсон билан тадқиқ этмоқ, етарли далиллар топилгандан кейин ҳақиқатни тасдиқламоқ лозим, деган эди Беруний.

У инсоннинг қадр-қимматини улуғлаган, инсонларнинг ишонч ва маъмуриликлари бир-бириникидан фарқ қилишига диққатни тортган, аммо дунё маданияти такомил ва шу ранг-баранглик натижасида бунёд бўлганини тасдиқлаган. Унинг фикрича, инсонлар уч сабаб билан бахтсизликка дучор бўладилар:

1. Инсон ер юзида яратилганлар орасида энг мумтозидир. Аммо инсонлар қизганчилик сабаби билан бир-бирларининг қўлларида бўлган нарсаларга кўз тикадилар. Бу ҳам ижтимоий ҳузурсизликка сабаб бўлади.

2. Ўз ишончини, мазҳабини ва қабиласини бошқалардан устун кўрмоқ инсонлар орасида нифоқларга йўл очади.

3. Хурофотлар ва бўш (асоссиз) ишончсизлик инсонлиқнинг такомилини орқага сурмоқда ва тушунмовчиликларни юзага келтирмоқда.

Беруний фалсафа билан ҳам машғул бўлган. Ҳинд, юнон ва ислом фалсафасининг баъзи мавзуларини муқояса қилган. Фалсафага у барча илм натижаларининг системага солингани деб қараган ва инсонни бахт-саодатга етакловчи бир билим соҳиб деб изоҳлаган.

Беруний ахлоқ тарбиясига катта аҳамият берган. Унга кўра, мардлик, жасорат фақат ўзини эмас, бошқаларни ҳам ўйламоқдир.

Беруний замонасининг турли билимлари тўғрисида теран тадқиқотлар қилган, дунёда кам учрайдиган олимлардандир. У 153 та асар ёзган.

ҚАДИМИЙ ХАЛҚЛАРДАН ҚОЛГАН ЁДГОРЛИКЛАР

(Парча)

... Мақсад гапни чўзиш эмас, балки ўқувчини зериктирмаслик, чунки доимо бир хил нарсага қарай бериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади. Ўқувчи фандан-фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди. Бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва у киши «Ҳар бир нарсада ўзига яраша лаззат бор» дейилганидек, уларни кўришга қизиқади ва кўздан кечиришни истайди. Бир хил нарса чарчатади, хотирага малол келтиради...

... Билимсизликка миниб олиб, жўрттага ўз сўзида туриб олган киши билан «бахслашиш на мақсад ва на мақсадга бирон фойда етказмайди».

Яхши одатларга: тўғрилиқ, одиллик, ўзини сақлаш, инсоф, камтарлик, лутф, собитқадамлик, эҳтиёткорлик, саҳийлик, мулойимлик, сиёсий ва бошқариш ишида билимдонлик, тадбиркорлик; ёмон одатларга: бир-бирининг пайига тушиш, рақобат-

лашиш, ўз кайфига эргашиш, бошлиқ бўлиш учун кураш киради... Фахрланиш — ҳақиқатда яхши хулқлар ва олий феълларда олдин кетиш, илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борица мавжуд (нопокликлардан) тозаланишдир. Кимда шундай сифатлар топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади.

ҲИНДИСТОН

(Парча)

Бу китоб баҳслашиш ва тортишиш китоби эмас, шувинг учун бу китобда душманлар исботини келтирмайман ва ҳақиқатдан четга чиққанларга қаршилиқ кўрсатмайман. Бу фақатгина баён қилиш китобидир, холос.

... Илм эса жасад табиатини ўз ҳолига қўйиб, қуёш тутқунидан ёки булутдан тозаланганидек, нафс (жон)ни қоронғикдан тозалайди.

... Ақл эса ҳеч қачон вақт ва замонга бойланмай, нарсаларнинг ҳақиқатини била олади; ўтмиш ва келажакдаги нарсалар ҳам унга баробардир. Ақлнинг энг яқин ёрдамчиси фикр ва табиат, энг узоқ ёрдамчиси бешта сезгидир. Сезгилар билинганлардан бир бўлагини фикрга етказса, фикр уни сезги янглишларидан тозалаб, ақлга топширади. Ақл уни умумий (илм)га айлантиради ва буни нафсга билдиради, нафс шу йўл билан олимликка айланади.

... Илм уч йўлнинг бири билан ҳосил бўлади. У йўлларнинг бири шуки, илм илҳом билан замонсиз фурсат ўтмай, балки туғилиб, бешикка белаш биланоқ ҳосил бўлади... Иккинчи йўл шуки, илм бирозгина вақтдан кейин илҳом билан ҳосил бўлади. Масалан, Барлҳим болалари балоғатга етгач, илм уларга илҳом тариқасида берилган эди. ... Учинчи йўл шуки, илм ўрганиш орқали бир қанча вақтдан кейин ҳосил бўлади. Бу худди бошқа ҳамма одамлар балоғатга етганларида таълим олиб, илмга эга бўлганларига ўхшайди.

Илм орқали халосга етишиш фақатгина ёмонликдан тийнлиш билангина вужудга келади. Ёмонликнинг шохобчалари кўп бўлса ҳам уларнинг асоси тама, ғазаб ва илмсизликдир.

... Яна, бошқа қувватларни қўйиб, ақлга мос келадиган нутқ қувватини эгаллаш билан ҳам илм ҳосил бўлади.

... Яхши хулқ, дин талаб этадиган хулқлар бўлиб, шохобчалари кўп бўлса ҳам, уларнинг фикрича, асл ва асоси кўп маъноларни ўз ичига олган бир мунча ишлардан иборатдир. Улар: 1) ўлдирмаслик; 2) ёлғон гапирмаслик; 3) ўғирлик қилмаслик; 4) зино қилмаслик; 5) мол йиғмаслик; 6) кейин доимо пок ва тоза бўлиш; 7) ҳамиша рўза тутиб, ўзини қийнаш; 8) Тангрини поклаб ва улуғлаб, унинг ибодатига ёпишиш...

Илмлар кўпдир. Улар замон иқболи бўлиб, турли фикр ва хотиралар уларга қўшилиб борса, кўпаяди. Одамларнинг илмларга рағбат қилиши, илмларни ва илм аҳлларини ҳурматла-

ши ўша иқболнинг белгисидир. Айниқса, ҳукмрон кишиларнинг илм аҳлини ҳурмат қилиши турли илмларни кўпайишига сабаб бўлади... Ҳукмроннинг илм аҳлини кўпроқ мақтаб, улардан хурсанд бўлиши ҳам илмларнинг кўпайишига сабаб бўлади. Демак, одамларнинг қалби бунӣ севиш учун ва унинг тескарисига эса нафрат билдириши учун яратилгандир.

... Мактаб болаларининг дафтарларини қора қилиб, энига эмас, бўйига оқ нарса билан чапдан ўнгга қаратиб ёзадилар, гўё шоир мана шу шеърни ҳиндларга қарата айтгандай:

Қоғози кўмирдан бўлиб, қалами
оқ ёзган китобни кўринг,
У қоронғи кеча юзига ёруғ кундузни
ёзиб, уни ёритмоқчи бўлади,
Лекин тугал ёрита олмайди.

... Ҳиндлар китоб исмини унинг аввалги бошланишига ёзмай, охири ва тугаллашига ёзадилар...

Тил сўзловчи истагини эшитувчига етказувчи таржимондир. Шунинг учун тил замоннинг бирон турғун қисми билан чекланиб қолади. Агар инсондаги сўзлаш қуввати ҳамма жойга шамол сингари ёйилувчи бўлмаганда эди, замонлардан-замонларга нафаслар сингари ўтувчи хат ёзиш санъатини келтириб чиқармаганда эди, ўтмиш замоннинг хабарларини, айниқса, узоқ замонлар ўтганда ҳозирги замон тилларига қандай кўчириб бўлар эди... Илми кишиларнинг қалбларидан, қўйларнинг териларига кўчириш инсофдан эмас.

«МИНЕРАЛОГИЯ»

Одам табиати жиҳатидан бир-бирига зид аъзолар қўшилмасидан таркиб топган мураккаб танага эга... унинг ҳолати характерига кўра хилма-хил ва турли-туман бўлади.

Инсон барча ҳайвонлардан юқори туради... ер юзини обод этиш, уни бошқариб туриш учун... инсонга катта шараф кўрсатилган — унга ақл-заковат кучи армуғон этилган...

... Одам ўзининг заифлиги туфайли (мулоҳаза) аъзоларининг йўқлиги туфайли бошқаларнинг сиқувига дуч келиб, ўзини ҳимоя қилиш доимий заруратини, унинг (эхтиёжини) қондиришга бўлган талабини сезиб туради...

... Инсон исталган нарсага меҳнат сарфлаш орқали эришади.

... Мулозамат, раҳмдиллик, қатъият, сабр-тоқат ва камтарлик инсонни безайди.

Оқил мамнуниятини доимий маънавий ишлардагина олади, нодон эса ҳақиқий бойлик нима эканлигини билмай, ўз нигоҳини ер юзидаги хилма-хил безаклар ва ялтироқ пардозлар билан безатилган фақат ҳайвонларнигина қувонтира оладиган томонига қаратади...

... Оқил киши ана шу ишларнинг ҳаммасини ақл-идрок ва фаросат нигоҳи билан ҳис этгандагина маънавий мамнуният сезади, ҳолбуки, беғам одам жисмоний лаззатнигина тан олади.

... Ахлоқий мукамал киши лаззат меъёрини билади, аммо шундай кишилар борки, уларнинг талаб-эҳтиёжлари чексиз бўлиб, уларга «дунёнинг кўрки беҳузур, унинг гўзалликлари эса хунук».

... Инсон ўз эҳтиросларига ҳукмрон, уларни ўзгартиришга қодир, ўз жон ва танини тарбиялар экан, салбий жиҳатларини мақтагулик нарсаларга айлантиришга, уни маънавий шифокорлик билан даволашга ҳамда аста-секин ахлоқ ҳақидаги китобларда кўрсатилган усуллар билан иллатларни бартараф этишга қодирдир.

... Яхшилик қилиш — умуман ҳаммага ва хусусан ўз қариндошларига, заифлик чоғида — яхши истак билан, иложи бўлганда эса — иш билан яхшилик тилашдан иборатдир.

АҲМАД ЮГНАКИЙ

«ҲИБАТ-УЛ-ҲАҚОЙИҚ»

(«Ҳақиқатлар совғаси»дан парча)

Адибнинг кўзи кўр эди, лекин шунга қарамасдан асарни ўн тўрт бобдан иборат қилиб тузди.

Фил устига юкланган зар (каби) бўлса, сўзнинг ози унинг тенги бўлади.

Адиб туғилган ерининг оти Югнакдир, у жойнинг ҳавоси сафоли, унда кўнгиллар яйрайди.

Отасининг оти Маҳмуд Югнакий, адиб Аҳмад ҳеч шаксиз унинг ўғлидир. Қитобнинг оти «Ҳибат-ул-Ҳақойиқдир», бу ибора арабчадир.

Асарнинг тили бошдан-оёқ қашқарчадир. Адиб бадий тил билан айтгандир.

Агар ҳар киши қашқар тилини билса, у киши адибнинг барча айтганларини англайди.

Киши тилини билса, унинг маъносига тушунади, тилни билмасдан биламан деса, айбдир.

Кўп кишилар (эллар) адибнинг сўзини билиб-билмай айтиб юрганларини учратаман. Яна хато маъно бериб, эл орасида айбга қўйибдир. Кўп кишилар сабабли бу китобни ёздим, (истасанг) ижобий равишда қабул қил, истасанг ташла, таъна қил.

Ҳар ким адибнинг сўзига тушуниб амал қилса, у эл орасида ўзини ҳурматга сазовор қилади.

Саккиз юз саксон тўртинчи (бир минг тўрт юз саксонинчи) йили зулқайда ойининг ўн еттисида, шанба куни (асар кўчирилиб) тамом бўлади.

Шайхзода Абдураззоқ Бахши қутли бўлсин, давлат келса, меҳнат (машаққат) кетсин деб Истамбулда кўчириб ёзди.

... Агар куним битиб ўлсам, отим қолсин деб, тансиқ ажойиб сўзларни ёздим.

Бу китоб шунинг учун ҳам нафисдирки, ҳар бир сўзни тўлатиб ёздим, кераксиз юзаки сўзларни ташладим.

Қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп бўлади, бир парча қиммат, бир жуфт бўз арзон бўлгани каби.

Эй, мендан кейин келувчи (авлодлар), бу китобни ўқисанг, менинг ҳақимга дуо қилишни унутма.

Бу нодир, тансиқ китобни менинг ҳақимга дуо қилсин деб, сенга ҳадя қиламан.

Дунёда номи қолсин деб, Сипоҳсолорбек учун бу китобни ёздим. Китобни ўқиган, кўрган, эшитган киши шоҳимни дуо билан ёд қилсин, деб ёздим.

Келгуси авлодлар учун унинг номи мангу эсдалик бўлсин деб ёздим.

Ўқимишли, саводли (кишилар) ундан фойдалансин, деб қўлланма учун китоб безадим (ёздим).

ИЛМ МАНФААТИ

Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга қулоқ сол, илмли кишига ўзингни яқин тут.

Билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра, илмли бўл, бахт йўлини изла.

Билимли киши (қиммат) баҳолик динордир, илмсиз, жоҳил киши қимматсиз емишдир (мевадир).

Билимлик киши билан билимсиз одам қачон тенг бўлади, билимлик хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир.

Илмсиз иликсиз сўнгарак каби бўшдир, иликсиз сўнгаракка эса қўл урилмайди. Илмли кишиларнинг (номи машҳур бўлди), билимсиз (кишилар) эса тириклайин ўлди ҳисоб ва унга кўргуликдир.

Билимли киши ўлса ҳам, унинг номи ўчмайди, илмсиз кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир.

Билимликнинг бири билимсизнинг мингига тенг, илмли кишилар илмнинг қадрига етади.

Энди ўзинг синаб, ўқиб, боқиб кўр, билимдан фойдалироқ қандай нарсаси бор.

Билим билан олим кўтарилди, илмсизлик эса кишини тубанлаштиради.

Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, ҳақ расули (пайғамбар) ким илмли бўлса, уни сиз мақтанг, деб айтди.

ИЛМ УРГАНИШ ҲАҚИДА

Билимли киши илмни фарқлайди, эй дўст, илм қадрини билимли одам билади.

Билимнинг қадрини кишига илм билдиради, билимни нодон, тубан киши нима қилади.

Илмсизга тўғри сўз маъносиздир, унга ўғит-насиҳат фойдасиздир.

Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб қилган ишига кейин ўқинмайди.

Қандай иш бўлмасин билимсиз наздида ўнг кўринади, унга ташвиш, қайғудан бошқа чора йўқ.

Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз сўзни кўниб яширади.

Билимсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди.

Молсиз фақир кишига унинг илми тугамас бойликдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас (очилмас) ҳисобдир.

АХЛОҚНИНГ ҚАРОМАТИ, ХАРИСЛИКНИ ТАШЛАШ ҲАҚИДА

(Кишиларнинг) ҳамма феълини тугал тузатган, ким қарамли, шафқатли бўлса, уни эр киши деб ҳисобласин.

Қарамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир.

Мевасиз ёғочни кесиб ёндирган...

... Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу қарам-шафқатнинг бошланишидир, буни яхши англа.

Агар бирор кишидан яхшилик кўрсанг, у кишини кўп макта, дуо қил.

Ўноҳқор кишининг ўноҳини кечир, адоват илдизини қазиб ташла, кеч ва қўпориб ташла.

Одобли бўлишга ёндошиб (ўзингни) камтар тут, тартибли кишиларга озод жон қўл бўлсин.

Эй, дўст, улуғларни иззат қил, фойдасиз ҳар нарсага аралашиш ва тортишувдан (ёмон одатлардан) сақлан.

Меҳнат, машаққат ўти сўнар, сўнг сабрли кишига савобга эришиш навбати етади.

Улуғликка етишсанг, янглишма, агар атлас кийсанг, бўз кийганингни унутма.

Улуғлигингга яраша яхшироқ бўлиб, улуққа — кичикка сўзингни силлиқ, мулойим қил.

ТИЛНИ ТИЙИШ ВА ОДОБ-АХЛОҚ ҲАҚИДА

Билимли киши нималарни сўзлайди, сен унга қулоқ сол, адаблар боши тилдир, уни тиймоқ зарур.

Тилингни тий, тишинг синмасин, агар (сўзлаб юборсанг) тилинг чиқиб қолса, тишингни синдиради.

Уйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз кўп вайсаган тил шафқатсиз ёвдир.

Сўзинг, аччиқ тилингни тийиб тур, эрк берилган тил бир кун бошингга етади.

Тили бўш, заҳар кишининг ақли етук бўладими?

Тил ва сўз бўши кўп кишиларнинг бошини еди.

... Яхши киши қўлидан ёмонлик келмайди, ёмон киши эса яхшилик қайтариш учун жавоб топа олмайди.

Эй, ёмонлик қилиб яхшиликдан умидвор бўлувчи, тикан излаган (қидирган) киши ҳеч вақт узум узмайди (кесмайди).

Сўзни уқиб сўзла, шошиб гапирма, (кераксиз, ярамас) сўзингни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма.

Яхши феъл билан киши кўнглини олиб, ўзингни ёмон қилиқлардан сақлаб яша...

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙ

Маҳмуд ибн Муҳаммад Қошғарий XI асрда яшаб ижод этган. Унинг ҳаёти ва ижодияти ҳақида етарли маълумот сақланиб қолмаган. Унинг туғилган ва вафоти этган йили ҳам номаълум. Отаси Ҳусайн Қошғардаги Береган шаҳаридан бўлган. Қошғарийлар оиласи Балосағунга (ҳозирги Қирғизistonнинг Тўқмоқ шаҳри) кўчиб келишганда Маҳмуд ёш бола эди. Бўлажак олим, тилшунос ва инсоният тарихи маданиятининг ихлосманди мактабда араб-форс тилларини чуқур ўрганади. У халқ яратган педагогик дурдоналарга қизиқиб, ҳикматли сўз, мақолларни ёдлаб юрар эди. Ана шу қизиқиш туфайли у туркий халқлар тарихи, тили, урф-одатларини пухта ўрганиш мақсадида бутун Ўрта ва Кичик Осиёни кезиб чиқди. Маҳмуд Қошғарий «Жавоҳурун наҳв фи луғати турк» («Туркий тилларнинг етакчи дурдоналари») ва «Девону луғатит турк» асарларини ёзган. Унинг биринчи асари ҳозиргача топилмаган.

1076—77 йилларда ёзилган «Девону луғатит турк» асарида Ўрта Осиё халқларининг тарихи, маданияти, таълим-тарбияси, урф-одатлари, расм-русумларининг изоҳи билан 300 дан ортиқ шеърини парчалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар ва лавҳалардан намуналар берилади.

Бу асар араб, рус, озарбайжон ҳамда ўзбек тилига таржима қилинган. «Девону луғатит турк» асари илмий, тарихий ва маърифий қимматга эгадир.

«ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТУРК»ДАН

Сўқ одамлар мулкка интилар,
Улимтикка ташлангандек қўзғунлар.

Эшитиб ота-онангни,
Сўзларини қадрла.

Могу мулкинг кўпайса,
Мағрурланиб қутурма.

Ботир жангда, доно мажлисда синалади.

Одобнинг боши — тил.

Олим киши сўздан олгин ўгит,
Яхши сўзлар таъсири дилга сингар.

Берди сенга жин утру тутиб бол,
Алдовлигин билмасанг, мағрур бўлиб қол.

Эгамни мақтайман,
Билимни тахлайман.
Қўнгилни жаҳллайман,
Ўнарсиз бутун тўпланур.

* * *

... Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлни тополмай қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса, оғиз қуриб, жағ қайшади.

... Бош қисми чўқмоқли ёғоч. Унинг учуни ёндириб, кечаси болалар бир-бирларига ўқталиб ўйнайдилар. Буни от бандал дейилади. Човган ўйинида ўйналади.

... Бошим омон бўлса, денгиздан сув ичаман. (Бу мақол мақсадга эришиш учун узун умр орзу қилувчиларга нисбатан қўлланади.)

... Одамлар табияти ҳақида айтади:

Ўзи емай, молини бахиллик қилиб қаттиқ тутати. Бахиллик билан мол устида йиғлайди, олтин тўплаб охири бошқаларга ташлаб кетади.

... Ота-онанг насиҳатларини эшиб, гапингда уларнинг сўзини қайтарма, кўп мол топсанг ўзингдан ўтиб қутурма. Мағрурланиб, феълингни бузма.

... Кишини ўзингга қулиб қараган ҳолда кўрсанг, яъни биров сенга қулиб боқса, сен унинг юзига куйдирадиган иссиқ кул сочма, сен ҳам қулиб боқ, яъни яхшиликка яхшилик қил.

... Одамлар яқинларини, биродарларини ҳурмат қилмайдилар. Молу дунёга аҳамият бериб, сўнгакни (ўздан) бошқадан қизғонган ит каби, ўз биродарларига ёмон сўз билан қарайдилар.

... Ишга шошиб киришма, унинг кириш жойига диққат қил, эҳтиёт бўл, шошилиб чақмоқ чақиб чироқ ёндирмоқчи бўлган кишининг шошишидан чироқ ўчади.

... Сени катта ёшли одам чақирса, унга чопиб бор. Очиқ йилларида халқнинг қаерга боришини кузат, у қаерга борса, сен ҳам ўшал ерга бор. Халқингга келган ҳар қандай мусибатларда уларга мос бўл.

... Билагон одамларнинг сўз, насиҳатларидан фойдалан. Чунки яхши сўз таъсир қилгач, дилга жойлашади.

* * *

Илму донишни истадим,
Илмли, донишмандларни қидирдим,
Ўзимни одамлар орасидин айирдим.
Буни учун оқ ёлли отим ечилади.

* * *

Билимдонлар аҳволи ёмонлашди,
Замон уларни тишлаб азоб берди,
Ҳаттоки, одоб, фазилят гўштлари
бузилди, сасиди. Заифликдан ерга
тегиб судралмоқда.

* * *

Билимга зўр келтирдим, илму фан
ҳақида кўп ёзиб, уни чарчатдим.
Тилак яқинлашди, илм, ҳикмат
чашмаларининг кўзи, эшиги очилганда
умр тугаб бормоқда.

* * *

Ўғлим, ўғит ол,
Билимсизликни итар,
Талқон бўлса агар,
У шиннига ботар.

III б о б. XIV—XIX АСРЛАРДА ТАРБИЯ, МАКТАБ ВА ПЕДАГОГИК ФИҚРЛАР

АЛИШЕР НАВОИЙ¹

(1441—1501)

Ўзбек халқининг буюк фарзанди, улуғ шоир, олим, маърифатпарвар, инсонпарвар Низомиддин Мир Алишер Навоий XV асрда — темурийлар даврида яшади, ижод қилди.

Алишер Навоий мактабдор ёки мударрис бўлиб дарс бермаган бўлса ҳам, лекин таълим ва тарбия ишларида жуда катта хизматлар қилди. У жуда кўп кишиларнинг тарбиясига ҳисса қўшди. Машҳур тарихчи Хондамир «Макоримул ахлоқ» номли асарида Навоийнинг ёшларга билим бериш ва уларни тарбиялаш учун имкониятлар туғдирганини бундай тасвирлайди: «...Атоқли олимлар ва ҳурматга лойиқ бўлган санъат аҳлларининг даражаларини кўтаришда ва мартабаларини оширишда қўлдан келган қадар ҳаракат қилиб, бундай ишларга аҳамият берди. Ўқувчилар фақат ўқиш билан машғул бўлишлари учун уларга нафақалар тайин этиб, мадрасалар бино қилди».

Навоий фан соҳаларини: адабиёт, тарих, тил билимларини, санъатнинг турли соҳаларини: мусиқа, расм, хаттотлик, меъморлик ва шунинг кабиларни

¹ Бу мавзу педагогика фанлари доктори Ж. Ҳасанбоев билан ҳамкорликда тузилди.

ривожлантириш учун ҳаракат қилиш билан бирга, илм ва санъат арбобларига ёрдам берар, уларни рағбатлантирар ва уларга қимматли маслаҳатлар берар эди.

Навоий илмий-адабий асарлар яратишда ўз давридаги олимлар, адиблар ва шогирдларига намуна кўрсатди. Ўзининг кўп вақтини асарлар яратишга бағишлади. Унинг асарларининг деярли ҳаммаси тарбиявий ва илмий аҳамиятга эга бўлиб, халқ манфаати ва турмуш ҳақиқатларини куйлар эди. Унинг бундай асарларидан бири — «Хамса» ўзбек шеъринининг гултожи бўлиб, Навоий уларни 1483 йилда бошлаб, 1484—85 йилларда ёзиб тугатган.

«Хамса»га киритилган дostonлар: «Хайратул аброр» (1483), «Фарҳод ва Ширин» (1484), «Лайли ва Мажнун» (1484), «Сабъи сайёр» (1484), «Садди Искандарий» (1485).

Алишер Навоий бу дostonларида ҳаётнинг энг муҳим томонлари ҳақидаги, тарбия ва инсоний фазилатлар тўғрисидаги ғояларни олға сурди.

Навоий қаламига мансуб бўлган 2600 та ғазалда ҳам инсон ва унинг камолоти мадҳ этилади. Уларда одоб ва камтарлик, қаноат, инсоф, вафо, ишқ, ростиўйлик, дўстлик ва биродарлик, бир-бирига ёрдам бериш ва бошқа ажойиб инсоний фазилатлар ҳақида, илм-фан ва олимлар, меҳнат аҳли ҳақида кснг ва атрофлича фикрлар айтилади.

«МАҲБУБУЛ-ҚУЛУБ» (Парча)

... Адаб кичик ёшлиғларни улуғлар дуосига сазовор этар ва ул дуо баракати била умрдин барҳурдор. Кичиклар меҳрин улуғлар кўнглига солур ва ул муҳаббат кўнгулда муаббад қолур... Табиатга инсоният тарийқида андом берур ва мизожга одамийлик манзилида ором еткурдур. Кичикларғаким, андин мунча натижа бўлғай, улуғларга кўрким, неча мунча бўлғай.

... Адаб ва тавозуъ дўстлуғ кўзгусига жило берур, икки жонинбдин ёруғлуқ еткурур...

Т а н б и ҳ (3).

Худписанд — нохирадманд. Худ оро — шоҳиди раъно. Мустағний — мағбун, мутакаббир — малъун. Шаҳватпараст — нафсга зердаст. Худпараст — бутпараст. Бу балолардин нафсини фано қутқарур ва бу маҳлакалардин нажот сари бошқарур...

Т а н б и ҳ (8)

Такаббур шайтон иши ва бийиклик нодон иши. Мутакаббир тенгри дўстлари олдида матъун ва тенгри қошида мардуд ва малъун. Худписанд, иши бари элга нописанд. Биликига мағрур, билур элга маъюб ва тенгрига мақхур. Бутпарастлиқ яхшироқким, худпарастлиқ.

Т а н б и ҳ (16).

Вафо ул сифатдурким, карам ва муравват халқни онсиз кўруб итибдурлар ва ани тиламакка адам мулки сори кетибдурлар...

... Вафога ҳаё била пайвасталик, андоқки, хаёга вафо била вобасталиқ.

Б а й т:

Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин
кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин
кўрмадим

* * *

Мударрислар зикрида

Мударриснинг керакки ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтурға муртакаб бўлмаса, худнамолиғ учун дарс ҳавзасин тузмаса ва худситонлиғ учун тақаллум ва ғавғо кўргузмаса. Жаҳлдин дастори бошида улув ва алоқаси узун бўлмаса ва мубоҳот учун мадраса айвони боши анга ўрун бўлмаса. Диний улум билса ва яқиний масоил элга таълим қилса. Бебокликлардин ҳаросон ва нопоклардин гурезон бўлса, йўқки ўзин олим билгай ва неча мажҳулға анвои фисқни мубоҳ, балки ҳалол қилгай, қилмас ишларни қилмоқ андин маълум бўлгай ва қилур ишлар тарки андин қоида ва русум бўлгай. Бу мударрис эмасдурким, мубтадедур ва мундоқ киши суҳбати ислом аҳлидин мумтанеъдур...

Дабиристон аҳли зикрида

Мақтабдор бегуноҳ маъсумларга жафокор. Атфол азобиға роғиб ва алар таъдибиға муртакиб. Зоти бемадор, димоғи пўлод ва кўнгли хоро. Ғазабдин қошида чин, гунаҳсизлар била ойини ҳашму кин. Кўпрагида табъ ғилзати ва тамаъ иллоти падидор ва ақл қиллатиға гирифтор. Аммо тавсани атфол таъбини жафо била ром қилғувчи, ноҳамвор сиғор тавриға сиёсат била андом берғувчи. Агарчи хўйлари дуруштлуқда намоён-дур, аммо атфол ноҳамворлиғи ислоҳиға ирик суҳондур.

Анинг иши одамдин келмас, қайси одамки, дев қила олмас. Ҳар қаттиғ кишини бир тифл муҳофазати ожиз этар; ул бир сурукка илм ва адаб ўргатгай, кўрким, анга не етар. Онча борким, ул қавмнинг гидроку фаҳми оз тушар, андоқ кишига юз мунча машаққат не бушар. Ҳар тақдир била атфолга ҳаққи кўлдур, агар подшоҳлиққа етса ва анга қуллуқ қилса ҳўбдур. Шогирд агар шайхул-ислом, агар қозидур, агар устод андин розидур, тенгри розидур.

Вафо зайлида ва ҳаё зикрида

Карам ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва ҳаё икки ҳамзод фарзанд. Ҳар неча ул икавга нур била сафодур, бу икавга иттисол била пайванд. Ҳар кўнгулниким, вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким, ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имон йўқ ва ҳар кимда имон йўқ — андин ода-мийлиқ келмак имкони йўқ. Умрким, вафосиздур андин умид

кўзин ёрутса бўлмас, маҳбубки бевафодур — андин жовид ви-
соли тамаъ кутса бўлмас...

Комиллар — аҳли ҳаё ва ноқислар беҳаё.

Вафо ва ҳаё олам тийра маконидин ўтубдурлар ва ломакон
оламида макон тутубтурлар. Ва ўзларин бир-бирлари била
овутубтурлар ва қолгон вафосиз баҳаёлар аларни унутубтур-
лар.

Ҳар кимгаким, бир вафо кўргуздум, юз бевафолиғ кўрма-
гунча қутулмадим. Ва ҳарким билаким бир меҳру муҳаббат
ойини туздум минг жавру мазаллат тортмагунча халос бўлма-
дим.

* * *

... Фосиқ одам донишваредур ўз нафсига золим, ғанийи ба-
хил нодонедур ўз зиёнига мухил. Бу икки киши умр зоеъ ўт-
кардилар ва гўрга ҳасрат ва армон олиб бордилар. Бир улким,
илм ўртанурга ранж тортти-ю амал қилмади, бир улким мол
йиғарга эмгак чекти-ю сарф қилурин билмади.

Қ и т ъ а:

Олимиким илми эрди беамал,
Ё ғанийким молиға бухл эрди ёр.
Ўлдилар юз ҳасрату армон била,
Элга бўлди ишларидин эътибор.

* * *

... Илм ўрганмак дин тақвияти учундир, йўқки дини жамъ-
ияти учун.

Хайрсиз ғаний — ёғинсиз саҳоб ва амалсиз олим — доббаки
анга юклагайлар китоб...

* * *

Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз. Ҳарзағўйким кўп тақал-
лум сурғай, итдекдурким, кеча тонг отқунча ҳурғай. Ямон тил-
лик андоқким, эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошиға ҳам
офат еткурур. Нодоннинг муваҳҳиш ҳарзаға бўғзин қирмо-
ғи — эшакнинг жиҳатсиз қичқирмоғи. Хушғўйким сўзни рифқ
ва мувосо била айтғай, кўнгулга юз ғам келадурғон бўлса,
анинг сўзидин қайтғай. Сўздадур ҳар яхшилиқни имкони бор,
мундин дебдурларки, нафаснинг жони бор. Масиҳоким, нафас
била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди...

Тил ва кўнгул хўброқ аъзодурлар инсонда; савсан ва ғунча
марғуброқ раёқиндурлар бўстонда. Одами тил била сойир
ҳайвондин мумтоз бўлур ва ҳам анинг била сойир инсонға са-
рафроз бўлур. Тил мунча шараф билан нутқнинг олатидур ва
ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офати-
дур...

* * *

... Тилдин азубат дилписанддур ва лийнат судманд. Чучук тилки аччиқлиққа эврулди, зарари ом бўлди, қандники мускир бода қилдилар, ҳаром бўлди. Чучук сўз соф кўнгилларга нўшдур, барча атфол табъига мулойим ҳалвофурушдир.

Б а й т:

Хуш сўзга ким ўлса масту беҳуш
Шарбат аро заҳарни қилур нўш.

* * *

... Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғоч уёлғон. Ёлгонни чиндек айтқувчи суханвар — кумушни олтун била рўкаш қилғувчи заргар. Ёлғон афсоналарда уйқу келтурғувчи, ёлғончи уйқуда такаллум сурғувчи. Ёлғон айтқувчи ғафлатдур. Сўзнинг аснофи бағоят чўкдур, ёлгондин ямонроқ синфи йўқдир.

Улки ёлғон била сарфи авқот этгай, анга бу ямон келмай яна мубоҳот этгай. Агар мустаминни ғофил топқай, ёлгонни чинга ўткарса мақсудин ҳосил топқай. Зиҳи тенгрига ямон банда, не тенгридин, не халқдин шарманда. Мундоқ наҳсинг чун эрур юзи ямонлиқ сари, бу нуҳусат шиор қутлуқ уйдин ташқари.

Б а й т:

Ул кишини қутлуқ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуқ эв дунё дурур, яъники ўлтурмак керак.

* * *

... Илм ўқур амал қилмағон, ерни шиёр қилиб тухум солмоғонга ўхшар ё тухум солиб, маҳсулидин баҳра олмоғонга.

Б а й т:

Илм ўқуб қилмоғон амал мақбул,
Дона сочиб кўтармади маҳсул.

* * *

... Қобилға тарбият қилмамоқ зулмдур ва ноқобилға тарбият ҳайф. Ани адами тарбият теъ қилма ва мунга тарбиятингни зоеъ қилма.

Қ и т ъ а:

Қобилға тарбият эрур ул навъким, гуҳар
Тушса, нажосат ичра югай кимса ани пок,
Гар ит узумига киши май бирла берса сув,
Бу тарбият била қила олғайму ани ток.

* * *

... Билмаганни сўруб ўрганган олим ва орланиб сўрамаган ўзига золим. Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб

дарё бўлур. Урганурдин қочғон лаванд ва юзига ҳиял ва баҳона эшигин очғон тананд, эмгак тортиб илм ўрганган хирадманд.

Б а й т:

Илмдин орий улуснинг жоҳили худкомаси,
Урганурга жидду жаҳд этган жаҳон алломаси.

«ХАЙРАТУЛ-АБРОР»

Олтинчи мақолат

... Ҳақиқий шараф ҳаё ва адабдан келди. Ёмғирнинг ҳам манбаи ҳаёдир, унинг бир қатраси тупроқни кимиё қилади. Адабсиз кишилар ҳеч қачон эътибор қозонмайдилар. Доим банд осмон (тақдир) бундай одамларни пастлатиб юради.

Адабсизликнинг бири кулгидир. Кулги адабсизликнинг белгисидир. Каклик қаҳ-қаҳа солиб кулгани учун бу кулги туйфайли унинг бошига бало келади (яъни, овчилар овозидан билиб, овлаб олади). Ғунча кулиб, очилиб кетгандан кейин ўз-ўзидан сочилиб ҳам кетади. Чақмоқни ўз кулгуси тоғнинг ичига қулатади, ҳатто ерга пастлатиб, тупроққа киритиб юборади. Тонг ҳам шунақа одатни яхши кўради. Шунинг учун қуёш ўти унинг дурларини исириққа айлантиради.

Кулги ўз меъёридан ошиб кетдими, бундан йиғлаган анча яхшироқдир. Шам ҳар кеча йиғлагани учун тобора равшан ёнади; ғунчани эса кулгани учун шамол учириб кетади. Булут йиғлаб, кўз ёши тўкиши билан дур сочувчи бўлди: чақмоқ эса кула-кула пастлашади, ерга кирди. Маст ҳам йиғлаб-йиғлаб, ўзини билмай қолди, лекин кечирим сўраб йиғлагани гуноҳдан пок этди. Адабли одам кулиши учун оғиз очмайди, лекин ҳаё булуту томчисиз эмас.

... Бу айтганларимизнинг оти тавозуъдир, тавозуънинг сифати эса адабдир. Ақл унинг ҳақида мақтовдан бошқа сўз этмайди, лекин у ҳаммада бир хил мавжуд эмас.

...Уриндан туриб, болага жой бериш ҳам адабдан эмас; кексалар бу ишни адаб ҳисоблашмайди. Бундай аҳволда у мутакаббир ҳисобланиб, сенг енгилтаклик қилган бўласан. Айт, бу икки ишни одамлар нега қилиши керак?

Гарчи адаблилик шартларини сақлаш жуда зарур бўлса ҳам, аммо буни ҳар бир одамнинг даражасига қараб бажариш керак. Бир киши сендан мартабада паст бўлса, уни сен ўзингга тобеъ ҳолда кўрсанг, гарчи у ўзи сенга тобеъ, боғлиқ бўлса ҳам, кўнглунг унинг қайғуларига шерик бўлсин. Фарз ва суннат қоидалари шундай маъқулки, уларни ҳаммага ўргатиш мажбурийдир. Сенга тобеъ кишилардан бири бунга хилоф иш қилса, уларни текшириб туриш сен учун фарздир. Қиёмат кунини сени чақирганларида, нима савол бўлса, сен жавоб берасан. Уларга ғамхўрлик қилиш сенинг бўйинигдадир; тирикчилик

ёзуқлари ҳам сенинг қўйингдадир. Барчасига дўстлик қилиш сенга ножибдир. Яхши-ёмон ишидан хабардор бўлиб туриш ҳам.

Тавозуъ сифатига эга бўлиш умиди билан у дунё хавфидан кўрқиб, шул қўл остингдаги жамоатга шунча таъзим қилдинг. Агар болаларинг ва хотининг бўлса, уларга ҳам шу ишни қилишинг керак. Ёш болага нисбатан энг зарур иш, балки, уни кичкиналигидан парвариш қилишдир. Қатрани сафдаф тарбия қилгани учун одамларнинг бошига чиқиб шараф топди.

Тарбиянинг бири болага яхши от қўйиш бўлиб, оти билан чақирганларида у уяладиган бўлмаслиги керак. Исмда тафовутлар кўп пайдо бўлади; бирининг исми Хусайн (яхши от) бўлса, бошқа бириники Язид (ёмон от).

Тарбиянинг яна бири унга илму адаб ўрганиш учун муаллим чақоришдир. Ит етук таълим олгани сабабли у тишлаб келган ов ҳалол ҳисобланади. Ювган билан тоза бўлмайдиган ит олим бўлган экан, ўғлинг билимсизлигича қолиб кетса, ажаб камчилик бўлади. Унга сенинг шафқат қилишинг фойдалидир, лекин бунинг ортиқчаси зарур. Воқеъ бўладиган балолардан уни ўз меҳринг билан асрашинг боланг олдида сендаги тавозуъни билдиради...

Тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш; буни бажариш унинг учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзийди! Икки дунёнинг обод бўлишини истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол! Туну кунингга нур бериб турганининг бирисини ой деб бил, иккинчисини қуёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарса ёзма, улар чизган чизиқдан ташқарига бир қадам ҳам босма. Ҳамма хизматни сен адаб билан бажар, «адаб» сўзидаги «дол» каби қоматинг-ни ҳам қил.

Бундан сўнг раҳм инъомини ўзингга қарз деб бил; ўша тоифадаги одамларга раҳм қилишни фарз ҳисобла. Юрган одамлар ичидаги катта-кичигича, ёки оралиқдаги ўрта мартабаликка ҳам, кимки катта бўлса, унинг хизматини қилиш керак, кимки кичик бўлса унга шафқат кўрсатиш керак.

Қимки ўрта ёш деб ҳаёл қилган бўлсанг, унинг ҳурматини ҳам меъёрида асра. Хизматини қилиб, уни ортиқча улуғлаб ҳам юборма, ёмон муносабатда бўлиб, таҳқир ҳам қилма. Уни ҳурмат қилиб, «ҳамма ишнинг ўртачаси яхши» деган маъноли қоидага амал қилишинг зарур. Унинг иззати меъёридан кам бўлса ҳам, ҳаддидан ортиб кетса ҳам яхши эмас.

Унинчи мақолат

Ростлик таърифидаким, борлиқ уйн шу тўғри устун билан тик, ул уйнинг шабистани бурчагида бу нур (ростлик) шами мажлисни безатади; эгриликни эса рад этиш ҳақидаким, агар эгри одам кумуш билан гўзалдир...

Қимки тўғрилиқ йўлини билмоқчи бўлса, билсинки, бу икки хил бўлади: бири шуки, кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи билан бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлгон гапни баъзилар таассуф билан, уялганидан «тўғри!» дейди. Олдингиси, ҳеч шубҳасиз, яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Киши ёлгонни гапирса ҳам кам гапирса! Қани энди шундай одам бизнинг замонда ҳам топилса!

Биз шундай қизиқ замон одамларига мубтало бўлганмизки, уларнинг олдида ростгўйликдан ёмон нарса йўқ. Улардан тўғрилиқни қидирган киши қошларидаги номи «Чин», ўзи ночин жингалак мўйинни топади, холос. «Чин» кофирлар мамлакати бўлса ҳам, номи «Чин» яъни «тўғри» бўлгани учун, қара, ҳатто жаннатнинг ўзи ҳам унга рашк қилади.

Лекин одамларга худонинг ўзи ато қилган бу тўғрилиқ, қара, ударнинг олдида хато бўлиб кўринади. Сўзлашда хато гапиришга ўрганган одам нотўғри фикрни тўғри деб гумон қилади. Қимки бу даврда тўғри гапиришга одатланган бўлса, у камбағаллик, етишмовчиликдан бошқа нарсани билмайди. Бу давр истаги эгрилик билгани учун, сен ҳақиқатни талаб қилсанг, унга ёқмайсан.

Бу айланувчи осмоннинг ҳеч тўғри иши йўқ; унинг паргори чизган чизиқнинг ҳам биронта тўғриси йўқ. Қимки тўғрилиқни ўзига касб қилиб олган бўлса, даврнинг айланиши унга доим душманлик қилади. Қалам тўғрилиқка йўл кўрсатгани учун доим унинг боши кесилиб, пастга бўлиб туради. «Алиф» ҳам тўғрилиқ аломати бўлгани учун, «бало» (сўзи) уни, қара, ўзининг орқасига олибди. Шоҳ чайласининг арқони ҳам тўғри тортилгани учун, қара, бошдан-оёғигача эшилган: чирмаш. Учар юлдуз тўғри учгани учун бошдан-оёқ тамом ўт бўлиб ёнди. Илоннинг тана тузилиши эгри-бугри бўлгани сабабли хазина устида ётса ҳам оғзида заҳар. Янги ой эгрилигидан чарх қадами турган жойдан кўринади. Салла ҳам чирмаш ўралгани учун бошнинг устига чиқиши лойиқ топилди.

Йўқ-йўқ, бу ёзганларимча эмас, балки бу гапларимнинг ҳаммаси қаламнинг хатоси. Эгриликнинг ҳам, тўғрилиқнинг ҳам ўз ҳақиқий таърифи бор: ёлгон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шам ўз тўғрилиги билан хурсанд, бошдан-оёқ куйса ҳам, у нурга айланади. Яшин эгриликни одат қилган бўлиб, ҳамма ёқни ёритса-да, ернинг остига киради. Боғбон ўз ерига режа тортмас экан, боғнинг кўриниши чангалзорга ўхшаб қолади. Деҳқон агар мола босмасдан уруғ сочса, қанча бир хил сочмасин, экини, барибир, сувни текис ичмайди. Ойнанинг юзи қанча текис бўлса, ой юзлининг юзи ҳам шунча тўғри кўринади. Темир қалпоқнинг юзи қанча сайқалланган бўлмасин, юзининг айланаси унда чўзилган ҳолда акс этади. Жим турган сувда қуёш тўғри акс этади: чайқалган сувда эса эгри кўринади. Хато билан ёлгон гапириш ҳисобга кирмайди, чунки унинг ёлгонлиги билинган, ундан қочилади.

Қимки ёлгон гапиришни одат қилган бўлса, уни эгри мусул-

мон деб бўлмайди. Ёлғончи ўз гапини ўтказиш учун қанча уринмасин, у ўз гапини бир-икки марта ўтказа олади, холос. Унинг бу ишидан халқ гофил бўлса ҳам, лекин тангри ўзи бу ҳолдан воқиф. Бу хусусият элга қанча махфий бўлмасин, ёлғон барибир ўзини охирини маълум қилади. Ёлғон тонг ўзини қанча ошкор қилса ҳам, унинг нурлари, кузат, барибир узоқ турмайди... Кимки қизишиб туриб онт ичган бўлса, онти ёлғон бўлса, айби ювилиб кетади. Кимки ўзини ёлғончи сифатида танитган бўлса, рост гапирса ҳам, халқ унинг ҳамма гапини ёлғон ҳисоблайди. Ҳеч нарса билан у бу қийноқдан қутула олмайди. Кимки ёлғончи деб ном чиқарган бўлса, ўзиникилар ҳам, бегоналар ҳам уни шу от билан чақирар эканлар, тўғрилиқ номи унга ҳеч қайтиб келмайди. Рост гапирса ҳам, халқ унга ишонмайди. Кимнинг чин гапи эл орасида ёлғон деб топилар экан, ёлғонни чинга айлантириш имкони борми?!

Қандай бир оғир вазиятда қолганингда ҳам чинни гапиришининг иложи бўлмаса, ёлғонни ҳам гапирма.

Ун биринчи мақолат

Илм осмонининг юлдузларидек баланд мартабалилиги ҳақидаким, билимсизлик тунини ёритиши учун «айн»и қуёш, «лом»и ой, «мим»и кундуз белгиларини кўрсатади: билимсизлик шомининг қоронғи кўриниши ҳақидаким, ғафлат чоҳини пастлик кечасида зоҳир қилиб, бу кечада бахтсизликдан ҳикоя айтади, олимнинг бутун бахтсиз вужудининг қуёшдек юксаклиги, жоҳилнинг эса бутун борлиги бойлик, мол бўлса ҳам тупроқдек хорлиги.

Бир камбағал одам илм истаб, ўз шаҳридан чиқиб кетса, бу қандай оғир гап. Аҳволининг бахтсизлигидан оёқ яланг, тўни йўғидан танаси ҳам яланғоч. Оёғини тиканлар тирнаган, ҳатто тикан устига яна тикан кирган. Бу ҳол ўқнинг учида темири бўлганига, «хор» сўзининг ичида эса алиф турганга ўхшайди. Бошидаги эски салласи ҳам кулгулик, тузоққа ўхшаб бошдан-оёғи тилинган, йиртиқ. У мақсадининг қушини шу тузоққа илинтирмоқчи, кўзидан томган ёш доналарини дон қилмоқчи бўлади. Қўлтиғида варақ-варақ қоғози ва китоби, таҳсил олиш учун у шошиб боради.

У қушдек, гўё учиб кетмоқда; қўлтиғидаги қоғозлар гўё унинг қанот пати. Муҳтожликдан унинг қорни оч, очлик уни овқатга зор қилиб қўйган. Кучсизликдан гавдаси қамишдай бўлиб қолган: қамиш қаламдек тилини чиқариб, тиланчилик қилади. То ўзининг мақсадига эришгунга қадар йўл юриб, нима учраса еб, қаноат қилади. Мақсади ўзи кўрмаган бир мамлакатга етиш; у мамлакат унинг ҳатто тушига ҳам кирмаган.

У мамлакатда одамлар кўп: лекин унга бирон дўст йўқ. Кўз олдидан ўзининг шаҳри диёри ўта бошлайди. Қўча ҳам кўп: уй ҳам, бозор ҳам. Лекин у қаёққа боришини билмайди. Мусофирлик юрагига таъсир қилади; кўнглини ёлғизлик эзади. Овқатсиз, кечқурунгача айланиб юради, оқшом киргач, булбул

каби бир бурчакка жойлашади. Заифликдан ҳуши ўзига келмай, тонггача кўзига уйқу ҳам келмайди.

Тонг отгач, мадраса томон боради: мадрасанинг ичидаги йиғинларга киради. Кимга у ўз ҳолини баён қилса, у эшитиб ҳазилга олиб, ўзини билмаганга солади. Тил қондасидан бир дарс сабоқ олиш учун умр варағини ҳавога учиргандай сарф қилади. Кундузи унга на бир маскан топилади, на кечасига бир оромгоҳ тайин. Мусофирликда унинг аҳволи ёмондан ҳам ёмон, бундан ортиқ ёмон нарсани топишнинг ўзи қийин. Унинг аҳволини гапиришга тил ожиз, уни ёзишга қалам тили ҳам лол.

Шундай ҳам ва замон уқубатларини чекиб, ўн-ўн беш йил елиб-югуриб, жонини қийнаб, мадраса бурчагини ғам билан обод қилиб, тонгдан оқшомгача фарёд этиб, шу хилда минг машаққат чеккан бечоралардан, ўз ватану мулкидан оворалардан баъзиси ҳар томонга кетиб, баъзиси ўз орзусидан воз кечади. Баъзилари озгина нарсага эришиш билан кифояланади; баъзиси эса ўз устига кўп жафоларни олади. Ойу йил доираси айланиб-айланиб, натижада битта-иккитагина камолот эгаси етишади.

Илмда бир одам соҳибқирон бўлгунча ўттиз йилда бир давр келиши керак. Унинг кўнгли илм маскани, илм даргоҳи, унинг бир қатра вужуди илм дарёсига айланади. Яҳудийча десанг яҳудийчани билади, юноний десанг юнонийни, сурия тилини, ҳиндча савол берсанг, ҳиндча жавоб беради. Илм унинг кўнглини бир дунёга айлантириб, бир қатрага бутун бир дунё дарёни яширади. Сўзларида тўла маъно; гапни сирли безакларга ўраб гапиради. У қаламининг учидан бир гапни қоғозга тўккач, қора сиёҳ билан битилган у хатда обиҳаёт кўринади. Ёзувининг қоралиги обиҳаёт суви бўладиган зулмат бўлса, унинг маъноси бу зулматдаги обиҳаётдир. Осмон билан боғлиқ энг қийин масалаларни ҳам осонлик билан ечади. Абу Али ибн Синонинг ҳамма фикрлари унга тушунарли. Қалами хатнинг барча хилларини ёзишга қодир, илмларнинг ҳаммаси унга маълум...

НАЗМУЛ-ЖАВОҲИР

(Шеърлар дурдоналари)

Топтинг чу аёл яхшилик еткургил,
Ўргат адабу яхши қилиқ еткургил,
Ҳар неча адаб бўлса қатиг еткургил,
Хайлингга адаб қилиб асиг еткургил.

* * *

Олтин-кумуш этма касб давлат кунидин,
Ким тортар адаб улусни меҳнат тунидин,
Гар йўқдур адаб, не суд олтун унидин,
Элнинг адаби хушроқ эрур олтундин.

* * *

Иста ато йўлида жон фидо қилмоқ,
Қуллуқ, аноға ҳам унча имкон қилмоқ,
Зухри адаб истасанг фаровон қилмоқ.
Бил они ато-аноға эҳсон қилмоқ...

Фарзанд ато қуллуғин чу одат қилғай,
Ул одат касби саодат қилғай,
Ҳар кимки атоға кўп ривоят қилғай,
Ўғлидин анга бу иш сироят қилғай.

* * *

Ким ақл йўлида тутса маъно охир,
Тонг йўқ эл ичинди бўлса доно охир.
Рифқ айламаги ҳар ишта авло охир
Ким, ақл далилидур мазоро охир.

* * *

Қолгон киши касби илмдин заҳмат аро,
Фиқҳ ўргансун саъй ила ул меҳнат аро,
Илм ичра шараф фиқҳда бил нисбат аро,
Ким, сарвар эрур фақиҳ бу уммат аро.

* * *

Олимки писандадур ҳисоли билгил,
Ҳилмин тан аро руҳ мисоли билгил,
Комилда керак ҳилм хаёли билгил.
Ким ҳилмдадур илм камоли билгил.

АРБАИН

Оналарнинг оёғи остидадур
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғи висолни истар эсанг,
Бўл онанинг аёғи туфроғи.

Яхши сўз бирла ҳожат аҳлин сўр,
Бермасанг яхши тўъмадин нафақа
Не учунким расул қавли билан:
Яхши сўз бордур уйлаким садақа.

* * *

Мўмин эрмастур, улки имондин
Рўзғорида юз сафо кўргай,
Токи қардошига раво кўрмас,—
Ҳар наким ўзига раво кўргай.

ҚИЗИҚ ҲИКОЯТЛАР

Ҳикоят

Бир золим подшоҳ бўлиб, у доимо маст-аласт юрар, ниҳоятда беҳаё, босқинчи ва қонхўр эди. Ҳаром нафси уни ҳар хил ёмон ишларга буюрар, у эса ҳеч бир бўйин товламай, уларни бекаму кўст бажарарди.

Бир кун у айш жомидан нўш этаётиб, кўчадан ўтиб бораётган жанда кийган иккита дарвишни кўрди. Улар бир-бирларига ҳам дўст, ҳам ўртоқ, ҳам ҳамдам, ҳам сирдош, ҳам ғамхўр ва шафқатли эдилар. Шоҳ улардан бирини ўз ёнига чорлаб, шериги тўғрисида шундай савол берди:

— Эй йўл соҳиб! Айтгин-чи, мен яхшиманми ёки сенинг ўртоғингми?

— Менга иккингининг ҳолингиз ҳақида нимаики аён бўлса, ўшани баён қиламан. Ҳар иккаласидан хабардор бўлгач, эй, тож эгаси, улардан ўзинг ҳукм чиқарасан.

Гарчи сен мамлакатга шоҳ бўлсанг-да, лекин ҳақ йўлида гумроҳсан. Ҳалқ нима буюрсен сен унга хилоф иш қилиб, кечаю кундуз умрингни ғафлатда ўтказмоқдасан.

Шеригим эса гарчи дарвиш ва гадо бўлса ҳам, халқ амрини жойида бажо келтиради. У бирор марта тўғри йўлдан ташқари қадам қўймаган. Вақтини халқ амрини бажариш билан ўтказди. Сен шоҳсан-у, аммо нафсингга мағлуб ва хорсан, у гадо бўлса ҳам, нафсини ўзига асир этган. То тирик экансиз, ҳар иккингининг ҳолингиз шундай кечади. У гадо ва сен шоҳнинг яшаш тарзингиз шундайдир. Ўлганингиздан кейин эса у — шоҳ, сен эса — гадо бўласан. Чунки сен маст эдинг, у эса тўғри йўлдан борувчидир.

Йўл пири бу сўзларни айтгач, шоҳ сесканиб, уйқусидан уйғонди. У аввал маст бўлган бўлса, энди унга ҳушёрлик етишди, уйқуси бедорлик билан алмашди. Шундан сўнг у шоҳлигининг зарбоф кийимларидан ор қилиб, уларни ечиб ташлади ва ўрнига жанда кийди. Ҳақдан қўнғлига огоҳлик етиб, дарвишлик аслида шоҳлик эканини англаб етди.

Ҳикоят

Бир мамлакатда бир девона киши бор эди. Унинг маскани кеча-кундуз вайрона эди. Ҳар дам ўша вайронанинг бир ёнини қазиб, ўз умрини хазинага эришиш умиди билан ўтказар эди. Иттифоқо, шунча машаққат чеккандан сўнг бахти чопиб, хазинани топиб олди. У қазиётган чуқурда бир эшик кўринди. Ичкари киргач, катта бир саройга дуч келди. У ерда Фаридун¹,

¹ Фаридун ёки Афридун — қадимги Эрондаги пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ, Фаридун золим ва одамхўр шоҳ Заҳҳокка қарши темирчи Қова — Ковайи оҳангар исёнига қўшилиб, Заҳҳокни ўлдирди. Фаридун яхши ахлоқи, одиллиги ва ўз хазинасининг бойлиги билан машҳур.

* * *

Киши таълимдин топса малолат,
Топар илм аҳли оллинда хижолат.

* * *

Топтинг чу иёл яхшилик еткургил,
Ўргат адабу яхши қилиқ ўргатгил.

Фарзанд ота қуллуғин чу одат
қилғай,
Ул одат ила касби саодат қилғай.

* * *

Чу ёшларға боғланса мактаб йўли,
Бўлур гум улугларға мазҳаб йўли.

* * *

Гар ўлса тарбият кам ё зиёда,
Табиат айламас тағъир зода.

* * *

Зода муриду отани пир бил.
Ҳар ишида ҳукмиға таъсир бил.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР¹ (1483—1530)

Бобур ота томонидан Амир Темурнинг, она томонидан Чингизхоннинг авлодидир, бинобарин, унинг томирида Марказий ва Ўрта Осиёнинг икки буюк фотиҳининг қони оққан. Бобур 1483 йил 14 февралда отаси Мирза Умар Шайх ҳукмронлик қилган Фарғонада туғилди. Отаси қазо қилганда Бобурнинг ёши бор-йўғи ўн бир йилу тўрт ой эди, холос. «Бобуринома» китобининг илк сатрлари шундан гувоҳлик беради: «... Сарвари кoinотнинг шарофати билан ва чахорёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба кuni рамазон ойининг бошида тарих секиз юз тўксон тўққузда (яъни 1494 йил июнида.— *Муаллиф изоҳи*) Фарғона вилоятида ўн икки ёшда подшоҳ бўлдим».

Ёшлик чоғлариданоқ у ишда кўп талотўплару душворликларни бошидан кечирिशга мажбур бўлди. Ўзининг бобомерос мулки ҳисобланмиш Самарқандни икки марта забт этади ва икки мартасида ҳам қўлдан беради. Ёши роса йигирма бир йилга тўлганда, яъни орада муваффақиятсиз кечган ўн йил сўнгида у ота юртини тарк этади-да, Ҳиндикуш она Қобулни ишғол қилади. 1511 йилда Бобур Самарқандни қайтариб олишга яна бир бор уриниб кўради. Бу гал ғалаба нашъасини сурган эса-да, келгуси йилдаёқ Самарқанд қўлдан чиқади. Шу тариқа Бобур Самарқандни уч карра забт этиб, уч карра бой беради.

¹ Бу мавзу педагогика фанлари доктори Ж. Ҳасанбоев билан ҳамкорликда тузилди.

Истеъдодли ҳукмдор ўта зукко, илм-маърифатни қадрлар эди. У Алишер Навоий ва унинг замондошларининг асарларини севиб мутолаа қилар эди.

Маърифатпарвар Бобур асарларининг мавзуи ранг-баранг бўлиб, у инсоннинг маънавий қиёфаси, фанлар равнақи, ёр, муҳаббат, яхшилик ва ёмонликни қаламга олган. Бобур ўзи забот этган Ҳиндистонда маданият ва маърифат ўрнатди. Бобур жуда эрта ҳаётдан кўз юмган бўлса-да, ўлмас асари «Бобурнома» билан ўзига ҳайкал яратди. Бу асар Ҳиндистонда буюк бобурийлар салтанатига асос солган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг таржимаи ҳоли бўлиб, унда муаллиф оддий ва жонли тил билан ўзининг йўл қўйган хатоларию, қозонган ғалабалари, юксак орзу-умидларию тушқун ҳолатлари ҳақида ҳикоя қилади. Мазкур китоб умри давомида кўпдан-кўп юксалишлар ва таназзулларни бошидан кечирган инсоннинг ибратомуз тарихидирки, унинг юксалишлари қанчалик сарбаланд бўлса, таназзуллари шунчалик тубсиздир.

Бобур қирқ етти йилу ўн ой умр кўрган бўлса-да, бироқ бизгача етиб келган бу ноёб асар унинг ҳаётидан атиги ўн саккиз йилни қамраб олган. Даставвал китоб Бобурнинг ўз қўли билан туркий тилда ёзилган. Сақланиб қолган нусхада тафсилот муаллифнинг ўн икки яшарлик чоғидан бошланиб, на унинг таваллуд санаси, на ота-онаси ва на бирон-бир олдинги йиллар воқеа-ҳодисалари ҳақида эслатиб ўтилади. Ҳаттоки ўз таржимаи ҳоли учун Бобур қандай сарлавҳа танлагани борасида ҳам ҳеч нарса маълум эмас. Темурийлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Зарафнома», «Хумоюннома», «Акбарнома» ва бошқаларга тақлидан бу асарни ҳам «Бобурнома» деб аташган. Тафсилотлардаги айрим камчиликлар Бобур ҳаётлик чоғида унинг китоби Шайх Зайниддин Ҳасвофий форс тилида ёзган «Табақоти Бобурий»дан олинган бир қисм, Бобурнинг қизи Гулбадан бегим 1587 йилда, яъни отасининг ўлимидан қарийб эллик йил кейин ёзган хонадон шажараси ҳисобланмиш «Хумоюннома»дан олинган яна бир қисм ёрдамида тўлдирилган.

«Бобурнома»дан ташқари у «Мубаййин» рисоласи, ғазаллар ва рубоий шеърлар ёзган эди.

«БОБУРНОМА»

(Парча)

Валодат ва насаби саккиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртинчи ўғли эди. Султон Аҳмад Мирзо. Султон Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди.

Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умар Шайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик Шохруҳ мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Қобулни Умар Шайх мирзога бериб, Бобон Қобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди.

Умар Шайх мирзо (менинг падари бузрукворим) паст бўйлуқ, тегирма соқоллик, қўба юзли танбал киши эди. Тўнни бисёр тор куяр эди, андоғким, боғлатурда қорини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емакта бетакаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанавий мазҳаблик, покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожи ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди. «Ҳамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Таъби намзи бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабда эди...

Бисёр саховати бор эди. Ҳулқи дағи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиқ ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эрди.

Авлоди: уч ўғил, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улук мен — Заҳриддин Муҳаммад Бобур эдим, менинг онам Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазоқликларда ва Фатаротларда менинг билан бир эдилар. Қобулни олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўққуз юз ўн бирида тангри раҳматига бордилар.

...Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси ойининг тўртида офтоб хут буржида эди. Қобулнинг аркида Хумоюн (913 йилда) мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайидий шоир «Султон Хумоюнхон» топиб эди. Қобул шоирчаларидин биров, «Шоҳи Феруз қадр» топиб эди, уч-тўрт кундин сўнг Хумоюн исми била мавсум бўлди.

... Одина кунн ойининг ўн тўртида хат ва китоблар тайёр бўлуб (Баёншайхқа топшуруб, рухсат берилди. Шанба кунн ойининг ўн бешида Оградин узади.

Хумоюнга битилган хатнинг саводи: «Хумоюнга муштоқликлар била соғиниб салом дегаҷ, сўз улким, душанба кунн рабнул аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолат мушаххас ва маълум бўлди»

Шукр, бермиш сенга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, менга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳаминша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Алъамон қўймишсен. Тенгри муборақ қилғай. Вале бовужудким, ўзунг битибсен, мундин ғофил бўлубсенким, касрати истиъмол билан авом Алъамо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборақ қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарилар Алъамонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри таоло ўз фазлу карами била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ қопу қарнларда топилмас. Яна сешанба кунн ойининг ўн бирида арожиғ хабар келдиким, Балх эли Қурбонни талаб Балхқа киярмишлар.

Яна Комронга, Қобулдағи бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар соригақим сало-

ҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур. Қонуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлиқ била қоҳиллик подшоҳлиқ била рост келмас.

Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў беҳ шитобад,

Хама чизи зи рўн кадхудой,
Сукун меёбад илло подшоҳӣ¹.

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил. Ҳисор вилоятини, иншоллоҳ, ҳолиса қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса, арзадошт қилинг, иншооллоҳ анинг қусурини ўшал вилоятлардин ўқ рост қилғумиздур.

Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлур эди. Ҳамиша бу қоидани маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжи-хатлиқта тақсир қилмағай.

Яна сендин озроқ гинам бор, бу икки-уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузликким, деб сен, подшоҳликта айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яксувори сари хеш гир².

Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғузлуқ рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш билан ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни «То» била битибсен. Қулунжни «ё» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақ-

¹ «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик (иши) тўхтамайди».

² Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг, ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг йўлингдан қолма, кета бер.

суд тамом мафхум бўлмайду. Голибо хат битирда қоҳиллигининг ҳам ушбу жиҳаттинду. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқугучига.

Яна улуқ иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлиқ беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бартараф қилгил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошинга чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга қарор бергайсен.

Яна Хожа Калон менинг густихона ихтилот қила ўрганиб эди, сен доғи, нечукким Хожа Калон била ихтилот қилур эдим, ўшундоқ ихтилот қилгайсен. Тенгри инояти била ул сорилар иш озроқ бўлса, Комронга эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимга келсун...

Мусаввиди авроқ (варақларни қораловчи) айтадурким, тўққиз юз ўтгуз еттида жумодил аввал ойининг олтисида чархорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб эрди, ҳоли мутағайир бўлур, бу олами бевафони падруя қилди.

... Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, анинг жойгири эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳиран, ани ер ва суйи ҳушқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. Тоноки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлига келтуруб. Деҳлидин кемага солиб келтурсунларким, ҳаками ҳозиқлар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору-дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуғ киши эрди, арзға еткурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будирким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки тенгри таоло сикҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн (нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сикҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дунё мolidин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди. Муҳаммад Ҳумоюнға иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазиға нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушkil бўлибтур... Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлиғини тоқат келтурғаймен. Ўшал ҳолатта кириб, уч қатла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим харне дардинг бор. Ўшал замон мен огир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сикҳат бўлуб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аёғи давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишинлиғиға ва валиаҳдлиғиға насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Турдибек ва Ҳиндубек ва ўзга

Бемаънию ҳарзау ғазоф ўлмағуси.
Ул ишта, агар муҳолафат айларсен,
Тангри ҳақи, бу сўзда хилоф
ўлмағуси.

* * *

Ёлгон сўз ила итоб этарсен,
Юз нақр била хитоб этарсен.
Ғар ёлғони бўлса охир, эй дўст,
Шарманда бўлурсен охир, эй дўст.

* * *

Толесъ йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сари юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

* * *

Қўпдин бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқдур.
Қелдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Мен боруришда ихтиёрим йўқтур.

Қим ёр анга илм толиби илм керак,
Ўрганғали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби илм керак.

* * *

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин учадур уйқу, чу оқшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайн бу ортадур, ул кам бўладур.

«МУБАЙЙИН» РИСОЛАСИ

Закот фаройизнинг баёни

Бил, адосида бўлди ният фарз,
Ният авқотини қилай сенга арз,

Бири молини ойирур чоғдур,
Масрифига яна берур чоғдур.

Масрифига берур маҳалда бу мол,
Қилмасанг ният анда будур ҳол.

Қилмағон бўлса харж олғонлар,
Бор раво, ният ўлғоч, этсанг агар.

Яна иккинчи фарз будур бил,
Масрифига бу мол еткургил.

*Закот масофирининг
баёни*

Масрифин тангри деб дурур саккиз,
Борини айтайин эшитгайсиз,

Бир фақиру икинчи мискин бил,
Яна учунчи бор дурур омил.

Яна бордуб муаллифан қулуб,
Бор бешинчи муқотаб эшит хуб.

Бил, бор олтинчи қарзлик муҳтож,
Яна ғозийлар ўлдию ҳужожж,

Саккизинчи ғариблардур бил,
Барининг шарҳин айтай, эшитгил.

...Бил, ғариб улдурурки гурбатда,
Кун кечиргай азобу шиддатда

Ватанида нечаки бўлса ғани,
Мустаҳиҳи закот билгил ани.

Закот олмас кишилар баёни

Жониз эрмас неча кишига закот,
Айтайин барчасига бир-бир от.

Бири асл ўлдию яна бир фаръ,
Тут қулоқ ушбуларни не дер шаръ.

Шаръ дер аслини отау она,
Ҳар неча юқориға борса яна.

Отанинг отасин, она онасин,
Қил қиёс ушбуларға сен бобосин.

Гар насаб борса неча юқориға,
Жониз эрмас закот улар бориға.

Қайсидур шаръ ичра фаръ деяринг,
Ўғулу қиздурур, набираларинг.

Бу насаб борса қуйиға ҳарчанд,
Жониз эрмастурур чу бор фарзанд.

Эрга хотуну, эри хотунга —
Бермасун бу ангау ул мунга.

Кимки бергай закот ҳақ йўлига,
Берса жоиз эмастур ўз қулига...

Сен, закотингни нақл қилма, ғаний,
Бер ўшал шаҳр масрифига ани.

Мустаҳбдур закот бер мунча,
Бир кун элга маош бўлғунча.

ЯН АМОС КОМЕНСКИЙ (1592—1670)

Машҳур донишманд, чехославакиялик инсонпарвар-педагог Ян Амос Коменский демократик педагогиканинг асосчиси сифатида башарият тарихидан муносиб ўрин олди. У ўзининг онгли ҳаётини, амалий педагогик фаолиятини, илмий асарларини халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялашдек олижаноб ишга бағишлади. Унинг инсоният олдидаги буюк хизмати шундаки, у ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақидаги фан — педагогика фанининг вазифаларини пайқабгина қолмасдан, балки педагогика илмининг пойдеворини ҳам қурди, унинг кейинги ривожланиш йўлларини кўрсатиб берди.

У жанубий Моравиядаги «Чех қардошлари» жамоасига тааллуқли оилада туғилди. Лотин мактабини тугатди. Германиядаги Гарибарис ва Гейдельберг дерилфунунларида таълим олди.

Ян Амос Коменский дунёқарашининг кўп хусусиятлари ўз даврининг таъсири остида вужудга келди: ҳаётни севиш, инсонпарварлик бунга яққол мисол бўла олади. Коменскийнинг фикрича, инсон табиатининг энг гўзал мавжудоти-дир. Коменский инсоннинг хотирасига қойил қолади. У табиатга эргашиб, ҳамма нарсани билиб олиши мумкин. Унинг назарида, инсон хотираси ҳамма нарсани қамраб олади, тиклайди, лекин ҳеч қачон тўлиб-тошиб кетмайди.

Коменский тарбия ҳақида фикр юритганда, индуктив методга асосланади, яъни у тажрибага суянади, фактлардан хулосалар чиқаради. Урта аср схоластикасига қарама-қарши ўлароқ, у нарса ва ҳодисаларни ўрганишга даъват этади, ўқитишнинг догматик усулига қарши чиқади.

Бу билан у схоластикага катта зарба беради, лекин билишнинг манбаи илоҳий китоблардир, деб ҳисоблайди.

Коменский мактаб болани маърифат оламига бошлаганида уни ҳиссий билишга, сўнгра эса, ақлий билишга ўргатмоғи лозим, дейди. Коменский бу ўрнида ўқитиш жараёнини ҳиссий идрокдан бошлаш керак деган материалистик талабни қўяди.

Ян Амос Коменский инсоният ҳаёти учун муҳим бўлган ғояларни қуйидаги асарларида олға сурди: «Буюк дидактика», «Тиллар ва ҳамма фанларнинг очиқ эшиги», «Физика», «Астрономия», «Оналар мактаби», «Лотин тилининг муқаддимаси», «Тилларнинг энг янги методи», «Пансофик мактаб», «Ўйин-мактаб», «Ҳислар воситаси билан идрок қилинадиган нарсаларнинг суратлари», «Тинчлик фариштаси». Агар Коменский бошқа иш қилмай, фақат «Буюк ди-

дактика» асарини ёзиш билан чекланганда ҳам у инсониятнинг чексиз ҳурматига сазовор бўлган бўлур эди. Ян Амос Коменский ўзининг ўлмас асарларида инсон камолоти тартиби, қонун ва қондаларини илмий асосда яратди.

БУЮК ДИДАКТИКА

(Парча)

XXVII б о б. Мактабларни ўқувчиларнинг ёши ва савиясига мослаб тўрт босқичли қилиб ташкил этиш ҳақида

Болаларимиз халқнинг донолигидан ибрат олиши керак

1. Ҳунарманд ўз шогирдига ўз касбини ўргатиш учун маълум муддат белгилайди (икки йил, уч йил ва ҳоказо, муддатнинг қисқа-узоқлиги касбнинг оддий-мураккаблигига боғлиқ бўлади). Шогирд касб-ҳунарни белгиланган шу муддатда ўрганиб олиши зарур. Ҳар бир шогирд шу касб соҳасида устага ёрдамчи бўлиб ишлай бошлайди ва бир оз вақт ўтгач, уста бўлиб олади. Мактабда ёшларга илм ўргатиш соҳасида ҳам шу тартибга риоя қилиш лозим: санъат, илм ва тилларни ўргатиш учун ҳам маълум муддат белгилаш керак; *белгиланган муддат (бир неча йил) да бола илмларни ўрганиб, мактабни битирсин, бу ердан у маълумотли, ахлоқли бўлиб чиқсин.*

Тўлиқ маълумот олиш учун кишининг бутун ёшлик даври (24 ёшгача) талаб этилади

2. Илмларни эгаллаш, руҳий лаёқатларни ўстириш учун инсоннинг бутун ёшлик даври, яъни туғилгандан вояга етгунча, чунончи, 24 ёшгача бўлган давр талаб этилади (чунки бу даврда инсон бирорта санъатни ўрганиш билангина чекланмайди, балки эркин санъатларнинг барчасини, фанларни ва бир неча тилларни билиб олиши зарур), бу 24 йил табиат тақозосига биноан бир неча даврларга бўлинади. Ахир, тажриба кўрсатиб турганидек, инсон танаси тахминан 25 ёшгача ўсади, холос, сўнгра эса бақувват бўла бошлайди. Бу секин ўсишнинг сабаби (чунки ҳайвонлар гавдаси қанча катта бўлса ҳам, атиги бир неча ойлар мобайнида ёки кўпи билан бир-икки йилда ўсиб камолотга эришади), инсон келгусидаги ҳаётга яхшироқ тайёрланишини кўзда тутиб, кўпроқ вақт ажратилганлигида деб тушунмоқ керак.

Ёшлик йилларини тўрт даврга бўлиш зарур

3. Шундай қилиб, инсон танасининг ўсиш йилларини биз маълум тўрт даврга бўламиз: *ғўдаклик, болалик, ўсмирлик, етуклик.* Ҳар бир давр олти йилни ўз ичига олади ва шунга мос келадиган мактаб бўлиши лозим, чунончи:

I. Ғўдаклик даври учун

Она мактаби.

II. Болалик даври учун

Бошланғич мактаб ёки она тили халқ мактаби.

III. Ўсмирлик даври учун

Лотин мактаби ёки гимназия.

IV. Етуклик даври учун

Академия ва саёҳат бўлмоғи лозим.

Чунончи, она мактаби ҳар бир оилада бўлиши; она тили халқ мактаби — ҳар бир жамоада, ҳар бир қишлоқда ва аҳоли яшайдиган ҳар бир жойда бўлиши; гимназия — ҳар бир шаҳарда; академия — ҳар бир давлатда ёки каттароқ бир вилоятда бўлиши зарур.

Таълимнинг мазмуни ва вазифасини материалга қараб эмас, балки шакли билан фарқ қилиш лозим.

христиан, донишмандларни — ҳақиқий донишманд қилиб етиштирадиган материал ўргатилиши лозим, фақат у боланинг ёши ва тайёргарлик даражасига мос равишда мураккаблаша борсин. Биз тавсия этаётган метод қонунларига биноан, яъни дарахт бир жойда юз йил турганда ҳам унинг ҳамма қисмлари бу йил ҳам, келаси йил ҳам барабар ўсиб, етила боргани сингари, ўқитиладиган фанларнинг бирини иккинчисидан ажратмаслик, балки ҳамма фанларни биргаликда ўргата бориш зарур.

Бажариладиган машқларни турига қараб мактабларни бир-биридан ажратиш

1. Чунки бу ерда бошқача, унисда бошқача ўқитилади.

2. Чунки мазкур мактабда бир нарсага кўпроқ эътибор берилса, бошқасида у нарсага кўпроқ эътибор берилади.

Ўқиш, ёзиш, расм солиш, ашула айтиш, ҳисоблаш, узунлик ва оғирлик ўлчовлари кабиларни бажариш йўли билан қўл ва нутқ машқлари кўпроқ ўтказилади; гимназияда нима? нима учун? каби саволлар ёрдамида ўрганиладиган диалектика, грамматика, аниқ фанлар ҳамда санъат воситасида сезиб, билиб олинган нарсалар ҳақидаги тушунча ва фикрлар ўргатилади. Ниҳоят, академияда иродага оид хислатларни, чунончи, кишида уйғунлиқни сақлашга ёрдам берадиган қобилиятларни ўстиришга кўпроқ эътибор берилади. Инсоннинг руҳига доир бундай хислатларни илоҳиёт ўргатади, ақлга доирларини — фалсафа, тананинг яшаш вазифаларига доирларини — тиббиёт, софийишталик ва тартиб-интизомга доирларини юриспруденция ўргатади.

5. Лекин мактаблар орасидаги фарқ уч хилдан иборат бўлади. Биринчидан, дастлабки икки мактабда ҳамма нарса умумий ва оддий тарзда, кейингиларида эса батафсил ва мукаммал ўргатилади. Зеро, дарахтлар ҳам йиллар ошган сайин кўпроқ илдиз ва новдалар чиқаради, етилгандан сўнг эса кўпроқ ҳосил беради.

6. Иккинчидан, биринчи она мактабида боланинг сезгиларини ўстиришга кўпроқ эътибор берилади, чунки бола ўз атрофидаги нарсаларни билиб, улар билан тўғри муомала қилишни ўрганиши лозим, она тили мактабида икки сезги: хаёл ва хотирани ўстиришга кўпроқ эътибор берилади,

Бундай изчилликнинг асоси

7. Бу ақлни тезроқ ўстиришнинг тўғри усулидир. Аввало ташқи сезгилар воситаси билан нарсаларнинг ўзлари билиб олинади, чунки нарсалар бевосита сезгиларга таъсир этади. Сўнгра, ўз навбатида, ички сезгилар ҳаракатга келиб, ташқи сезгилар ёрдамида билиб олинган нарсаларнинг инъикосини ўзида акс эттиради, мужассамлаштиради ва хотира ёрдамида, шунингдек, қўл ҳаракатлари ва нутқ ёрдамида ифодалайди. Шундан сўнг, ақл ишга киришади ва батафсил фикр юритиб, ҳамма буюмларнинг ўзаро муносабатларини пухта ўрганиш учун уларни барчасини ўлчаб, таққослаб кўради; бу эса нарсаларни ва улар ҳақидаги фикрларни тўғри тушуниб олишга имкон беради. Ниҳоят, буларнинг барчасида ирода ўзининг қонуний кучини кўрсатиши лозим, чунки ирода инсоннинг барча ҳаракатларини бирлаштиради ва бошқаради.

Шунинг учун ҳам нарсаларни тушуниб олишдан олдин иродани (шунинг сингари хаёлдан олдин билиш қобилиятини ва сезги, идрокдан олдин хаёлни) ўстираман деб уринилса, меҳнат бекорга кетади. Лекин сезиб олинадиган реал нарсаларни (оламни) билишдан олдин, болаларга мантиқ илми, шеърят назарияси, нотиқлик санъатини, ахлоқни ўргатаман деган киши худди шундай қилган бўлар эди. Бундайлар мадорсиз оёқчалари қалтираб, зўрға юра оладиган икки ёшли гўдакка рақс ўргатмоқчи бўлган одамга ўхшайдилар. Биз ҳар бир ишда табиатга тақлид қиламиз ва табиий ҳодисаларда изчиллик мавжуд бўлганидек, биз ақлий қобилиятларни ривожлантиришда ҳам изчилликка амал қилишимиз зарур.

3. Айрим болалар бу мактабда ўқиса, айримлари бошқасида таълим олади.

8. Учинчи фарқ шундан иборатки, қуйи мактабларда она тили мактаби ва бошланғич мактабда ўғил ва қиз болаларнинг барчаси таълим олади; лотинча мактаб (гимназия)да кўпинча ҳунармандликдан кўра юқорироқ мартабага интилган ёшлар таълим олади, академияни эса олимлик ва бошқаларга бошчилик қила оладиган кишилар битириб чиқади, шундай қилинса, черков, мактаб ва ижтимоий муассасаларга раҳбар танлашда танқисликка асло ўрин қолмайди.

Мактабларнинг тўрт тури:

1. Йилнинг тўрт фаслига мос келади.

9. Мактабларнинг бу тўрт турини йилнинг тўрт фаслига таққослаш ўринли бўлур эди. Она мактаби хушбўй ўсимликларнинг гунча ва гулларига бурканган ажойиб баҳорни эслатади. Она тили мактаби айрим эртаги мевалар пишган ва етилган ёзга ўхшайди. Гимназия далалар, боғ ва тоқзорлардаги мўл ҳосилни йиғиб, уни ақл хазинасига жойлаётган куз фаслини эслатади. Ниҳоят, академия йиғилган ҳосилни умр бўйи сарфлашни мўлжаллаб тақсимлаётган қишдир.

**2. Дарахтларнинг ўси-
шидаги тўрт босқичга
ўхшайди**

10. Шунингдек, ёшларга астойдил тарбия беришнинг бу методини боғдорчилик санъати билан таққослаш мумкин. Ота-онаси ва энагаларининг ғамхўрлиги туфайли яхши тарбия олган олти яшар гўдакларни эътибор билан ўтқазилган, яхшигина илдириб олиб, новдачалар чиқараётган ёш дарахтга ўхшатиш мумкин. Ўн икки яшар болалар новдалари кўпайиб, ғунчалар чиқараётган дарахтга ўхшайди, бу ғунчалар ҳосилга айланадими, йўқми, албатта ҳозирча аниқ эмас, лекин орадан кўп вақт ўтмай бу нарса маълум бўлиб қолади. Тиллар ва санъатларни ўрганиб олган ўн саккиз ёшли ўсмирлар ҳамма жойи оппоқ гулларга бурканиб, кўзни қувонтирадиган, ёқимли ҳиди димоққа урилаяётган, мўл ҳосил бериши кўриниб турган дарахтга ўхшайди. Ниҳоят, академияда ўқиб фанларни тўла эгаллаб олган йигирма тўрт ёки йигирма беш ёшли йигитлар ҳосили мўл, меваси пишиб етилган, уни турли эҳтиёжлар учун йиғиб-териби олиш мумкин бўлган дарахтга ўхшайди. Лекин буни батафсилроқ баён этишимиз керак.

XXVIII б о б. Она мактаби очерки

**Аввало, муҳим нарсаларнинг барчасини
билиб олиш зарур.**

1. Дарахт ниҳоллик пайтидаёқ танасидаги барча новдалари ўсиб чиқади, кейинчалик бу новдалар улғайиб, шох ва бутоқларга айланади. Демак, худди шунинг сингарни, инсоннинг фойдаси учун бутун умр давомида унга нимани ўргатмоқчи бўлсак, шуларнинг барчасини она мактабидаёқ ўргата бошлаш керак. Ўрганиш лозим бўлган нарсаларнинг барчасини юзаки бўлса ҳам бир кўздан кечирсак, бу фикрни рўёбга чиқариш мумкинлиги аниқ бўлади. Буни қисқароқ қилиб, қуйидаги йигирмата асосий бўлимда баён этамиз.

**Ўқиб олиш лозим бўлган
билимлар рўйхати.**

1. 2. Бу ерда болалар дастлаб *метафизика*ни умумий тарзда билиб оладилар, чунки болалар аввало нарсаларни умумий ва ноаниқ тарзда идрок этади, кўрган, эшитган, еб кўрган, сезаётган нарсаларининг барчаси мавжуд эканини пайқаб олади-ю, лекин жумладан улар нима эканлигини фарқлай олмайди ва буни фақат кейинчалик, аста-секин тушуна бошлайди. Демак, болалар шу даврдаёқ нимадир, ҳеч нарса, бор, йўқ, шундай, бундай эмас, қаерда, қачон, ўхшайди, ўхшамайди каби умумий атамаларни тушуна бошлайди, бу эса, умуман олганда, метафизиканинг асосини ташкил этади.

II. 3. *Табиатшунослик (физика)* соҳасида олти ёшли бўлган болалар сув, ер, ҳаво, олов, ёмғир, қор, муз, тош, темир, дарахт, ўт, қуш, балиқ, ҳўкиз кабиларнинг нималигини билиб олиш мумкин. Шунингдек у, ҳеч бўлмаса ўз танасидаги ташқи аъзоларнинг номларини ва ишлатилишини билиши керак. Олти ёшгача буларни билиб олиш қийин эмас ва бу табиатшуносликнинг асосини ташкил этади.

III. 4. Бола ёруғлик ва қоронғуликнинг фарқи ва номини, шунингдек, соя ва оқ, қора, қизил каби турли рангларнинг фарқини билиб олади, булар *оптикага* доир билимларнинг негизини ташкил этади.

IV. 5. Осмон, қуёш, ой, юлдузлар нималигини билиб олиш ва улар ҳар кун и чиқиши ва ботишини пайқаш *астрономияга* доир билимларнинг бошланғичидир.

V. 6. Бола ўзи яшаётган ва тарбия олаётган жойнинг хусусиятига мувофиқ, тоғ, водий, дала, дарё, қишлоқ, шаҳар, қалъа нималигини билиб олади, бу *жўгрофияга* доир билимлардир.

VI. 7. Соат, кун, ҳафта, йилнинг номини, шунингдек, баҳор, ёз, куз, қиш ва кеча, ўтган кун, эртага, индинга кабиларни бола тушуна борса демак, унда *хронология* асослари таркиб топа бошлайди.

VII. 8. Бола яқинда бўлиб ўтган воқеани, маълум бир одам бирор ишни қандай бажарганини эсда сақлаб, жуда содда тарзда бўлса ҳам гапириб бериши *тарихни* ўргана бошлашидир.

VIII. 9. Бола оз, кўп сўзларни тушунади, камида ўнгача санай оладиган бўлади, уч иккидан кўплигини, битта орттирилса, тўрт бўлишини тушунади ва ҳоказо. Булар *арифметикага* доир билимларнинг асосидир.

IX. 10. Бола нутқидаги катта ва кичик, узун ва қисқа, кенг ва тор, йўғон ва ингичка сўзларини, шунингдек, чизиқ, крест ишораси, доира кабиларни тушунса ва маълум бир нарсалар қарич, қулоқ, саржин билан ўлчанишини кўрса, *геометрия* элементлари билан танишган ҳисобланади.

X. 11. Бола нарсаларнинг тарозида ўлчанишини кузатса ва қўлида бирор нарсани кўтариб кўриб, оғир ёки енгиллигини аниқласа, *статиканинг* асосларини ўргана бошлаган ҳисобланади.

XI. 12. *Механик меҳнат* соҳасида дастлабки тажриба ҳосил қилиш учун боланинг бирор ишни бажаришига рухсат этибгина қолмасдан, балки ҳамма вақт унга ниманидир бажаришни ўргатиб ҳам бориш лозим. Масалан, нарсаларни у ёқ-бу ёққа кўчириш, уларни тартибга келтириш, бирор нарсани бузиш ва қуриш, бирлаштириш ва ҳоказо. Кичкинтойлар бундай ишларни завқ билан бажарадилар. Чунки болада нарсаларни сунъий равишда қайта қуришга интилиш иштиёқи табиатан мавжуд, шундай экан, боланинг бундай ишларни бажаришига тўсқинлик қилмаслик, балки, аксинча, уни қўллаб-қувватлаш ва унга оқилона кўмаклашиш зарур.

XII. 13. Бу даврда бола *диалектик санъат* соҳасида ҳам билим ҳосил қила бошлайди. У катталар савол-жавоб йўли билан гаплашаётганини кузатади, шунингдек, ўзи ҳам нималарнидир сўраш ва саволларга жавоб беришни билиб олади. Фақат тўғри келадиган саволлар беришни ҳамда саволларга тўғри жавоб беришни болага ўргатиш лозим, токи болалар

маълум мавзу соҳасида фикр юритишга, темадан четга чиқмасликка одатлансин.

XIII. 14. Она тилида тўғри гапириш, яъни ҳарф, бўғин ва сўзларни аниқ талаффуз қилиш натижасида бола *грамматиканинг* асосларини ўзлаштира бошлайди.

XIV. 15. Бола оиладаги кишиларга тақлид қилиб, улар нутқида учрайдиган образли сўз ва ибораларни ўрганиб олса, демек, у *нотекислик санъати* асосларини эгаллаб олади. Бунда энг муҳими талаффуз нутқининг (асосларини эгаллаб олади) характерига мос бўлиши керак, чунончи сўроқ маъносида ишлатиладиган сўзнинг охириги бўғини чўзиброқ талаффуз этилиши, жавоб бераётганда овозни пасайтириш лозим. Бу табиатнинг тақозосидир. Бола талаффузида бирор хато қилса, катталар вақтида кўмаклашиб, уни тузатишлари қийин эмас.

XV. 16. Болалар *поэзия* билан ҳам танишадилар, бунинг учун она тилида ёзилган, кўпинча ахлоқ-одоб темасидаги, ритмли ёки ваззли кичик-кичик шеърларни иложи борича кўпроқ ёдлатиш лозим.

XVI. 17. Кичкинтойлар *музикани* ҳам ўргана бошлайди, бунинг учун (маросимларда айтиладиган қўшиқлар) баъзи бир осонроқларини болага ўргатиш керак.

XVII. 18. *Хўжаликка* доир дастлабки тушунчалар ҳам ҳосил қилинади, бунинг учун бола оиладаги кишиларнинг номларини, отаси, онаси, энагаси, хизматкор ва бошқаларнинг кимлигини, шунингдек, уйдаги хоналар: даҳлиз, ошхона, ётоқхона, молхона номларини ва стол, идиш, пичоқ, чўтка каби уй анжомларини эсда сақлайди ва ишлатилишини билиб олади.

XVIII. 19. *Сиёсатга* доир билимлар камроқ ўргатилади, чунки кичик ёшдаги болалар уйда кўрганларидан ташқари нарсаларни тасаввур эта олмайдилар. Шунга қарамай, сиёсат билан ҳам таништириш мумкин, бунинг учун болалар шаҳарнинг баъзи фуқаролари думага тўпланишлари ва кенгаш аъзоси деб аталишини, уларнинг кимдир шаҳар бошлиғи, бошқа бирови шаҳар судьяси, учинчиси нотариус ва ҳоказолар деб аталишини англаб олиши лозим.

XIX. 20. Бола яхши тарбия олиб, фазилатлар унинг қалбида чуқур жойлашсин десак, бу даврда *ахлоқ (этика)* ҳақидаги таълимот асосларини, айниқса пухтароқ ўргатишга алоҳида эътибор бериш керак.

Масалан: 1) *Мўътадиллик* — ейишда ҳам, ичишда ҳам меъёрига риоя қилиш, очлик ва ташналикни қондириш учун заруридан ортиқча истеъмол қилмасликдан иборат.

2) Овқат еганда ҳам, кийинганда ҳам *тозаликка* риоя қилиш, қўғирчоқ ва ўйинчоқларни авайлаб ишлатиш.

3) Катталарни тегишлича ҳурмат қилиш.

4) Буйруқ ва тақиқлашларга ҳамма вақт ва сидқидилдан итоат этиш.

5) Ҳамиша *тўғри сўзлаш*, ҳеч қачон на ҳазиллашиб, на

жиддий ёлгон сўзлашга ёки алдашга йўл қўймаслик керак (чунки ўринсиз ҳазил оқибатда ёмон одатга айланиши мумкин).

6) *Адолатли бўлиш* учун бола бировнинг ҳеч нарсасини ўзиники қилиб олмаслиги, эгасининг розилигисиз бирор нарсани олиб кетмаслиги, яшириб ҳам, ушлаб ҳам қолмаслиги, ҳеч кимга, ҳеч қачон ёмонлик қилмаслиги, ҳеч нарсага суқланиб қарамаслиги лозим.

7) Болаларни кичик ёшданоқ бошқаларни *севишга* (ёқтириш) иложи борица ўргатиш лозим, токи бирор киши муҳтожликдан ёрдам сўраган пайтда, бола ундан ўз нарсасини аямайдиган бўлиши; ҳатто фақат сўраган пайтда эмас, балки ўз хоҳиши билан ҳам ёрдам беришга тайёр туриши лозим...

8) Жиддий ишми ёки ўйин бўлишидан қатъи назар, кичик ёшдаги болаларни *доимо меҳнат қилишга*, бирор иш билан *доимий шуғулланишга* ўргатиш керак, уларни асло бекор қолдирмаслик лозим.

9) Бола ҳар доим маҳмадоналик қилишга, оғзига келган ҳар бир сўзни вайсайверишга одатланмасин, балки зарур пайтда: бошқалар гапираётганда, катта ёшдаги ҳурматли кишилар олдида, ишнинг ўзи жимликни талаб этадиган пайтларда *ўзини тутиб жим туриши зарур*.

10) Айниқса бу ёшдаги болаларни *чидамлиликка* ўргатиш керак, бу фазилат бутун умр бўйи зарур бўлади, бола ўзини тута билишга, ғайрати келиб қолгани учун эмас, балки ақл билан ўйлаб ҳаракат қилишга ўргансин; болада эҳтирос кучайиб кетмасдан туриб у ўз жаҳлини боса оладиган бўлиши маъқул.

11) *Илтифотлилиқ* ва *бошқаларнинг хизматига тайёр туриш* ёшликда ва умр бўйи керак бўладиган энг яхши хислатдир. Кичик ёшдаги болаларда шунинг учун ҳам бу фазилатни ўстириш лозим, токи бошқа кишиларга бирор ишда кўмаклашиш имкони туғилса, бола ўша ерда ҳозир бўлсин.

12) *Хушмуомалалиқ* ҳам шунга тааллуққидир, бола ўринсиз ўйламай бирон иш қилмасин, балки ҳамма вақт камтарликка риоя қилсин. Одамлар билан муомала қилсин, саломлашиш, алик олиш, бирор нарсага муҳтож бўлганда камтарона илтимос қилиш, берган ёрдами учун одоб юзасидан эгилиб ва миннатдорчилик билдириш кабилар шулар жумласидандир...

23. Она мактабининг мақсади ва вазифаси шундан иборат. Бу масалаларни (она тили ва лотин мактабидаги сингари) батафсил баён этиш ёки йил, ой давомида ва ҳар куни нимани ва қанча бажаришни жадваллар билан кўрсатиш мумкин эмаслигининг иккита сабаби бор. Биринчидан, ота-оналар уй ишлари билан овора бўлиб, тартиб-қоидаларни жамоат мактабидаги сингари аниқ бажара олмайдилар. Иккинчидан, болаларнинг ақлий қобилияти ва ўқишга бўлган эҳтиё-

жи турли-тумандир, яъни илмга интилиш баъзиларда эртароқ, баъзиларда кечроқ намоён бўлади. Икки яшар болаларнинг баъзилари яхшигина гапира олади ва ҳамма нарсани тез ид-рок этади, баъзилари эса буни беш ёшга кирганда ҳам зўрға бажаради, яхшиси бу даврда таълим бериш масаласини ота-оналар ўзлари ўйлаб ҳал этсинлар.

Лекин иккита ажойиб қўлланма ҳам бор:

1. Она мактаби учун дарслик.

га имкон беради. Бу қўлланмада болаларга нималарни ўргатиш лозимлиги, бу муҳим ишни қачон бошлаш, уни қайси йўллар билан қандай сўз бирикмалари ва ҳаракатлар билан тушунтириш мумкинлиги батафсил баён этилиши керак. Бундай китоб («Она мактаби учун қўлланма») ёзишни биз ўз зиммамизга оламиз.

2. Сезгиларга таъсир этадиган восита.

24. Лекин бу масалада икки воситани ишга солиш фойдали бўлур эди. Биринчидан, ота-оналар ва мактаблар учун қўлланма ёзиш зарур, чунки бу қўлланма уларнинг ўз вазифаларини яхши тушуниб олишлари-га имкон беради. Бу қўлланмада болаларга нималарни ўргатиш лозимлиги, бу муҳим ишни қачон бошлаш, уни қайси йўллар билан қандай сўз бирикмалари ва ҳаракатлар билан тушунтириш мумкинлиги батафсил баён этилиши керак. Бундай китоб («Она мактаби учун қўлланма») ёзишни биз ўз зиммамизга оламиз.

25. Она мактабида машқ қилиш учун суратли китобча яратилса, у болалар учун яхши қўлланма бўлур эди. Чунки бу даврда ташқи буюмларни идрок этиш учун сезиларли даражада сезгиларни кўпроқ ўстириш зарур. Сезгилар орасида кўриш сезгиси алоҳида ўрин тутади, шунинг учун ҳам бу қўлланма физика, оптика, астрономия, геометрия ва бошқа фанларга доир асосий нарсаларнинг суратлари, ҳеч бўлмаса биз юқорида кўрсатган тартибда берилса, тўғри бўлур эди.

Қўлланмага: тоғ, водий, дарахт, қуш, балиқ, от, ҳўкиз, қўй; кекса ва ёш, катта ва кичик одамларнинг сурати; сўнгра — ёруғлик ва қоронғулик, қуёш чиқиб турган ва булутли, шунингдек ой ва юлдузлар чарақлаб турган осмон сурати, асосий рангларнинг сурати; ундан сўнг уй анжомлари ва касбга оид асбоблар; ҳурмача, лаган, кружка, болға, омбур кабиларнинг суратлари; кейин мансабдор ва хизматкор кишиларнинг тасвири, масалан, тож кийиб тахтда ўлтирган подшо, шунингдек, қурол тақиб олган сарбоз, қўш ҳайдаётган деҳқон, юк ортиб кетаётган аравакаш, йўлда бораётган хат ташувчи кабиларнинг тасвири киритилиши мумкин. Ҳар бир суратнинг остига, албатта, нарсанинг номи ёзиб қўйилиши керак, масалан: от, ҳўкиз, кучук, дарахт ва ҳоказо.

Бундай китобнинг аҳамияти

26. Бу китобнинг учта аҳамияти бор: 1) Юқорида айтганимиздек, нарса ҳақидаги таассуротни кучайтиради. 2) Ўқишни осонроқ ўрганиши учун ҳар қандай китобга ҳам боланинг қизиқшини оширади. 3) Ҳар бир суратнинг остига нарсанинг номи ёзиб қўйилгани учун шунга қараб ҳарфларни ўргатавериш мумкин.

ИОГАНН ГЕНРИХ ПЕСТАЛОЦЦИ (1746—1827)

Швейцариянинг машҳур педагоги Иоганн Генрих Песталоцци Цюрих шаҳрида врач оиласида дунёга келган. Бошланғич ва латин (ўрта) мактабни тамомлагандан кейин, у юқори мактаб (Коллегиум Каролинуум)да ўқиди. Асосан гуманитар фанлар ўқитиладиган бу юқори мактаб XVIII аср француз маърифатчилари таъсири остида ривож топган Швейцария буржуа-демократик фикрининг маркази эди. Бу ерда Песталоцци Швейцарияда буржуа-демократик ислохотлар ўтказилишини талаб қилувчи илғор талабалар сафига қўшилди. Тарғибот юргизганликлари учун у ва яна бир неча талаба қамоққа олинадилар.

Песталоцци замонасида Швейцария аҳолиси қашшоқликда яшаётган қолақ бир мамлакат эди. Айниқса деҳқонларнинг аҳволи оғир эди, улар орасида ери йўқ камбағал деҳқонлар кўп эди. Маориф ишлари, хусусан халқ мактаблари ачинарли ҳолда эди. Бундай аҳвол XVIII асрнинг иккинчи ярмида кенг деҳқонлар оммаси ва шаҳар меҳнаткашлари ўртасида норозиликнинг кучая боришига ва феодал юқори табақалар ҳокимиятига қарши курашнинг кучайишига сабаб бўлди.

Песталоццининг дунёқараши халқ оммасининг мусибатли ҳаётини яхши билиш ва уни бевосита кузатиш ҳамда француз маърифатчиларининг, айниқса Ж.-Ж. Руссонинг ғоялари таъсири остида шаклланди. У ўзининг бор умрини халқ хизматига бағишлашга, айниқса Швейцария аҳолисининг асосий қисми бўлган ва қашшоқликда яшаётган деҳқонларнинг аҳволини енгилаштириш учун ҳаракат қилишга қарор қилади. Шу мақсадда у «Лингард ва Гертруда», «Гертруда ўз болаларини қандай ўқитди», «Кузатиш алифбеси», «Оққуш қўшиғи» асарларини яратди.

ЛИНГАРД ВА ГЕРТРУДА

Учинчи қисм

Мактабни ташкил этиш

Эртасига мактабда ўқиш бошланди. Бироқ одамларнинг фикрига қараганда, лейтенантнинг шундай такаббурона қилишидан сўнг, оддий бир деҳқон аёлининг кўмагида мактабда ўқий ишларини бошлашга мен маслаҳат бермасдим. Аммо Глюффи фақат Глюффига ўхшаш одам бундай қилишга журъат этиши мумкин эди.

Бундан у ҳеч қандай зарар кўриши мумкин эмасди.

У Гертрудага уйда қандай тартиб ўрнатган бўлса, мактабда ҳам шундай йўл тутишни таклиф этди.

Гертруда болаларни ёшига ҳамда ишнинг характерига қараб ажратди. Ўзининг ҳамда Рудининг болаларини улар тартиб билан таниш бўлганликлари учун бошқалар орасига аралаштириб қўйди. Олдинги қаторларга алифбедан хабари бўлмаган кичкинтойларни ўтказди. Улардан кейин бир оз ўқий оладиганларни, кейин эса яхши ўқийдиганларни ўтказди. Шундан сўнг у алифбенинг учта ҳарфини олиб қора дос-

кага ўрнатди. Биринчи қатордаги болаларни шу куни у ана шу учта ҳарф билан таништирмоқчи бўлди. Бир болага у ҳарфни такрорлашни таклиф этди. Агар у бола тўғри талаффуз этса, бошқалари такрорлашлари лозим эди. Кейинчалик у ҳарфларнинг тартибини ўзгартирди, ҳажмларини ўзгартирди. Бу машқларни тугатгач, у ўша ҳарфларни болалар кўз олдида қолдирди.

Сал-пал ўқий оладиган болалар билан ҳам у худди шу тариқа иш олиб борди, фақат ҳарфлар миқдорини кўпайтирди. Тузукроқ ўқий оладиганлари шу болалар билан ўқишни машқ қилишлари керак эди. Бироз ўқий оладиганлар олдида ҳам бемалол ўқий оладиганлар олдидаги каби очиқ китоблар бор эди. Бирортаси овоз чиқариб ўқиса, бошқалари такрорлашни керак эди. Ҳаммаси шунин билардики, Гертруда ҳаммасини турғазиб: «Қолганини ўқи!» деб қолиши мумкин эди.

Тиқиш-бириш ишларини кузатиш учун у Маргрет исмли бир жувонни олиб келди. У ҳар куни мактабга келиши лозим эди, чунки Гертруданинг ўзи бундай қилолмасди. Бу ишга Маргретдан кўра муносиброқ одамни топиш мумкин эмасди. Бирор шикаст иш сезган заҳоти у боланинг олдида бориб, то ишн юришиб кетмагунча олдидан кетмасди. Кўпчилик болалар ўша куни уйларига шундай нарсалар олиб боришдики, оналари кўзларига ишонмасди. Бироқ болалари шундай жавоб беришарди:

— Сиз билан Маргрет орангизда катта фарқ бор, сиз болаларни ундай ўргата олмайсиз.

Улар лейтенантни ҳам жуда мақташарди. Тушликдан сўнг у ўқитарди, Гертруда бўлса уни тинглаб ўтирарди ва унинг барча қилаётганликларини кузатарди. Ҳаммаси яхши кетаётганидан у ҳатто шундай деди:

— Агар мактабни ташкил қилиш учун атиги икки соатлик ёрдам кераклигини аввал билганимда, мен сешанба кунидек рози бўлардим.

Ҳамма ишн ўнгидан келаётганидан ўзи ҳам хурсанд эди. Кечки пайт ёши еттига етган болаларга у уч-тўрт варақ қоғоз билан бир печта ёзув патларини тарқатиб чиқди. Бу варақларда болалар моҳирона ёзилган ўз исмларини кўрдилар. Ёзувин томоша қилиб тўймасдилар ва қандай қилиб шунчалик чиройли ёзиш мумкинлигини тинмай сўрардилар. У чорак соат давомида ёзиб кўрсатди. Улар шунчалик қизиқиб кетдиларки, қўйиб берса тонг отгунча томоша қилардилар: «Наҳотки биз ҳам шундай ёза оламиз?»— деб ҳайратланаар эди.

— Қанчалик чиройли ёзишни ўрганиб олсангиз, мен шунчалик хурсанд бўламан,— дерди у.

Хайрлашаётганларида Глюфи болаларга қоғозни эҳтиёт қилишни, патларни чириган олмага тикиб қўйилса, улар яхши сақланишини тайинлади.

— Ахир, ҳозир қиш эмас-ку, чириган олмани қаердан топамиз?— деди кўпчилик.

У кулди-да, шундай деди:

— Эҳтимол, мен сизларга шундай олма топиб берарман...

— Йўқ, йўқ, йўқларга биз ўзимиз олиб келамиз, бизларда ҳам чириган олмалар топилади,— деб қичқирди бошқа болалар.

Болалар ота-оналарига тезроқ чиройли ёзувли дафтарларни кўрсатиш учун ҳамда ўқитувчи билан Маргрет ҳақидаги олқишларни билдириш учун уйларига ошиқиб югуриб кетдилар.

Бироқ ота-оналари уларни совутардилар: «Янги супурги, янгичасига супуради». Болалар довдираб, нима қилишларини билмасдилар. Диллари оғриси ҳам болалар ўз қувончларини яшира олмасдилар. Агар ота-оналари уларнинг қувончларига шерик бўлмасалар, болалар совғаларини ҳатто бешикдаги чақалоқларга-ю, мушукларгача кўрсатардилар. Шу пайтгача улар ҳеч бир нарсани дафтарларидек авайламасдилар.

Баъзилар ўз варақларини инжил орасига солиб қўярдилар, бошқалари эса бу оғир китобни очишга қийналаман деб, ўзларининг севимли ўйинчоқлари сақланадиган жойга яширар эдилар.

Эртага яна мактабга бориш уларни бахтиёр қиларди. Айниқса, жума куни буюртма столлар келтирилганда, болалар қувончи чексиз эди. Биринчи дарсдаёқ ҳаммалари ўша стол ёнида ўтирмоқчи бўлдилар. Бироқ лейтенант уларни тўрт гурӯҳга бўлди-да, бир-бирларига халақит бермайдиган қилиб ўтқазди.

Глюфи меҳнатга, жисмоний тарбияга жуда аҳамият берди. Бу нарсани у мана шу талабаларининг ўзлари фойдасига ишлатишни мақсад қилиб қўйганди. Инсон нимаики қўлга киритса, бу фақат ҳалол меҳнат орқали роҳат кўришга эришиши мумкин демакдир,— дерди. Бусиз билимни ҳам эгаллаб бўлмайди. Шунинг учун, инсонни тарбиялашда савод чиқариш учун жиддий жисмоний меҳнат ҳам зарурдир.

Касб-ҳунар ўргатиш билан у ахлоқий тарбияга ҳам аҳамият берди. Ахлоқий қоидалар — ҳар бир табақанинг урф-одатлари, ҳар бир касбда, ҳар бир жойда инсон учун шундай зарурки, унинг бахти, тинчлиги бутун умрининг осудалиги унинг феъл-атворига боғлиқдир, деб уқтирарди у. Шундай қилиб, унинг асосий мақсадларидан бири ахлоқий тарбия эди. Мактаб хоналари черковдагидек саришта бўлишини талаб қиларди. Бир ойнанинг синиқлиги ёки биронта михнинг ножўя қоқилганлигига йўл қўймасди, болалар полга нарса ташлашларига йўл қўймасди. Ҳамма нарса батартиб бўлишига аҳамият берарди. Агар кўча лой бўлса, улар пойабзалларини эшик олдида қолдириб, стол ёнида пайпоқда ўтиришарди. Қирланган ёки ювилган кийимларини офтобда ёки печка ёнида қуришиб, тозалашлари керак эди. Кўпларининг тирноқларини олиб қўярди, сочларини эса ўзи оларди.

Бола ёзишдан меҳнатга ўтаётганида қўлини тезда ювиши шарт эди, у оғзини чайиб, бадбўй ҳид келмаслигига аҳамият

бериши керак эди. Бу тартиблар уларга нотаниш эди. Езув ёки меҳнат вақтида болалар қаддиларини ғоздек тик тутишлари керак эди.

Мактабга келган ва кетаётганда улар бирма-бир ўқитувчи олдига келиб, у билан саломлашишлари ва хайрлашишлари керак эди. Шунда у бошдан-оёқ разм соларди-да, бир қарашида, бола дарҳол нимага шама қилаётганини тушунар эди. Ўқувчи ўқитувчисининг ишорасини тушунмаганда у сўзга мурожаат қиларди.

У ота-оналар айбини сезгач, бу ҳақда дарҳол маълум қиларди, шундай пайтларда ўқувчи уйига қайтгач, бундай дерди: «Сизга муаллим салом деди ва игна-ип борми деб сўради» ёки «мабодо сиз томонда сувнинг нархи ошиб кетмадими?» деб сўради».

Маргрет худди Глюфига унинг ҳамма ишларида ёрдам бериш учун яратилгандай эди. Агар қиз боланинг сочлари палапартиш таралган бўлса, уни чарх олдига ўтқазарди-да, то у иш ўргангунча, сочини яхшилаб ўриб қўярди. Кўпчилик эса ҳатто этиклари, пайпоқлари боғичини боғлашни билмасди. У ҳаммасини ўргатарди, кийимларини тузатиб қўярди, биронта йиртиқни кўрса, дарров ип-игна олиб чатиб қўярди.

Дарслар тугашидан олдин у ҳар бир ўқувчига мурожаат қилиб, бугунги ўқиши, ҳулқи ҳақида сўзлар ва баҳо берарди. Яхши баҳо олганлари вақтлироқ кетишга рухсат олиб, хайрлашиш учун ўқитувчи олдига боришарди.

Қониқарли баҳо олганлари улардан кейинроқ рухсат олишарди, ёмон баҳо олганлар эса кейинроқ жўнатиларди, ўқитувчи билан хайрлашиш ҳуқуқидан маҳрум қилинарди. Яхшиларга у қўлини бериб: «Тангри ўз паноҳида асрасин, бўтам», дерди.

Агар бирон кимса мактабга кечикиб келса, ўқишга киритилмасди. Кеч қолганлар йиғлашса ҳам, йиғлашмаса ҳам — аҳвол ўзгармасди: Глюфи уларни уйига жўната туриб, ҳар бир иш ўз вақтида бўлиши кераклиги ҳақида ўйлаб кўриш фойдали эканлигини тайинларди. Акс ҳолда тартиб ўз аҳамиятини йўқотарди.

(Иоганн Генрих Песталоцци. Избранные педагогические произведения в 3-х т. М., изд-во АПН РСФСР, 1961, т. 1).

К. Д. УШИНСКИЙ

(1824—1870)

Рус педагогикасини тараққий эттиришда К. Д. Ушинский жуда катта хизмат қилган. Шунинг учун ҳам Ушинский вафот этгач, уни тезда «Рус педагогикасининг отаси», «Оқилона рус мактабининг асосчиси», «Миллий рус педагоги» деб атаганлари бежиз эмас эди. Ушинскийнинг бажарган тарихий ролига берилган бу баҳолар ўзининг тўғрилигини тасдиқлади.

Константин Дмитриевич Ушинский 1824 йилнинг бошида (ёки баъзи бир бешка маълумотларга қараганда 1823 йилда) Тула шаҳрида туғилди. 1812 йил урушининг иштирокчиси бўлган отаси ҳарбий хизматдан бўшаб, ўзига қарашли 30 та крепостной деҳқон билан Новгород-Северскдаги кичик мулкида яшар эди. Ушинский бу жойдаги гимназияни тамом қилгач, Москва дорилфунуниининг юридик факультетига ўқишга кирди. У, университетда ўша даврда маълум ва машҳур бўлган профессор Редкиннинг бевосита раҳбарлиги остида татлим олиб, ихтисос ортирди. Ушинский 1845 йилда Ярославль лицейига камераль (юридик) фанлар профессори вазифасини бажарувчи бўлиб хизматга кириб, муваффақият билан иш бошлади. Аммо Россия ҳукуматининг 1848 йилги революциядан кейин сал ўтмай чиқарган фармойиши Ушинскийнинг ўқитувчилик фаолиятига катта зарба берди, чунки бу фармойишда рус ҳукумати профессорлардан ўз лекцияларининг тўла конспектini ва лекцияларда ўқиладиган цитаталарни ёзиб беришни талаб қилган эди. Ушинский лицей кенгашида ҳукуматнинг бу фармойиши номувофиқлигини айтиб, унга қизғин равишда қарши чиққан ва уни бажаришдан бош тортгани учун лицейдан бўшатилди.

Ушинский 1849 йилда Петербургга кўчиб бориб, ўзига лойиқ иш ахтаради, аммо бу уриниши кўнгилдагидек натижа бермади. Оғир моддий аҳволи уни 1850 йилда ички ишлар министрлигида кичик бир амалдор бўлиб ишлашга мажбур қилди. Ушинский чет тилларни жуда яхши билганидан дастлаб «Современник», сўнгра «Библиотека для чтения» ойнномаларида қатнашиб турди.

Ушинский фақат 1854 йилдагина Ярославль лицейи собиқ директорининг тағсияси билан Гатчино институтида тил-адабиёт ва қонуншунослик ўқитувчиси бўлиб ишга кирди ва у ерда тез фурсатда шу институтнинг синфлар инспектори вазифасига кўтарилди. Ушинскийнинг педагогик фаолияти том маъноси билан ана шу вақтдан бошланди. У 1859 йилда Смольний институтининг синфлар инспектори вазифасига тайинланиб, унга бу институтнинг жуда ачинарли ҳолга тушиб қолган илмий бўлим ишларини қайтадан тартибга солишдай муҳим топшириқ юкланди. Ушинский бу ишни эпчиллик билан дадил ва кам-кўстсиз пухта бажариб, педагогик жараёни уюштириш соҳасида катта қобилияти борлигини кўрсатди. Шу билан бирга, унинг педагогика масалаларига бағишлаб ёзган ва мунтазам равишда босилиб турган назарий ишлари ҳам унинг фақат амалиётчи эмас, балки ўз ихтисоси бўйича кучли назарий ётчи эканлигидан далолат беради.

Ушинский 1857 йилдан бошлаб аввало «Тарбия журнали» («Журнал для воспитания»)да, сўнгра «Халқ маорифи журнали»да бир қанча жуда мазмундор мақолалар бостириб чиқаради. 1860 йилда, у «Халқ маорифи журнали»нинг муҳаррири бўлиб тайинланди. Ушинский 1861 йилда ўзининг биринчи асари бўлган «Болалар дунёси» («Детский мир») номли ўқиш китобини нашр эттирди. Бу китоб ўша йилнинг ўзидаёқ икки марта нашр этилди.

Ушинскийнинг бошлаган самарали педагогик фаолияти унинг устидан 1862 йилда ёзилган имзосиз хат натижасида тўсатдан тўхтаб қолди. Бу хатда у, атенст ва сиёсий жиҳатдан ишончсиз киши, деб айбланган эди. Бунинг оқибатида у чет эллардаги хотин-қизлар маорифининг йўлга қўйилишини ўрганиш ва педагогикадан дарслик ёзиш учун чет элга кетишга мажбур бўлди. Ушинскийнинг касали зўрайиши натижасида 1867 йилгача чўзилиб кетган бу командировка унинг рус мактаби ва педагоглари учун ёзмоқчи бўлиб, кўпдан бери ўйлаб юрган асарларини ёзишга бутун кучи билан киришувига сабаб бўлди. Ушинский чет элларда ўзининг энг муҳим асарларини нашрга тайёрла-

ди. 1861 йилда унинг I ва II ўқув йиллари учун «Она тили» дарслиги нашр этилди ва унга «Муаллимлар учун қўлланма» деган методик асари илова қилинди. 1870 йилда эса «Муаллимлар учун қўлланма» илова қилинган III ўқув йили учун ҳам «Она тили» дарслиги босилиб чиқди. Бундан ташқари, Ушинскийнинг педагогика соҳасидаги асосий назарий асари ҳисобланган «Қиши — тарбия предмети сифатида» («Педагогик антропологиядан тажриба») номли асари айрим томларга бўлиниб нашр қилина бошлади. 1867 йилда бу асарнинг I томи, 1869 йилда II томи босилиб чиқди. Ушинский бу китобнинг ҳамма томларини қисқартириб инглиз тилига таржима қилиш мақсадида учинчи том устида зўр ғайрат билан ишлай бошлади. Афсуски, бу ишни тамомлаш унга nasib бўлмади. У Қримда даволаниш пайтида қаттиқ шамоллаб қолди. Бу шамоллаш ва зўр бериб ишлаши ҳамда хизмати билан боғлиқ бўлган хафгарчиликлари орқасида заифлашган организми толиқиб, 1870 йил 21 декабрда Одессада зотилжам касалидан вафот этди.

К. Д. Ушинскийнинг педагогик ижодиёти ҳамиша барҳаётдир.

«ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИ»

(Парчалар)

9. Она тили

...Ҳар бир халқ ўзининг тилини ўзи яратган, унинг тилини бошқа ҳеч ким яратган эмас, деган қатъий ишонч бор. Биз бу ишончни аксиома деб қабул қилишимиз биланоқ, бизда ақлимизни беихтиёр ҳайрон қолдирадиган бир савол: наҳотки тилда ўз ифодасини топган ҳамма нарсанинг сири халқнинг ўзида бўлса?— деган савол туғилади.

...Аммо, дилимизда туғилган бу шубҳага жавобан, ана шу авом, қўпол, жоҳил халқ ажойиб халқ ашулаларини куйлайдики, шоир ҳам, рассом ҳам, машшоқ ҳам шу куйдан илҳом олади, шу халқ оғзидан ўткир, чуқур маъноли сўзлар эшитиладики, филолог билан философ фан ва жуда ўсган фикр ёрдами билан бу сўзларнинг маъносини чақиб, энг қадимги замонлардан қолган бу сўзларнинг нақадар маънодор ва ҳаққонийлигига ҳайрон қолади.

...Халқ тили — унинг қадим замонлардан бошланувчи бутун маънавий ҳаётининг энг яхши, ҳеч қачон сўлмайдиган, доимо янгидан очилиб яшнаб турадиган гулидир. Бутун халқ ва унинг ватани тил билан тирикдир.

...Бола ўз тилини ўрганар экан, фақат маълум товушларнигина ўрганиб қолмасдан, балки она тили орқали маънавий ҳаёт ва унинг кучини ўзига сингдиради. Она тили болага табиатнинг нима эканлигини шундай тушунтириб берадики, уни ҳар қандай табиатшунос ҳам шундай тушунтириб бера олмайди. Она тили болани атрофидаги кишиларнинг характери билан таништиради. У болага ўзи яшаб турган жамиятни, бу жамиятнинг тарихи ва орзуларини шундай тушунтириб берадики,

тарихшуносларнинг биронтаси ҳам бунчалик тушунтириб бера олмайди.

...Ажойиб ўқитувчи бўлган она тили кўп нарсани ўргатади, ўргатганда ҳам осон, аллақандай бир ғоят қулай метод билан ўргатади.

...Бола ўз она тилида гапирганда ҳеч ўйламасдан, онгсиз равишда гапиради, деб ўзимизни-ўзимиз алдаймиз, лекин бу фикримиз бутунлай нотўғри. Агар бола маълум бир иборани ишлатганда сўзларнинг ва грамматик шаклларнинг фарқига борса, демак, биз истаган шакл ва шаклда бўлмаса ҳам, умуман шуларнинг фарқини англайди...

12. Бошланғич таълимни ташкил этиш

Бошланғич таълимнинг вазифаси— жиддий машғулоти болага қизиқарли қилишдир. Ҳар қандай соғлом бола фаолиятга, айниқса, жиддий фаолиятга муштоқ бўлади: у ўз тенгқурлари билан ўйнашдан кўра, ота-онасига бирон жиддий ишда кўмаклашишни афзал кўради. Лекин бу ишга унинг кучи етадиган бўлиши ва узоқ давом этмаслиги зарур. Бас, шундай экан, болани дастлабки дарсларданоқ ўз вазифасини севишга ва уни бажариш билан мамнун бўлишга ўргатинг. Бу мақсадни амалга ошириш учун болани ўқита бошлаш ҳамона унга маълум бир вақт ва жой белгилаб қўйишни маслаҳат бераман...

Албатта, сиз ўз дардингизни қизиқарли қилиб тушунтириш билан болаларни зериктириб қўяман, деб ташвишланмасангиз ҳам бўлади, лекин унутмангки, ўқишда ҳамма нарса ҳам қизиқарли бўла бермайди, балки унда зерикарли нарсалар ҳам бор...

Болани қизиқтирадиган нарсаларгина эмас, уни қизиқтирмайдиган нарсани ҳам амалга оширишга ўргатинг, токи у ўз вазифасини бажонудил бажариш учун шундай қилиш лозим эканлигини тушунсин...

Агар мактаб ёшидаги боланинг бутун вақти мактаб учунгина деб ўйласак, қўпол хато қилган бўламиз. Мактаб боланинг табиий камолга етишида анча кичик мавқега эгаки, унинг ўсишига вақт, табиат ва оилавий ҳаёт мактабга қараганда кўпроқ таъсир этади. Ўзига бегона бўлган соҳага суқилиб киришга, одамнинг бошқа буюк тарбиячилари бўлган табиат ва ҳаёт таъсирига ўз дарслари билан ҳалақит беришга мактабнинг ҳаққи йўқ...

13. Мактабда ўтиладиган дарслар биринчи галда қандай бўлиши керак

Эндигина мактаб оstonасига қадам қўйган бола билан ўтиладиган дастлабки 2—3 дарсни болалар ўртасида бир қадар интизом ўрнатиш, улар билан танишиш ва ўзи ҳамда мактаб билан уларни таништиришга бағишлаш мумкин, демак,

бу дарсдан кўра суҳбатга яқинроқдир. Бу суҳбатларда гапириш оҳанги мумкин қадар унча росмана бўлмасин. Муаллим болалар билан улар ўз оилаларида одатланган тилда гаплашиши керак...

Худди шу дастлабки дарсдаёқ муаллим болаларнинг баъзи синфдаги ҳаракатларини команда бўйича бажаришга ўргатиши мумкин, бу — болаларнинг ҳаракат қилиб олишлари ва ўтира бериб толиқиб кетган ўз аъзоларини ёзишлари учунгина эмас, балки бундан ҳам муҳимроғи, муаллимга синфлардаги ўқувчилар диққатини ўз сўзи ва ҳаракатларига жалб қилишда ёрдам беради...

Синфда ашула айттириш ўқувчиларни бардам қилувчи ва уларни уйғунлаштирувчи ажойиб воситадир.

Мактабда биринчи дарсларданоқ болаларга ўқитиш ва ёздиришни ўргата бошлашнинг ҳожати йўқ, чунки жуда кўп янги таассуротлар шусиз ҳам болага етиб ортади: ахир бола орқа-олдига қараб олиши, ўзининг янги шароитига кўникиши учун фурсат бериш лозим.

Биринчи дарсларда болаларга бир қанча кичик-кичик расмлар кўрсатиб, бу билан уларни суҳбатга тортиш мумкин...

«ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ»

Педагогик адабиётнинг фойдаси ҳақида

Тарбиялаш иши, шубҳасиз, инсоннинг ақлий ва онгли фаолиятларидан биридир; тарбия деган тушунчанинг ўзи тарихан майдонга келган, у табиатда йўқ нарсадир. Бундан ташқари, буткул иш инсонда онгни ўстириш мақсадига қаратилади; шундай экан, тарбия фаолияти фикр юритишни, ҳақиқатини англашни, режанинг ўйлаб қилинишини қандай рад эта олади?

Педагогик адабиёт англаб олинган, чуқур мулоҳаза қилинган тажрибалар мажмуидан, тарбиялаш ишига қаратилган фикрлаш жараёнининг натижаларидан ортиқ яна нимани берсин, ахир?...

Тарбиянинг педагогик тадбирлари ва методлари ғоятда турли-тумандир, шунинг учун ана шу турли-туман тадбир ва методлар билан таниш бўлиш тарбиячини ҳадеб бир томонлама иш олиб боришдан иборат ёмон аҳволдан, яъни педагогика адабиёти билан таниш бўлмаган амалиётчи педагоглар орасида, афсуски, кўплаб учрайдиган аҳволдан қутқаради...

Ёлғиз педагогик адабиётгина тарбия ишини жонлантириши, унга маъно бериши ва уни қизиқарли қилиши мумкин, буларсиз тарбия иши дарсга ажратилган вақтни тез орада шунчаки юзаки равишда ўтказишдан иборат бўлиб қолади. Ёлғиз ана шу педагогик адабиётгина тарбия ишига жамият эътиборини жалб қила олади ва жамиятда тарбиячиларнинг ўзларига юклатилган вазифанинг муҳимлигига яраша эгаллаши керак бўлган ўрнини белгилаб беради. Педагогик адабиёт, бир томондан,

жамиятдан тарбияга нисбатан тўғри талаблар белгилаб беради, иккинчи томондан эса, бу талабларни қондириш учун тегишли воситалар яратади...

Жонли, замонавий ва жуда кенг педагогик адабиёт тарбиячининг биқиқ, зерикарли муҳим доирасидан тортиб олиб, уни ўзининг бутун ҳаётини тарбия ишига бағишлаган мутафаккирларнинг олижаноб доирасига олиб келади. Тарбиянинг замон талаблари даражасида турган тарбиячи ўзини инсонларнинг жаҳолати ва нуқсонларига қарши курашаётган буюк организмнинг жонли, фаол аъзоси деб, инсонларнинг ўтмиш тарихида мавжуд бўлган барча олижаноб ва юксак нарсалар билан янги авлод ўртасидаги воситачи деб, ҳаққоният ва эзгулик учун кураш олиб борган олимларнинг муқаддас воситаларини сақлаб келаётган меросхўр, деб ҳис қилади...

Жамият тарбия ишида ҳар қандай мустаҳкам ютуққа эришмоқ учун албатта педагогик адабиётга таяниши лозим. Тарбия иши шу қадар жонли ва шу қадар мураккабки, кўнгилдагидек тарбиявий таъсир кўрсата оладиган тарбиявий чоранинг худди ўзини топиш деярли мумкин бўлмай қолади... Педагогик адабиёт таълим-тарбия фаолияти натижаларини ифода қилиши, сақлаши ва ҳар ким учун тушунарли қилиши керак, ана шуларга асосланган ҳолдагина ижтимоий тарбия тараққий этиши мумкин...

IV б о б. МАЪРИФАТ ДАРҒАЛАРИ

ИСҲОҚХОН ИБРАТ

(1862—1937)

XIX асрнинг охири — XX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган забардаст педагог олимлардан бири Исҳоқхон Ибротдир.

Исҳоқхон 1862 йилда Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилди. Отаси Жунайдуллаҳўжа билимли миришкор боғбон эди. У адабиётга, шеърятга ихлосманд бўлганлиги учун «Ходим» тахаллуси билан шеърлар ёзган эди. Онаси Ҳурибиби ўз даврининг ўқимишли, оқила аёли бўлиб, қишлоқ қизларини ўқитар эди. У ҳам шеърлар яратган. Лутфий, А. Навоний, Жомий, Бедил, Машраб каби буюк шоирларнинг асарларини ўқиб мутлоаа қилишар эди. Бу оилавий ҳаёт Исҳоқхонда адабиётга қизиқиш уйғотади. 1870 йилда отаси вафот этади ва оила ташвиши ёш Исҳоқхонга ҳамда унинг онаси елкасига тушади.

Исҳоқхон беш йил маҳалла мактабига қатнаб саводини чиқара олмади. Бу ҳақда «Мезолун замон» номли асарида қуйидагиларни ёзган эди: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида беш йилда 3 адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин қизлар мактаби, ўз уйимизда волидан марҳумамда ўқиб савод чиқардим. Икки сана ҳуснихат машқ этдим».

Исҳоқхон ёшлигидан ҳуснихатдан хабардор бўлиб, бўш вақтларини шу санъат сирларини ўрганишга бағишлади. Бу ҳақда «Жомеъул хутут» номли асарида шундай ёзган эди: «13—14 ёшлигимда мактаби адабда меъморлик иш-

тиёқинда эдим. Китобим иштиёқи қалбимда муштагил бўлиб, ҳар хутутлар кўрсам ваъз ва таълимларни билмагунча кўнглим соқиб ўлмади».

Исҳоқхон 1878—1886 йилларда Қўқондаги мадрасада ўқиди. У шоир Муқимий билан дўстона муносабатда бўлди. Мадрасада араб, форс тилларини ўрганиш билан бирга рус тилини ҳам ўрганди. Исҳоқхон 1886 йили мадрасани битириб, ўз қишлоғида мактаб очади. Ўз мактабига нисбатан илғор бўлган усули савтия методидан фойдаланади. Мактаб қора гуруҳлар томонидан тарқатилади.

Энди у асар ёзиш билан шуғулланади. У «Луғати ситта-ал-сина», «Жомеъул хутут», «Тарихи Фарғона», «Девони Ибрат», «Тарихи маданият», «Тошкент мусулмон мактаблари ҳақида» асарларини ёзган. Исҳоқхон истеъдодли, билимдон шахс эди. У жуда кўп тилларни мукаммал билар эди. Бу борада Иброҳим Даврон қуйидагиларни ёзган:

«... Қози Тўра жаноблари арабча, туркча, форсча, ҳиндча, русча лисонни билиб, яна русча, французча, арманча ва бошқа хатлар ёзмоққа моҳирдурлар».

1886 ҳамда 1907 йилда янги усулдаги мактаб ташкил этди. 1914 йили Тўрақўрғонда рус мактаби очади ва уни «Учитель» номи билан атади. 1916 йилда бу мактаб ёпилади.

1918 йили мактаб ташкил этади ва 1919 йили саводсизликни тугатишга хизмат қилади.

Сермахсул шоир, ёзувчи, мусиқашунос, педагог Исҳоқхон Ибрат 1937 йили 75 ёшида вафот этади.

ЖОМЕЪУЛ ХУТУТ

(Ёзувлар мажмуаси)

(Парча)

... Бул хатларни боқий ва тарих қарори муддао бўлиб ва ҳам миллатимизга ягона бир тарих қолдирмоқ қасдинда ва ҳам олама бир асар қолдирмоқ ният этуб бу мисра мужиби

Асардурки оламга ўлғай нишон, 75

Қиши беасардур кетар бенишон,—

мазмунича ботадвин айлаб, ройи соқиб, арбоби ҳасм ва арбоби фаслу комилларга манзур қилиб, миллатга нишон қолдириб ҳам миллатимиз лисони туркий учун умумий туркий илан сартия халқини нафъ олмоқи муддао бўлиб, адабий миллиёна қилмай, равшан, туркий қилинди.

Миллатимизни(нг) форсийларига иккинчи табъада форсий қилинур ва жами хатларга жомеъ учун «Жомеъул хутут» тасмия элуб, ўз хатимиз ва ўз тилимиз ва матбааимизга табъ қилмоқ мақсад бўлиб, табъи шариф, ақли расо ва қалби латиф, ақли зукколарга пешкаш қилдим.

...Дорихона борганда лотинча зарур, Ҳиндистонга хат қилинса, инглизча бўлмаса олмайдур. Эронистонга франсавий.

Биз Туркистон (ликлар)га биринчи заруримиз Русия хатидурки, муни қози ва мударрислар инкор қилмаслар.

Ахборнома, ропурт ёзсалар мударрислар бўлса, ўрусча биладурғон кишига ақча бериб, ропурт ёздурадурлар, аларга жуда зарур.

Савдогарларга Москвадин мол ёзмоққа зарур ҳукумат хати бўлуб, бинобарин, эҳтиёжи ҳалқулло ҳамма жиҳатдин буни билмак зарурлиги бадеҳий. Маданият хотирага ўхшаган янги таомил, янги сўз, янги хат жорий бўлиб, эски нимарсалар, диний ишлар, бўлаклари — ҳаммаси билкул қолиб, янги юриб кетар эканлар... Ўзингизда ҳозир турубдур аён... чунончи: чироқ қолди — лампа (чиқди), чақмоқ қолди — гугурд (чиқди) ... чойжўш қолди — чойнак (чиқди), қумғон қолди — самовар (чиқди) ҳоказо янги нимарсалар кўп жорий бўлиб қолган.

ТАРИХИ ФАРҒОНА

Тарихи ислом муаррихлари (тарихчилари) аксариат ила ҳамма тарихлари умарой (амирлар) бўлуб, жуғрофий, маданий ёки санойиъ (санъатлар) бўлмай, фақат хонларнинг урушлари бирла адо қиладурлар. Бинобарин, мен бу тарихимда муболағага ошуруб, мақтаб ва ақлнинг косасига сиғмайдурган сўзларни олмай, баъзи хурофий сўзларни ёзмай, тўғри ва ақл косасига сиғадурган сўзларни олдим ва ажнабий тарихлардан кўпроқ олдим... Бу «Тарихи Фарғона»ни ёзмоқдин мақсад изҳори ҳунар мусанниф қаторига кирмак ёки таъмини тириклик йўлидан бўлмай, балки бани башарни (нг) тириклик қилиши, саноат ва зироатларини, маданият ва бадавиятларини халқларга кўрсатмак, биздан кейин келадургонлар ўтганларнинг турмуш ва қилмуш ва билмуш ишларидан ибрат олсин. Ўз замони билан ўтган замонни тарозу қилиб вазнини билсун учун ҳам илми тарих бир илми таърифдур.

...Эй золим! Отаси сенга осий бўлган бу норасида нима гуноҳ қилди? Бераҳим золим, қизил қонга бўядинг. Сен ҳам мендек нуричашмангдан ажраб, хонавайрон бўл, қизил қонга бўял, хонадонингдан ажралиб, хароб бўл!...

ТАРИХИ МАДАНИЯТ

...Маданиятни топадурғон ва юргузадурғон асбоби илм экан, илм бўлса мактаб бирла бўлур. Мактаб бўлмаса оламни ваҳшият тутиб ҳамма хароб бўлуб иш қўлдан кетар. Эмди лозим бўлдики, маданият илм илан, илм эса мактаб илан бўлур... Мактаб бўлмаса бу оламда маданият жорий бўлмайдур.

ГАЗЕТА САҲИФАЛАРИДАГИ МУНОЗАРАЛАР

(Мулло Ҳусанхўжа домланинг ўз мактабини
ислоҳ қилиши ҳақида)

Мулло Ҳусанхўжа эшон ўғли ушбу 1907 йилнинг 1 сентяб-
ридан бошлаб биз сартия болаларига ўқитадурғон усули қа-
димиямизни усули жаид тартибига олиб, жамоа-жамоа қилиб
ўқитадур. Чораки, мазкур тариқа мактабида мактаб болала-
рининг тез фурсатда саводлари чиқиб, кўп фойдалар ҳосил
бўлур экан, сабаб шулки, бешинчи жамоа бирлан тамом бўлур
экан. Биринчи жамоа «Ҳафтияки шариф», иккинчи жамоа «Қа-
ломи шариф», учинчи жамоа «Чор китоб» билан «Фузулий ёки
Навойи». Тўртинчи жамоа «Илми Фаройиз» ўқуб, тамом қилиб,
муддати икки йил ёнги уч йил миёнасида мадрасаларда ўқу-
моқни хоҳлаганлари мадрасаларга чиқиб ўқумоққа қодир бў-
лур эканлар. ...Муоллим бечора азиз фарзандларимизни кал-
так, қамчи йўқ баҳонасида беш-ўн саналар осмонга қаратиб,
«алиф, ба завар, бе ба зер» деб шовқин қилдириб-қилдириб
бир ҳарф ҳам ўқув-ёзув билдирмайнча... умрларини барбод
қилиб ётмоққа тақвиягина бўладур. («Туркистон вилояти га-
зетаси», 1907, 66- сон.)

Болаларни эски мактаб ила жамоаларга таҳсим қилиб, ке-
лиш-кетиш, калтак ила қамчи масалаларини ислоҳ қилмоқ,
албатта лозимдир. Лекин ўқулажак китоблар-мазкур эски
китоблар, ўқутажак домлалар, мактабларида — эски ҳашарот
уялари бўлгондан бу масалалар минг маротабалаб ислоҳ
этилса-да бекор беҳудадур... Агар виждон, инсоф ила муҳокама
қилсак таваккуфсиз ва тараддудсиз эски мактабларимизни
асосларидан йиқиб, жойларига тартиб ва интизом билган янги
усул домлаларнинг ҳимоясида бўлган мактаблар ваъз этмак
лозимдир. Эски мактабдорларимизни деҳқончилик ҳунарларига
сахв этмак мувофиқи ҳақиқатдур. Бу сўзим жаноби муллалар-
га, эски ва янги домлаларимизга охирги сўзим.

...Мен ўзим ҳам ўзумга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни
эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларини жоним
ачиб, Қозон тарафдан бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб
бердим. Мактабни кушодиға уч ой бўлгани йўқ, йигирмадан
зиёд кичик болалар «алиф нима?» саволга «калтак» деб жа-
воб берувчилар саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадурган бўлдилар.

Тўрт-беш, етти ва саккиз саналар. Қўқонга юруб, ҳеч нарса
билмаган муллабаччалар битамомихи арабни муқоламага қо-
дир бўлиб, ҳар бир китобларни муталаа этадурган бўлдилар.
Шул сабабдин биз ўз кўзумиз ила тажриб қилиб, бул ўқитиш-
га тамом ихлос қилдик («Туркистон вилояти газетаси», 1907
йил 66—72 сонлари).

Биз усул мактабини(нг) имтиҳонида уламо ва фузалолар
ҳузурларида кўруб, сўнгра ёзганмиз. Сиз бу усулда (усули
қадим) қилганингиз шунга ўхшайдурки, гугуртни қўюб чақмоқ
тош илан ўт қиламан дегандек, ёки фонар, лампа, электрлар-

ни усули жадид, мунга сўфилик қилиб қора чироғда ўтираман дегандек... Навоий, Фузулий, Бедилни усули жадид шогирдлари билмайдур, дегансиз. У айб усули жадид шогирдларида эмас, балки домласида бўлса керакки, фақат Қуръонни(нг) хатига ошно қилиб, настаълиқ хатни ўргатмаган.

1902 йил куз ойида Тўрақўрғон қишлоғида рус-туземная школа очилди.

Аввал мактабхона бўлган йилларда ул қишлоқнинг одалари мазкур мактабхонадан кўрадиган нафани билмаган сабабли болаларини мактабга беришмади. Аммо инобатликлари Тўрақўрғон қишлоғининг ўзларига улуғлардан бирор сўз келмасин деб, фақир-бечораларнинг болаларини ҳар йилига бир неча сўм пул бермоқчи бўлиб, ул болаларни мактабхонага беришди.

... Руфақо ва катталаримиз таклифлари мужибига (сабаб) боруб, они кўрдумки, имтиҳонда бизни(нг) мусулмония болалари ҳам яхши, дуруст, Русия забонини расо яхши сўзламоққа қодир бўлуб, улуғлар ҳузурида ҳикояларни икки бола бир-бировига муқобил савол-жавоб қилишиб, яхши имтиҳон берганлари яна мени болалари ҳукуматимиз мисолларига олим бўлмаққа ҳам ҳаракатлари борлиги маълум ўлди... Яна бир неча йилларда ёзилмиш илм ва касби камолотлардан ҳам ҳиссаларини олмоққа истеъдодлари бўлгудек экан...

ШЕЪРЛАР

Минг уч юз йигирма олтида гофмахони
Очмоққа бўлди рухсат ва сўз бериб

замона:

Мақсад бу ишдан эрди оламға илм қасри,
Ҳам қўймоқға асарлар ёдовари жаҳони.
Касб камоли ислом бўлмай тараққий,
Холиға тушмасун деб этдук буни баҳона.
Биздан кейингилар кўп илму ҳунар топарлар
Хайфки, анда биз йўқ, йўқ эътимодхона...

* * *

Ўқингиз илми ҳикмат сизга бу иш катта
ибратдур,

Агар илм ўрганурсиз барча ишда сизга
нусратдур,

Агар илм ўлмаса, нодон умри барча
кулфатдур,

Бу ашён жадиди мубаддали¹ асли ҳикматдур.

¹ Мубаддал — алмашинган.

Кўрдим, Ибрат, жаҳон машаққатини,
Кутамиз эмди, ани (нг) роҳатини.
Маданиятни кўрмай одамдин,
Кетмасак эрди ушбу оламдин...

...Ҳамма илма мударрис андин кўб,
Халқ илми маош ўқур тўп-тўп.
Ҳамма ўз иши бирла овора
Кўчада йўқки халқ бекора..

САИДРАСУЛ АЗИЗИЙ

(1866—1933)

Саидрасул Азизий 1866 йил Тошкентда туғилган.

Отаси Саидазизхўжа илмли одам бўлган. У бошланғич маълумотини эски мактабда олди. Сўнг Тошкентда «Мадрасаи Маҳмуд дастурхончи»да ўқийди. Шу чоғдан бошлаб рус тилини мустақил ўрганади.

Азизий мадраса билан бирга 1- рус-тузем мактабини ҳам битиради. Сўнг «Мадрасаи Маҳмуд дастурхончи»да мударрислик қилади. 1900 йили ўзи ўқиган рус-тузем мактабига ишга чақирилди. Шу тариқа у ўзбеклар орасида биринчи бўлиб рус-тузем мактабида дарс беради.

У ерда «Шарқия муаллимлиги»ни олиб борди. Унинг рус тилига бўлган меҳри, рус мактабларида дарс беришини ёқтирмайдилар ва «кофир махсум»,— деб атайдилар.

Азизий 1910 йилда Москва ва Петербургда бўлди. У ердаги музей, ажойибхоналар, тарихий обидаларни томоша қилди ва унда унутилмас таассурот қолдирди.

1902 йилда болалар учун зарур дарслик «Устоди аввал» нашр этилди.

Китоб ҳам педагогик, ҳам бадий тусда безатилган бўлиб, 1- синф ўқувчилари учун алифбе дарслиги сифатида мўлжалланган эди. Дарсликнинг 1—18-бетлари дарс ўтиш методикасини, алифбени ўрганишга қаратилган.

Китобга 20 га яқин ҳикоялар, Шарқ, ўзбек классик адабиёти, рус классик адабиётдан таржималар киритилган.

Азизий қаламига мансуб бўлган ҳикоялар: «Ҳамоқат», «Бефаросат», «Ақлли ўғил», «Зулук бирла Илон», «Бир неча дўстлик учун аҳд қилган мусофирлар», «Онага ҳурмат», «Сўзчи», «Поклик» ва бошқалардир.

У рус-тузем мактабларида дарс бериш жараёнида ундаги ўқитиш методикасини ва таълим-тарбия системаси билан эски мактаб орасидаги таққослаб бўлмайдиган фарқни кўрди. Ўз тажрибасига суяниб, таълим-тарбия усуллари-ни маҳаллий мактабларга мослаб ишлаб чиқди. У «Устоди аввал» китобини яратди. «Усули савтия», «Муаллими соний» каби дарсликларни янада мукамаллаштирди. Азизий инқилобдан кейин совет мактаби қурилишида ҳам самарали хизмат этди. Туркистон Шарқшунослик институтида ўқитувчилик қилди. Адлия халқ комиссарлигида ишлади. Азизий ўз ижодини шоир сифатида бошлаган эди, бироқ у ислоҳчи, маданиятимиз тарихида кўпроқ ислоҳчи педагог сифатида шуҳрат топган эди.

Азизий ҳамма томонлари рус-тузем мактабларига ўхшаб кетадиган маҳаллий мактаблар ташкил қилишга киришди.

Азизий яратган «Усули савтия» ва «Устоди аввал» ўзбек мактаблари тарихида, ўзбек педагогикаси ва методикаси тарихида ўзига хос ислоҳ ясади.

Маданиятимиз тарихида «усули жадид» номи остида қораланиб келган ўқитишнинг бу янги усули — «усули савтия»нинг кашфиётчилардан бири Сандрасул Азизий эди.

«Усули савтия» асосида ўқитишда бир қатор маърифатпарвар педагоглар — Исмоилбек Гаспринский, Беҳбудий, Исҳоқхон Иброт, А. Фитрат кабиларини ҳиссалари катта бўлди.

Маърифат курашчиси Азизий Туркистонда мактаб-маориф тараққиётида улкан из қолдирган педагог олимдир.

«УСТОДИ АВВАЛ»

(Парчалар)

Кўрсатадурған ҳарфни катта қора тахтаға бўр билан битуб кўрсатуб, қандоқ битилур ва қандоқ бошланур ва қандоқ қалам тортилуруни яхши таққиқ ила фаҳмлатуб, болаларни ҳам дарбарларға битмоқға буюргайлар ва ҳам ул вақтда ҳурматлу муаллимлар жаноблари болаларнинг олдиға боруб, битмоқлариға таққиқ назар ила қараб, баъзи ночорлариға ёрдам ва ионат қилиб турмоғлари жуда муфид ва зарурдир ва мазкур тариқда бошлаганларидин сўнг ҳар кунда бир сабоқ беруб уқитуб ва ҳам ул сабоқни ёздирилур.

...Фулод қалам ва дафтар беруб, қалам ушламоқ ва хат битмоқ тариқасини кўрсатилур, чунончи: фулод қалами ушлаб хат битмоқ бўлғанда, фулод қаламнинг думи ушлагувчининг қулоғига тўғри турса, қоғозни тешмасин хат тузук битилур ва ҳам хат битувчининг тирсаги дафтар қўйилган тахбани устида турмоғи лозимдур (2- нашр, 2- бет).

Муаллимлар ҳазратлари эндиликдаги ҳаракат кўрсатилган сабоқларда баъзи сўзларни қаро тахтаға ёзиб, анго ҳаракатлар қўюб, ҳар қаю ҳарф ҳаракат била савти қандоқ таъбир тобмоғин ва сукунлик ҳарф асл совтида боқи қолмоғин афҳом этмаклари лозимдур.

Одам қандоқ бўлса мардум они дуруст тутар?

Рост сўзлик ва хушфеъллик бўлса,

Дунёда энг хор киши кимдур?

Елғончи кишидир.

Ҳар кимға нима лозим?

Улуғларға ҳурмат ва кичикларға шафқат.

«АХВОЛИ ҲАРФ»

Ташдиднинг амали ҳар қайси ҳарфнинг устида келса, ул ҳарфни икки мартаба айтиб ўқилур.

«ҚАЛАМ ОЛАМНИНГ ШОҲИДИДУР»

Илм қидирингиз туғулгандин ўлгунча, деган сўз ҳамма одамларға баробар буйруқ бўлса ҳам, ўқимоқни бир яхши вақти борки, ул ёшлик ва болалик вақтидур. Ёшликда ўрганган илм тошға уюлган хатдек асло хаёлдин кетмайдур. Эй шогирдлар, имкони борича ёш вақтларингизда ўқмоқға саъйи қилинглarki, олтун умрингизга сарф бўлсин.

...Ҳар ким фарзандини илм ўқумоқ йўлига қўюб тарбият қилса, дунёи охиратда ўзининг ва ҳам фарзандининг фойдасидур.

ФАТОНАТ

Бир бола бир кун ўзининг бир ўртоғининг кўчасидин ўтганда, онинг дарвозасига «эшак» деган сўзни ёзиб кетубдур. Ул хатни ул ўртоғи кўруб ул болаға айтубдур: «Ўртоғжон, сиз борганингизда, мен уйда йўқ эканман.

Дарвозаға номингизни ёзуб кетган экансиз, кўруб ўзим сиз борганингизда йўқлиғимға хийла афсус қилдим»,— дебдур. Маълум бўладурким, беҳуда сўзни ёзган киши ёмон уялур.

БОЛА ВА ОТАСИ

Бир бола кўрдики, отаси ҳар вақт китоб ўқуганда кўзига ойнак тутар эрди. Отасига: «Эй отажон, менга ҳам бир кўзойнак олиб беринг, китоб ўқийман»,— деди. Отаси анга «Хўп яхши айтасиз, ўғлим, мен сизга болаларнинг кўзойнакларидин олиб бераман»,— деб бир алифбо китобча олиб берибдур.

Маълум ўлурки болаларнинг кўз ойнаклари алифбо бўлур, яъни катта китобларни онинг воситаси бирла кўруб билур.

«УСТОДИ АВВАЛГА» ҚИРИТИЛГАН МАҚОЛЛАР

Дунёнинг ёруғлиғи илм бирла.

Илмсиз ақл — енгсиз кийим.

Қўп бил, оз сўзла.

Ўйламай сўзлаган, оғримай ўлур.

Тилингни сақла, ўзингни чақмасун...

Бировни ғийбат қилмоқ гуноҳлар каттадур.

Ўқуган кишини тирик дейдурлар,

Ўқумаган кишини ўлук дейдурлар.

Аввал ўйла, кейин сўйла.

ЗУЛУК БИРЛА ИЛОН

Бир куни жам ўлди зулук ҳам илон,

Бир-бириға дўстлиғ айлаб аён.

Онда илон айди зулукға боқиб

Бир неча рози дилни айлай баён:
 Менга таажжуб кўринур икки иш:
 Кўрса мани халқ қочар ҳар қаён,
 Санга ажаб раҳму мурувват қилиб,
 Бергай алар ўз танидин тоза қон.
 Кўрса сани ҳар нечук одам агар,
 Яхши тутуб тарбия қилғон ҳамон,
 Гар мани бир кўрса қочиб аввало.
 Фурсат агар топса урар бегумон.
 Ҳол булким: ҳар иккимиз касбимиз
 Тишламоқ эрди бадани аҳли жон.
 Онда зулук боқди илон сариға.
 Айди, биродар, бу нечук дoston?
 Манки мариз аҳлиға ёрдам учун,
 Жоними қурбон қилурам ҳар замон.
 Соғу саломат ҳам агар бир бадан.
 Учраса қилғайсан анга бир зиён.
 Бир нечани заҳар солуб ўлдуруб,
 Барчалар этгай аламингдан фиғон.
 Халқ сўзидур мани дору демак,
 Тошу мулоимсану захринг ниҳон,
 Онда илон шарм қилиб феълидин,
 Мустарб ўлди билинг аҳли жаҳон.
 Билса бўлур бул сўзи маъносилин:
 Ҳар кима хушфеъл керак ҳар қачон.

САИДАҲМАД СИДДИҚИЙ

(1864—1927)

Саидаҳмад Сиддиқий 1864 йилда деҳқон-хунараманд оиласида туғилди. У беш яшарлигида ота-онасидан етим қолиб, яқин қариндошларининг қўлида тарбияланди. Саидаҳмад мактабни тугатгандан кейин мадрасага ўқишга киради. Мадрасада ўқиш жараёнининг қўйилиш тартибидан қаноатланмаганлиги ва моддий қийинчиликлар сабабли ёш ўспирин ўқишни ташлаб кетади ҳамда отасининг касби бўлган тўқувчилик билан шуғулланади. Айни замонда ўқишга ҳаваси ва интилиши зўр бўлгани учун у рус тилини мустақил ўрганиб, рус мактабида ўқийди, рус педагогларининг раҳбарлиги остида рус тили ва адабиёти бўйича ўз билимини оширади, мустаҳкамлайди. Бу нарсани унинг кейинги даврлардаги амалий фаолиятида катта аҳамиятга эга бўлади.

Саидаҳмад Сиддиқий бошқа халқларнинг ҳаёти ва маданияти билан танишиш зарурлигига ақли етиб, 1900—1901 йилларда Европа ва Осиё мамлакатларига саёҳат қилади. У даврларда Европа, шу жумладан Россияга саёҳат қилиш гуноҳ ҳисобланарди. Шунинг учун Ўрта Осиёнинг кўп илғор кишилари бу саёҳатни Шарқ мамлакатлари — Арабистон орқали амалга оширар эди. Шу сабабли Саидаҳмад ҳам дастлаб Миср, Арабистон, Туркияга бориб кейин Россияга ўтади, у бу мамлакатлардаги жуда кўп шаҳарларда бўлиб, шу халқларнинг, айниқса, рус халқининг ҳаёти ва маданияти билан яқиндан танишади.

Россиянинг иқтисодиёти, маданияти, фан ва техникаси унда катта таассурот қолдиради. У 1903 йилда Самарқандга қайтиб келади.

Самарқанднинг Халвоний қишлоғида деҳқон ва ҳунарманд болалари учун янги мактаб очади. Бу мактабнинг вазифаси асосан болаларга рус тилини ўргатиш эди. Шунинг қайд қилиш керакки, у Самарқанднинг таниқли педагоги Исмаилов Раҳматуллаевнинг ўз мактабига арифметика ўқитувчилигига таклиф қилади. Саидхон Сиддиқий томонидан ташкил қилинган мактаб ўз ўқиш-ўқитиш қоидалари жиҳатидан ўша даврдаги илғор рус-тузем мактабларига ўхшар эди. С. Сиддиқий янги мактабнинг ижтимоий ва таълим-тарбия соҳасидаги устуниликларини очиб берди. У биринчи бўлиб катта ёшдаги кишилар учун кечки мактаб ташкил қилади. Бу эса ўша даврда Самарқанднинг маданий ҳаёти учун янгилик эди.

Янги мактабнинг ўқитиш қоида ва усулларини халқ орасига яна ҳам кенг ёйиш мақсадига у 1914 йилда ўқув қуроли, дарслик ва журналлар сотиладиган «Зарафшон» номили магазин очади, бир қанча маърифатпарварлар билан биргаликда Самарқандда биринчи халқ кутубхонасини ташкил қилади.

Саидхон Сиддиқий илғор педагогик ғояларни кенг тарқатиш учун маҳсуе шеърлар ёзади. Бу шеърлар кейинчалик «Миръоти ибрат» (Ибрат ойнаси, Тифлис, 1912 йил), «Анжумани арвоҳ» (Рухлар йиғини, Тифлис, 1912 йил), «Ганжинан ҳикмат» (Ҳикмат хазинаси. Тошкент, 1914 йил) ва «Айнул адаб» (Одоб кўзи, Тошкент, 1915 йил) каби тўпламларида нашр қилинган. «Айнул адаб» 1916 йилда Самарқандда босилиб чиқди. У ўз шеърларига «Ажзий» деб тахаллус қўйди.

Саидхон Сиддиқий ўз асарларини икки тилда — ўзбек ва тожик тилларида ёзган.

У ўз асарларида бой-савдогарларнинг фирибгарликларини, амир ва бекларнинг ўз шахсий манфаатларини кўзлаб чиқарган бемаъни кўрсатма ва буйруқларини танқид қилади.

Сиддиқий ўзининг барча асарларида таълим ва тарбиядаги эски, қотиб қолган усулларга қарши чиқиб, Улуғбек, Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий ва бошқа илғор кишилар бошлаб берган дунёвий таълим-тарбия анъанасини давом эттирди ва яна ҳам ривожлантирди.

1911—1914 йилларда Саидхон Сиддиқий халқ мактаблари шахобчаларини кенгайтириш, уларда ўқув-тарбия ишларини яхшилаш соҳасида ўз фаолиятини анча кучайтирди. 1913 йилда «Самарқанд» рўзномасида мақола ёзиб, унда Абдуқодир Шакурий раҳбарлигида ишлаётган янги усулдаги мактабнинг афзалликларини кенг тарғиб қилди.

Саидхон Сиддиқий Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлаб ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашади. У дастлаб Самарқанд вилоят муҳсон меҳнаткашлари депутатлари кенгаши раисининг ўринбосари вазифасига сайланади, 1918 йилдан 1921 йилгача Самарқанд вилоят адлия комиссари вазифасида ишлайди. 1921 йилдан 1927 йилгача, яъни умрининг охиригача педагогик иш билан шуғулланади. Ўзбекистон Маориф Халқ комиссарлиги Саидхон Сиддиқийнинг халқ таълими соҳасидаги хизматларини тақдирлаб, унга «Хизмат кўрсатган ўқитувчи» деган фахрий унвон берган. Саидхон Сиддиқийнинг педагогика соҳасидаги фаолияти ҳозирги кунларда катта аҳамият касб этмоқда. Илғор педагоглар унинг бой тажрибасидан унумли фойдаланмоқдалар.

«МИРЪОТИ ИБРАТ»

(Достондан парча)

...Таҳсил ўла рус мактабинда,
Анвон фунун анинг тилинда.
Илми ҳама ихтироу ҳикмат,
Таълими зироат-у тижорат.
Бўлғунг ясамоқ одати олот.
Илми ҳама ихтиро-ю ҳикмат,
Машин ила ғирмофону, соат.
Вопур шинаидафуру телефўн
Ҳам ҳикмату тилғрофу болун.
Ҳар чоқки, лисони чўх билурсен
Дунёда азизроқ ўлурсен.
...Сўзлай сана бир намуна ҳужжат
Бор шаҳринга наҳри нби роҳат,
Машҳури шоҳи замон Улуғбек
Илму фана таржимон Улуғбек...
...Дўрт иш бана бундан эрди маҳсуд,
Бундан ула халқа бахти маъсуд,
Илм ала олмоқ ва фунунни,
Ҳар қавм булардан ўлди маҳрум,
Истиқболи ҳолидан ўлар шум.
Инсон деман ўлса Осиёли...

«БОШИМДАН УТГАНЛАР» ШЕЪРИДАН

Ешлиғимда мактаб-пактаб мен кўрмадим,
Виждон аҳли юрғон йўлдан мен юрмадим.
Инсонликнинг тариқати ман билмадим,
Ўзлигимдан топқон йўлдан юрдим мано.
Ўн олтига киргандан сўнг мактаб бордим.
Олти ойдан нари-бери хат чиқардим.
Пул топмоқнинг савдосидан ҳар ён бордим,
Оқсоқолга мирза бўлиб юрдим мано.

«ЧИН ВА ЁЛҒОН ЗИЁЛИЛАР»

шеъридан

Сўзи бир мактаби олий, ўзи бир мактаби урфон,
Юзи миръоти ибрат, қалбида вижод зиёлилар.
Тилида заҳри, афъи, ниши аҳроб ҳар каломида,
Юзи инсонга ўшар, тийнати шайтон зиёлилар.
Вужуди марҳами дорушифо мажруҳ танларга,
Жаҳолат тифлариға поиби луқмон зиёлилар.

«КОФИР ДЕГАНЛАРГА ЖАВОБ»

Шеърдан

...Елгон ва бўҳтонлар рости саналар экан.
Сенинг ҳақиқат ҳақидаги гапларинг қаёқда қолди,
Ахир ҳақиқатда менинг имоним лаълдек тоза-ку.
Ҳақнинг ноҳақдан эътиборсиз бўлиши адолатсизликдир.

РУБОИИ

Урфон соҳиби ақлга мурожат қилдим:
Менга нодонликдан қутулиш йўлини кўрсат
Деди: мактаб, мактаб, мактаб, мактаб.
Ўқи, ўқи, ўқи, яна ўқи!

АНБАР ОТИН

(1870—1918)

Анбар отин XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб, ижод этган.

У демократ маърифатпарвар Муқимий, Фурқат, Авазлар билан ҳамнафас ижод қилди. У устози Дилшод қўлида тарбия топиб, ўтмиш тарих ва адабиётини пухта ўрганди, ўзи шеърлар битди.

Лекин ёзган асарлари унинг боши устидан фалокатлар ёғилишига сабаб бўлди.

Анбар отин хотинлар мажлисида Хонзодахонимларнинг турмушдаги қора иллатларини фош қилувчи шеър ўқийди. Шоиранинг ҳаққоний ўткир сўзлари олдида лол қолган бой ойимлар ундан жисмоний ўч оладилар.

Анбар отиннинг икки оёғи шол бўлиб қолади, устига устак ўпка касали ҳам қўшилади. Аммо бу азоблар унинг руҳини сўндирилмади. Инсон камолоти, ота-она, тарбия ҳақида ўлмас асарлар яратди. Унинг газаллари, ҳажвий шеърлари, қитъа, мухаммаслари, байтлар орқали халқ қалбига чуқур из қолдирди.

АНБАР ОТИН ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

* * *

Эй болам, Хайруллахон мактаб очибдур, борингиз,
Албатта, шу янги мактабда ўқунгиз, борингиз.

Ерда ўлтурмай хорракда ўлтурурмиш болалар,
Тоза тургай уст-боши жомайи дасторингиз.

Ўргатармиш турк тилида ҳар илмдин борини,
Келгусида шу билимлар бирла бўлғай корингиз.

Ҳар ўқушнинг маънисига тез тушунсангиз агар,
Яхши муллолар каби олис борар рафторингиз.

Отажонингиз ҳамият берса ўқишга доимо,
Ул худо соғлиқда сақлаб бўлса доим ёрингиз.

Бибиҳон яхши қараб, ҳар кун жўнатса вақтида,
Яшнаса, мактаб қошида боғчаю гулзорингиз.

Болалар, озода бўлсангиз, адабли бўлсангиз,
Мушку Анбар ҳиди бергай куйлаган ашъорингиз.

ОЛИМЖОН ҲОЖИ ТАЪРИФИ

Аввалида ўқуб илм олди бу (доно) ҳожимиз,
Ўзини кўрсатди чун бир катта мулло ҳожимиз.

Мулк ичра, пул ичра судхўрлик авжида,
Қорин ишкомба ишига бу на савдо ҳожимиз.

Пул кўпайди, ҳажга кетди, ҳожи ном орттургани,
Қаъбадин қайтиб келиб, кўп бўлди расво ҳожимиз.

НОИБТУРА АЕЛИ ЕКОТЕРИНА

Сингилжон, ҳамсоя бўлдинг, сирни пинҳон этмагил,
Ўзбеку ғайрия бу деб, миллат исъён этмагил.

Миллатинг рус, одамиятда дуруст афъолларинг,
Ёшуруб одатларинг хотир паришон этмагил.

Покиза устолда ўлтурмоқ ажаб бергай шукуҳ,
Бу фақат бизларга хос деб, фикри нодон этмагил.

Ҳар нечук озодалиқ бўлса ярашгай бизга ҳам,
Ваҳшилиқ побандимиздур, бизни ҳайвон этмагил.

Ҳамнафас санга эрур ноиб, насиҳат айлагил,
Сарт миллатларни хўрлаб, чашми гирён этмагил.

Ўзбек аҳлидин нечанд олим чиққандур билсангиз,
Шак кетуриб илмимизга, феъли шайтон этмагил.

Мушк, Анбар конини топкай мусулмон бўлса ҳам,
Манга бўлган хайрихоҳликдин пушаймон этмагил.

* * *

Бир ажиб қишлоқлардур Ғумойил ҳам Бешқовоқ,
Бу Хўқанд шаҳрига унчалик эмас йўли узоқ.

Ҳама ер боғу дала, атрофида кенг пахтазор,
Пахтани бон оладур, деҳқон қолодур қўл қадоқ.

Боғларнинг мевасини маъинси йўқ бу баҳор,
Ҳар тарафдин қушлар ҳам келмади бўлғай қўноқ.

Боғбон қўйғай эди қушлар учун кўп ошиён,
Келтурурди нўғида қушлар у ёқдин кўп шафоқ.

Боғбон ҳам дил хунукдур бу фалакни дастидин,
Мевасидин бенасибдур, шу сабабдин бедимоғ.

Илгари бир бойни мулки эрди, ободроқ эди.
Устига бир бой келиб, бу ўртада чиқди нифоқ.

Умид улдур, бўйи Анбар келса жаннатдин яна,
Яшнаса гуллар бу боғда, булбул ўлса вақти чоқ.

* * *

Устози ман, пешвои ман, отунбиби Барнои ман,
Шаҳбози ман, шаҳнози ман, отунбиби донои ман.

Ҳаштоду нўҳ синну сол, аммо ҳануз қадди ниҳол,
Буд аз адаб, хуб баркамол, отунбиби донои ман.

Ватан Истравшан замин, маскан бишуд Хўқанд
Бо шоирон гашт ҳамнишин, отунбиби донои ман.

Равшан мисли оби зилол, арбу мисолу ду ҳилол,
Барногии ў бемисол, отунбиби донои ман.

Бо ҳама аҳли духтарон монанди модар меҳрибон,
Ҳар як каломаш достон, отунбиби донои ман.

Чамоли ў ҳамчун гуҳар, мўи сиёҳаш нилуфар,
Таърифи халқ некўбашар, отунбиби донои ман.

Пайрави ў шоира шуд, як кишвари озодааш,
Намунааш ин Анбараш, отунбиби донои ман.

МАҲМУДХУҶА БЕҲБУДИЙ (1874—1919)

«Беҳбудий ҳазратлари кўринишда ғоят маҳобатли ва салобатли эди. Аҳволига воқиф бўлмагон кимса, мутакаббир деб гумон қилур эди. Лекин, ҳақиқатда мулойим суҳбатлик, такаллуфсиз бир одам эди. Ўз моли ҳақида

бўлсин, халқ моли ҳақида бўлсин, иқтисодга кўп рия қилар ва ижтимоий аҳволимизнинг тузилиши учун иқтисодга рия қилишни биринчи шартлардан билар эди. Шунинг учун тўй ва азаларга бўлатурғон исрофларни ўзи бутун тарк қилғон ва сўзига қулоқ солатурғонларни ҳам тарк қилдирғон эди. *С. Айний*. (*«Зарафшон» газетаси, 1923 йил 25 март*.)

Маҳмудхўжа Беҳбудий асримизнинг биринчи чорагидаги Туркистоннинг энг машҳур кишиларидан эди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йилда Самарқанд шаҳрида муфтий оиласида дунёга келди. Уқимишли зиёлилар оиласидаги муҳит, ўзидаги илмга, адабиётга, сиёсатга бўлган қизиқиш уни янги-янги китоблар мутолаа қилишга ундар, ўз даврининг илғор фикрли кишилари билан учрашувлар эса дунёқарашини кенгайтириб, бойитиб борар эди. У дастлабки билимни ўз отасидан ва тоғасидан олади. Отаси ислом ҳуқуқшунослиги бўйича йирик мутахассис ҳисобланиб, ўзининг бир қанча китоблари, рисоалари билан машҳур бўлган. Бу эса Маҳмудга ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Кейинчалик у ўз мақоласида отаси таҳсил берган «Ҳидоя» (Ислом ҳуқуқига шарҳлар) унинг ўлка давлат тузумини ўрганишида катта роль ўйнаганлигини таъкидлайди.

Беҳбудий адабиёт, тарих билан бирга сиёсатшунослик билан ҳам шуғулланар, турли рўзномалардан жаҳонда рўй бераётган сиёсий ўзгаришлар билан танишиб борарди. У Маккага бориш учун бир неча йил жиддий тайёргарлик кўради, араб тилини ўрганади, ислом назариялари билан танишади, ҳажни ўзи учун етуклик имтиҳони деб билади. Ниҳоят, 27 ёшида Маккада бўлиб, муқаддас жойдан ҳожини ва муфтий унвонлари билан қайтади.

1899 йилдан эътиборан Беҳбудий кўплаб саёҳатларга чиқади. Миср, Истамбул, Қрим, Қозон, Кавказ ва шу каби кўплаб жойларда бўлади. Туркистон халқларига маърифатни, жаҳон маданиятини тарғиб этиш ва унча-мунча содир бўлаётган сиёсий чиқишларнинг сабабини билиш ниятида Қозон ва Уфа шаҳарларига йўл олади.

Дунёвий тараққиётни англаб етган Беҳбудий Туркистонда ҳам янгиликни кенг жорий этиш, янги мактаблар ташкил қилиш, халқнинг ўзлигини англаши ҳамда иқтисодий яхшиланиши учун нима қилиш кераклиги ҳақида матбуотда чиқишлар қила бошлади. Унинг «Туркистон вилоятининг газети», «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Тужжор», «Осиё», «Турон», «Хуррият», «Нажм», «Ойна», «Самарқанд», «Меҳнаткашлар товуши», «Улуғ Туркистон» каби матбуот саҳифаларидаги юзлаб мақолаларида янги маориф, дунёвий фанларнинг фойдаси, комил инсоннинг тарбияси, Туркистон фарзандларининг ёрқин истиқболи, уларнинг келажаги ва иқтисодий муаммолари ётади.

Беҳбудийнинг Туркистон мактаб-маорифчилигидаги хизматлари ғоят катта. У ўлкадаги «усули жадид» мактабининг энг биринчи назарий ва амалиётчиларидан, умуман жадидчилик ҳаракатининг эса тан олинган қарвонбоши-сидир.

1908 йилда Беҳбудий Ражабамин қишлоғида очилган янги усулдаги Абдулқодир Шакурий мактабини Самарқандга, ўз ҳовлисига кўчириб келди, унга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатди.

У ўзбек ва тожик тилларида «Мунтахаби жўғрофияи умумий» («Қисқача умумий жўғрофия») асарини, янги усулдаги мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар: «Китоб ул-афтол» («Болалар учун китоб»), «Мухтасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи»), «Амалиёти Ислом», «Мадҳали жўғро-

фян умроний» («Аҳоли жўғрофиясига кириш»), «Мухтасари жўғрофияи Руссий» («Россиянинг қисқача жўғрофияси»)ни яратган.

«Бехбудий наشريёти»ни ташкил этиб, унда ўзбек тилида дарсликлар, «Туркистон, Бухоро ва Хива харитаси»ни босиб чиқарди. Булар илк ўзбек мактаблари учун тузилган дарслик ва қўлланмалар сифатидагина эмас, тил-ёзув маданиятимиз тараққиёти нуқтан назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга эди.

Самарқандда у маҳаллий аҳоли учун кутубхона ва қироатхона очишга бошчилик қилди.

Драматургия соҳасида ҳам муваффақиятли ижод қилган Бехбудийнинг 1912 йилда ёзилиб 1913 йилда босилган «Падаркуш» драмаси унга жуда катта шухрат келтирди. Бу драма қисқа вақт мобайнида Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Андижон, Наманган, Каттақўрғон ва бошқа шаҳарларда илк театр труппаларида оммавий суратда саҳналаштирилди. Бехбудий «Падаркуш» («Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли») асарида нодонлик ва жаҳолат қурбонларини фош қилади.

Бехбудий 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналинини чиқарди. У ўлкадаги ўзбек тилида чиққан биринчи журналдир, халқ орасида анча машхур бўлган. Бошида ҳафтада бир, 1914 йилдан эса ҳар 15 кунда бир чиққан.

Бехбудий халқни илм-маърифатни эгаллашга чақирди, хотин-қизларнинг илм олиш ҳуқуқини ҳимоя қилди, янги усулдаги мактаблар очишга, дунёвий фанларни ўрганишга ундади, табиат ҳодисаларини, Ернинг юмалоқлиги, ўз ўқи атрофида айланиши ва муаллақ туриши, ой ва кун тутилишини илмий нуқтан назардан тушунтиришга ҳаракат қилди. Бунинг учун уни реакциян руҳонийлар «дахрий» деб эълон қилганлар.

БЕХБУДИЙ ВАСИЯТИДАН АЙРИМ ЛАВҲАЛАР

«Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қурбий ва Ақобир маҳзум ва ўғлонларим — Вадуд маҳзум ва Абдулқодир Шакурӣ! Сизларга васият қиламан... Туркистон болаларини илм-сиз қўйманглар! Ҳар иш қилсангиз бирга қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатинглар!

... Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар!...

«Арабий билмасак, дин, русча билмасак дунё қўлдан кетар». («Икки эмас тўрт тил лозим» мақоласи, 1913 йил.).

«... Исломият бир шундай дин матин қабул тараққийдурки, илм замона кўп ўқилса инсонни яна дин исломга шунча аъқидаси мустаҳкам бўлур... Ҳатто лозим бўлганда мулкингизни сотсангизда, ўғлингизни замонча ўқимоғига саъи қилингиз»... («Ешларга мурожаат» мақоласи, 1914 й.).

«... Меросий бойвуччаларимиздан бири мактабга 2 сўм бермоқни исроф билуб, фоҳишахонларга неча минг сўмни нобуд қилуб, охирда синиб, майда-майда бўлур». («Хушим келмай-дур» мақоласи, 1914 йил.).

«Доймо китоб мутолаа қиладиган киши ҳеч қачон жоҳил бўлмайди».

«ПАДАРКУШ»

(«Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли»)

(Парча)

Домла: «Сиз илгари замонда бир нави ила бой бўлубсиз, аммо энди бой бўлмоқ нари турсин, фақат рўзгор ўткармак учун ҳам илм керак.

Кўрамизки, йигирма-ўттиз йилдан бери барча савдо ишлари армани, яҳудий ва бошқа ажнабийлар қўлига ўтди, муни сабаби бизларнинг ўқимаганимиздир. Ўқимаган бойваччаларни кўрамизки, ота молини барбод этар ва охири хор ва зер бўлур, бинобарин ўглингизни ўқитмоқни сизга таклиф қилурман.

Ҳозир янги ва бошқа бир замондур. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқитмоқга саъи қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқимоқни бешикдан мазоргача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга алалхусус бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олимий диний; дигари олимий замоний; олимий диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлиб, ҳалойиқни диний ва ахлоқий, руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар аввало Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истамбулда бориб, умумий динияни хатм қилсалар керак ёки комил мулло бўлсунлар.

Олимий замоний бўлмоқ учун болаларни аввало мусулмони хат ва саводни чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини биладурғондан сўнгра ҳукуматимизни низоми мактабларинда бермоқ керакдур: яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилганларидан сўнг, Петербург, Москов дорилфунунларига юбориб, докторлик, закончилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдур. Россия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдур ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи маишат эҳтиёжи замонимиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Россияга шерик бўлунса, ҳаттоки шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Амриқа ва Истамбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур»

Бой қулоқ солмайди, домланинг гапларини инobatга олмайди, оқибат натижада ўғли отасини ўлдиришгача етади.

Отаси ўлади, ўғли қамалади, уйда ёлғиз қолган онага домла тасалли бериб айтади:

«Онажон, сизга сабрдан бошқа чора йўқ. Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб, жаҳолат ва нодонликдир, бемаънилик ва тарбиясизликдир. Уйингизни нодонлик бузди. Сизни беилмлик хо-

навайрон қилди. Уғлингизни беилмлиқ Сибирга юборди. Жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлиқ балоси сиздан умри айритадур. Болангизни отаси тарбия этмади, ўқитмади. Охири балога учради, ёмон рафиқалар йўлдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз».

Номақбул ўғил ота-онанинг эркалатишларидан талтайиб, бекорчиликдан ёмон кишиларга қўшилиб, ёмон йўлларга юриб, охир оқибатда ўзининг ва қолган оила аъзолари умрини хазон қилади.

Зиёли: «Илм ва тарбиясиз болаларнинг оқибати шулдир. Агарда буларни отаси ўқитса эди, бу жиноят ва падаркушлиқ содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун беғайри ҳаққин қилмас эди. Умри борича Сибирь ва бандага ва қиёматга жаҳаннамга қолмас эди. Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охиратда ила ал-адаб азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби адабийга гирифтор қилган беилмлиқдир. Бизларни хонавайрон, вағирён, беватан ва банди қилгон тарбиясизлиқ ва жаҳолатдир; беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақир ва зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлиқ ва бетарбияликни меваси ва натижасидир.

Дунёга тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади. Асир ва забун бўлганлар-да беилмлиқдан.

Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқитмаймиз, бул тариқа ёмон ҳодисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукмфармо бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқимоқ ва ўқитмоқдан бошқа илож йўқдир.

ЕШЛАРГА МУРОЖААТ!

Бизни Туркистон ва Бухорода бир заиф муҳтарам ёшлар мавжуддирки, ҳукумат маҳкамаларинда тижоратхона, банк ва корхоналарга котиб, таржимон, молфуруш ва даллоллик ёинки насиячилик ила машғулдурлар. Бу заиф аҳолининг... бу кун Бухоро ва Туркистонда мингларчадир. Ана ёшларга мурожаатдан мурод шу. Заиф омили бўлган ҳамватанларимизга бир неча калима арз қилмоқдур. Лутфан сўзимни тингласалар деб илтимос қилурмиз. Ва камол эҳтиром ила ул жанобларга баён қилурмизки: Сизлардан аксарингиз суққадар (ва ёинки совуқ табиат) ила бир нуъи бўлиб, русча бир оз ўқиб ёзмоққа ва ёанинг суйламоққа қодир бўлибсиз ва бу озгина замона билгувчи сабабидан вазифа олиб, енгиллик ва бир оз рафойит ила умр ўтказурсизки, тангрим зиёда этсун! Ва сизларки озгина илм замона билганингиз албатта наф келтирди. Ва Аҳмаддин мўбинга ҳам яхши муқаддасиз ва бу илм замона эътиқодингизни бузмади. Зотан исломият шундай бир дин матин қабул тараққийдурки, илм замон кўп ўқилса инсонни яна дин исломга шунча ақидаси мустаҳкам бўлур. Чунончи илм замона кўп ўқиган Европа олимларининг номдор ва давлатликларидан му-

сулмон бўлиб турганлари жаридaxonларга маълумдур. Бас, бобит бўларки илм замона исломияга зарар қилмоқ нари турсин, фойда этар.

Энди матлабга келайлик. Муҳтарам биродарлар!

Сиз хизмат қиладиган идораларда Сиздан катта ва Сиздан оз ишлайдурган ва сизларга иш бературган кишилар борки Сиздан беш, ҳатто йигирма дафъа зиёда вазифа олур. (Баъзи банк ва тижоратхоналарда ойинда беш юз сўм, ҳатто минг сўм олатурган кишилар бор. Ва аларки, тижорат мактабига ўқи-ган беш-олти йилгинадир.)

Бунинг сабаби надур! Сизнинг қўл остингизда Сиздан кўп ишлайдурган ва қаттиқ хизмат қилатурган ва юк кўтаратурган мусулмон ва ё руслар бор ё Сиздан ҳам оз вазифа олур. Мунга сабаб надур?

Албатта мунга жавоб берурсизки: Бизнинг устимиздан қарайтурганларни — илм замонаси биздан зиёда ва меҳнаткашларни илми бизча ҳам эмас. Мана сабаб ишдир. Биз ҳам дермизки, жавобингиз дуруст. Бас, маълум бўлдики, ҳозирги замон ишларига ҳақ тижорат ҳукумат ва саноатхоналарга бўлсин керак. Вазифа олмоққа ва иш қилмоққа илм замона деган нарсалозим экан. Ва ҳар ким бу қадар билгуси вазифа олар экан. Бас, Сиз муҳтарамлар ҳам ўз авлодингизни ва азиз болаларингизни агарда хоҳласангизки Сиздан кўра тараққий этса (дин ва миллатга хизмат илм ва ақча ила бўлур) шу илм замона таҳсил қилмоғи учун ҳаракат қилмоғингиз лозимдур.

Ҳамватанларимиз мулкани сотиб тўй қилганларидек, Сизда ҳатто лозим бўлганда мулкингизни сотсангизда ўғлингизни замонча ўқимоғига саъи қилингиз. Тўйга исроф қилинатурган ақчаларни ўқимоқ йўлига сарф қилингиз!

Замонча ўқимоқ тариқасидан бошқа мақолага арз қилинур.

*(«Ойина» журнали, 1914
йил, № 21.)*

ЭҲТИЁЖИ МИЛЛАТ

Биз туркистонликларга икки синф кишилари лозимдурки ва бу икки синф кишиларисиз бизни диний ва дунёвий илмларимиз, миллат ва қавмиятимиз маиший эҳтиёжimiz хароб бўлиб, кундан-кун бегона миллатларнинг забуни ва маҳкуми бўлурмиз...

— Замондин бохабар уламои диния, диндан бохабар уламои замония. Энди бир киши сўрасаки бу икки синф бир эмасму? Мен дейманки, йўқ. Биринчи синф уламои диния бўлиб ул замондан, яъни тарихий замон ва жўғрофияи замондан керак хабари бўлсин...

Энди синфий замонийга келайлик. Диндан бохабар уламои замони демишдим. Бу синф ибрат бўлса керак. Ҳукуматимиз мактабларини хатм қилғон мусулмонлардан туркистонли но-

донлар образованный деб яхши албиса (либос) кийган кишини деюрлар, ваҳоланки, мени образованный деганим ҳақиқий зиёли кишидир. Зиёлиларимиз зиёли маъносини керакки тамомила жоиз бўлсунлар ва улар русчадан бошқа адабий таҳририй билмайтурғон, дин ва миллатимиздан беҳабар ва мусулмони уқимағон зиёлиларимиз... Истеъфода (фойдаланмоқ) қила олмаймиз. (Ҳам чунончи, фақат диний таҳсил қилиб, замондан хабарсиз қолғон талабамиздан яхши истеъфода қила олмаганимиз каби.)

Уламози замондан, тарих ва жўғрофияи, зарурияти замониядан... воқифсиз образованныйси бўлса лавозим ва адабиёти миллиядан маҳрум, улум ва фалсафаи олияни ўқимаганлиги ва маълумотининг сатҳийлигидир...

Уламога эҳтиёжимиз ҳар кимга маълумдир. Аммо зиёлиларга, яъни ҳукуматимиз мактабларида ўқиган кишиларга асл эҳтиёжимиз мингдан бир кишига балким маълум йўқдир. Агарда маълум бўлса эрди, 150 минг мусулмонлик ва Марказий Туркистон Тошкан мусулмонларидан керакки 150 талабамиз гимназия ва реалнийларга кириб... пойтахт дорилфунунлариға ўнлаб-йигирмалар кириб чиқар эди. Инчунун, Ҳўқанд ва Самарқанд каби марказий вилоят шаҳарларға талаба кўп бўлурди... Русский-туземний мактабларға ўқиғанлар зиёли тугул, хиёли ҳисобланмайдурлар. Улар фақат русча чаласавод кишилардир. Зиёли қаториға кирмоқ учун бошқа олий ҳад (даража) таҳсил лозимдур. Русча таҳсил қилган илм ва фунунни ва ҳам Ватан ва ҳам динларға айтиб бермоқға кифоя қиладурғон, миллий дин ва қалам соҳиби бўлмоқ керакдур. Вале маданиятни социализация илмидан... бошқасини билмайдурғон... зиёлилардан бизга у кўзлаган манфаат асло тегмайдур...

Гимназия ва реалнийларға мусулмон болаларини кўпроқ бериб, сўнгра мазкур мактабларға таълимий диния ва адабиётни исломия учун муаллимлар аҳкомини (қонуни) ҳукуматдан рижо қилмоқ керак... Токи ражол динимиздан боҳабар бўлиб тараққий ва давомий дин ва миллатимизга қул тутиб сайр қилсинлар...

Яқин замонда қонунлар ва аскар ишлар бошқа рангга кинлар ва кундан-кун мадания бизни ихота эдур. Биз энди керакки, ўз дин ва миллатимизни, давлатимизни миллат мажлиси (государственный дума) да мудофаа этайлик. Ўз ишларимизни, ҳозирги судларда ажнабий вакил, яъни закончиларға харвор оқчалар ила берурмиз ва ўзимиз жузъий бир оқча учун маҳкама бадрафларига ҳаммолмиз, билмаймизким сиз бу назираларга тушундингизми?

Замондан боҳабар ва ҳукумати жадидия ва фалсафаи ҳодисадан воқиф уламомиз бўлганида динсиз ва динли табиййон ва моддийон социалист китоблар тасниф қилиб, масчит ва минбар ва масжидларға авом эътиқодини маҳкам турмоғига бонс ва сабаб бўлурлар...

(«Туркистон вилоятининг газетаси»,
1909 йил 2 октябрь).

АБДУҚОДИР ШАКУРИЙ

(1875—1943)

Самарқанд шаҳрида янги усулдаги биринчи мактабни ташкил қилган киши Абдуқодир Шакурий ҳисобланади. У 1875 йилда Самарқанднинг Ражабамин қишлоғида боғбон оиласида туғилди. Шакурий эски усулдаги мактабни тамомлаганидан кейин Самарқанд шаҳридаги мадрасага ўқишга киради. Шакурий ўзбек ва тожик тилларида ёзган таржимаи ҳолида рус гимназиясига бориб, унинг ички тартиб-қоидалари ва ўқитиш методлари билан танишганлигини қайд қилади. Шундан кейин ёш муаллимда ўз халқининг болалари учун ҳам шу тартибдаги янги мактаб ташкил қилиш орзуси пайдо бўлди.

Шакурий бир вақтлар ўз соатини тузатиш учун Уста Бахриддин Растан Нав кўчасида жойлашган дўконига кирганлигини, соатсознинг бир варақ қорғасин диққат билан ўқиётганлигини, Шакурий унинг нима эканлигини сўраганда соатсоз «бу рўзнома, бу орқали кўрларнинг кўзи очилади ва ҳатто бутун дунёни кўра олади» деб жавоб берганлигини ўз шогирдларига ҳикоя қилиб берар эди. Шакурий бу варақани соатсоздан олиб, ўқиб чиқади. У ўзбек тилида чиқадиغان ягона «Таржимон» рўзномаси эди. Шу асосда Шакурийда рўзнома ўқишга ҳавас туғилади. Шакурий рўзномалар орқали Озарбайжон, Татаристон ва Қрим мактабларидаги янги ўқитиш методларидан хабардор бўлади.

Бу тўғрида шундай деб ёзади: «Бир кун «Таржимон» рўзномасидан хабардор бўлиб, бир йиллик обунаси учун 4 (тўрт) сўм тўладим, рўзномани қизиқиш билан мутолаа қила бошладим. Мазкур газетада янги усул мактаблари ҳақида мақолалар ҳам босилиб турар эди. Мен бу мактабларни кўришни орзу қила бошладим. Охирида Қўқон шаҳрига бориб 10 кун давомида янги усул мактабда бўлиб, унинг таълим-тарбия усуллари билан танишдим. Самарқандга қайтаётиб, Қозонда ҳам шундай мактаблар борлигидан хабар топдим. Шундан сўнг ўз мактабим учун Қозондан баъзи дарсликлар олдим».

Шакурий дастлаб мактабда ўқув асбоб-жиҳозларини ўзгартиради. У усталарга парта ва доскалар буюради. Шу асосда биринчи марта ўз қишлоғи Ражабаминда (1901 йилнинг кузида) янги усулдаги мактаб ташкил қилади. У даврларда дарслик ва қўлланмалар бўлмаганлиги сабабли, Шакурий ҳарфларни доскага ёзиб қўяр, ўқувчилар эса шуни ўз дафтарларига кўчириб ёзар эдилар. Шунингдек, у қисман татар тилида ёзилган китоблардан ҳам фойдаланар эди. Худди шунингдек, Шакурий ҳам татар педагоги Абдулҳодий Мақсудийнинг «Муаллими аввал», «Муаллими соний» каби дарсликларидан ўз мактабида фойдаланганлигини эслатиб ўтади.

Чор ҳукуматининг маҳаллий амалдорлари бу мактабнинг очилишига расман қарши бўлмасалар ҳам, лекин унинг ўқув дастурини қаттиқ назорат остига олган эдилар. Улар мактабда ўтиладиган диний дарсларга ҳеч қандай тўқинлик қилмас эдилар. Аммо у ерда ўқиладиган дунёвий фанлардан ташвишланар эдилар. Чунки янги усулдаги бу мактабда арифметика, география, табиёт каби дунёвий фанлар ўқитилар эди. Ҳукуматнинг маҳаллий маъмурлари тез-тез келиб мактабни текшириб турар, ўқувчи болаларнинг китоб-дафтарларини кўздан кечириб эдилар.

Шакурий шогирдларидан бирининг айтишига кўра, муаллим қийинчиликлар билан қўлга киритган ягона глобусни фақат махсус вақтда синфга олиб келар, бошқа вақтда эса яшириб қўяр эди.

Болаларни олти ойда саводли қилиб чиқарадиган янги усулдаги мактаб-

нинг пайдо бўлиши мулла ва эшонларни, эски мактаб домлалари ва маҳаллий амалдорларни ташвишга солиб қўйди, улар бундай мактабларнинг очилиши ва ривожланишига қаттиқ қаршилик кўрсата бошладилар. Шунинг учун бу мактаб маҳаллий реакцияон кучлар томонидан қувғин остига олинди.

Шакурийнинг айтишича, у ўз мактаби учун шаҳардан аравада доска ва парталар олиб келаётганда, ғазабланган қишлоқ муллалари «Энди уйингизга бир бутхона солинг» деб пичинг қиладилар.

Муаллим эса «Керак бўлса, уни ҳам қиламиз» деб жавоб беради ва қўрқмасдан ўз ишини давом эттираверади.

Шундай бўлишига қарамай, мактаб кундан-кунга мустаҳкамланиб борар, берган сари кўпроқ болаларни ўзига жалб этар эди.

Муаллим Шакурий ўз ўқувчилари учун йилда бир марта умумий имтиҳон уюштирар эди. Имтиҳонда у ота-оналар олдида ўқувчилар билимининг натижаларини намойиш қилдиради. Имтиҳонга одамлар тўда-тўда бўлиб келар, улар болаларнинг қисқа муддат ичида хат-саводли бўлиши, ҳисоб, география ва табиийётдан маълумотга эга бўлишларини кўриб ҳайратланар эдилар.

Ана шундай бир шароитда Шакурий болаларнинг ўз она тилида ўқиш китоблари, дарсликлар яратиш заруриятини яхши тушунди. У боланинг ёш хусусиятига мувофиқ тарзда ахлоқ, одоб ва турмуш қоидаларидан дастлабки маълумот беришни кўзда тутиб ана шундай дарсликлар тузишга киришди. Биринчи навбатда алифбе китобини тузиш ва нашр этиш зарур эди. Биринчи алифбени Шакурийнинг ўзи тузди. «Раҳнамои савод» («Савод чиқариш раҳбари») деб аталган бу китоб яхши қоғозда настаълик хати билан ёзилган эди. Шакурийнинг шогирди, ёзувчи Роҳим Хошимнинг айтишига қараганда, бу китобда сўзлар бўғинларга бўлиб кўрсатилган, китоб охирида ўқиш учун кичик хрестоматия берилган эди. Шакурий кўп йиллик педагогик фаолияти натижасида болаларни ўқитишда «товуш-ҳарф» методи (ҳар бир товушнинг алоҳида ҳарф билан ёзиш) нинг қулай ва осон эканлигини аниқлади ва 1913 йилда унинг раҳбарлигида ўз шогирдларидан ва Самарқанднинг машҳур педагогларидан бири Исмаилов Раҳматуллаев товуш-ҳарф методи асосида янги алифбе тузди.

Бу китоб Тошкент шаҳрида нашр қилинди. У араб алифбеси билан тожик тилида ёзилган бўлиб, кўп йиллар давомида савод чиқаришда энг яхши ўқув қўлланмаси сифатида ишлатилиб келди. Китобнинг кириш қисмида тез ва осонлик билан саводли бўлиш масаласига оид методик маслаҳатлар берилди. Алифбе 46 бетдан иборат бўлиб, тахминан 90 та дарс учун мўлжалланган.

Шакурий томонидан 1907 йилда ёзилган иккинчи китоб «Жамеул ҳикоят» («Ҳикоятлар тўплами»)дир. Бу китоб қайтадан тuzатилиб, тўлдирилиб, 1911 йилда иккинчи марта нашр қилинади. Китоб бошланғич мактабнинг иккинчи синфи учун хрестоматиядир. Китобнинг биринчи бетида шундай дейилади:

«Бу рисола бошланғич мактабларнинг иккинчи синф шогирдларини ўқитиш учун тузилди. Китобни тузишда ўзбек ва тожик тилидаги китоблардан фойдаландим».

Китоб 72 бетдан иборат бўлиб, нафис қоғозда аниқ, чиройли хат билан ёзилган. Китобнинг биринчи қисми тарбиявий аҳамиятга эга бўлган 48 та кичик-кичик ҳикояни ўз ичига олади. Иккинчи қисмда эса турли классик ёзувчиларнинг оригинал ва таржима асарларидан олинган 15 та хилма-хил шеърини парча берилди.

Абдуқодир Шакурий номи дунёга машҳур ўқитувчилардан биридир. Ша-

курий педагогик фаолиятининг 20 йиллигида у маориф фронтидаги «Меҳнат қаҳрамони» деб тан олинди.

1923 йил 8 июлда «Правда» газетасида «Энг яхши ўқитувчи» учун ўтказилган конкурснинг галиби деб эълон қилинди.

Абдуқодир Шакурийнинг ижодий-педагогик фаолияти бошланғич таълим тараққиёти учун катта аҳамият касб этди.

«ЖАМЕУЛ ҲИКОЯТ (ҲИКОЯТЛАР ТУПЛАМИ)».

Эй нури чашми ман суйи мактаб шави,
Қўшиш ба ин кун, ки фариди замон шави.
Ҳақ дода аст баҳри ту ин фурсат амон
Аз ҳар илм хон, ба жаҳон комрон шави...
Бас дон забони туркий Туркистони мо,

Меҳон аз сарфу — нахваш турки дон шави
Медон забони модарий хеш форси аст.
Таҳсили у тамом куни тарзабон шави.
Руси дар ин замон забони ҳукумати аст,
Комил да даст ор, ки то таржимон шави.

Яъни:

Эй кўзимнинг нури, мактабга бориб,
замон яғонаси бўлиш учун ғайрат қил.
Сенга ушбу омонлик фурсати сенинг
ўқишинг ва жаҳонда бахтиёр бўлишинг учун берилган.
Туркистонимизнинг тили — ўзбек тилини яхши ўрган.
Сарфу наҳвини уқуб, бу тилни ўзлаштир.
Она тилинг — тожик тилини яхши билгин.
Уни яхши ўқиб, сўзамол бўл.
Рус тили бу замонда давлат тилидир, уни ўзлаштир,
токи таржимон бўлғайсан.

* * *

Эй муаллим, мактабат бо равнақу пурнур бод,
То қиёмат номи некат дар жаҳон дар жаҳон машҳур бод.
Жаҳд кун аз баҳри мо то олиму доно шавем,
Пардаи ғафлат зи гушу дидаи мо дур бод.
Мо муҳибони усули савтия ҳастем аз он,
Тарбият кун хотири ҳар кас зи ту мастур бод.
Кам-кам аз ҳар илму фан дониста таълиме намо,
Баҳра гирем аз тамаддун жоҳилият дур бод.
Гарчи нодонон туро таъна-ҳақорат мекунанд,
Ғам махўр, алҳаққу яълу хасмҳо мақрур бод...

Яъни:

Эй муаллим, мактабинг тараққий топиб, сернур бўлсин,
яхши номинг, то абад дунёда машҳур бўлсин. Ғайрат қил
токи биз олиму доно бўлайлик.

Савтия усулининг севгучиларимиз, тарбият қил, ҳар киши-
нинг хотирини шод қил.

Ҳар фандан бизга ўргат, биз баҳраманд бўлиб, нодонликни
нари қувайлик.

Гарчи нодон кишилар сенга таъна-ҳақорат этсалар ҳам ғам
ема. Албатта, душманлар шармисор бўлурлар.

Эй писар, дон, ки одами бекор
Хушк чун ҳезум аст лойқи нор
Гуфтаанд ин каломро ақдам.
Хунараш нест, нестат одам,
Давлатат рафту монди бекора.
Боз санъат турост сармоя
К-аз тижорат наёдат давлат,
Қўшу дар даст ор ях санъат.

Яъни:

Эй ўғил, билгилки, ишсиз одам,
ёқишга лойиқ қуруқ ўтиндир.
Қадимгилар, ҳунарсиз киши инсон
эмасдир, деганлар.
Давлатинг кетиб ишсиз қолганда,
ҳунаринг сенинг асл сармоянгдир.
Бойлик савдодан келмайди,
Интилиб бир ҳунарни эгалла.

Икки ўртоқ

Икки ўртоқ ўрмондан ўтиб кетар эди. Тўсатдан олдилари-
дан бир айиқ чиқиб, уларга ҳамла қилди.

Уларнинг бири тезлик билан яширинди. Аммо иккинчиси
ожишлик қилди. Қочишга улгуролмай ерга йиқилиб ўзини ўлик-
ка ўхшатиб ҳаракатсиз ётди. Айиқ унинг олдига келиб, ҳамма
жойини искаб кўрди ва ўлик гумон қилиб қайтиб кетди. Айиқ
кетгандан кейин яширинган жойдан ташқари чиқиб ва кулим-
сираб ўртоғидан сўради:

«Эй дўстим, айиқ сенинг қулоғингга нима деди».

«У менга хавф ва қийинчилик вақтларида ўз ўртоғини таш-
лаб кетган кишилар энг ёмон одамдир», деди.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

(1878—1943)

Абдулла Авлониининг ижодий фаолиятида мактаб ва маориф, таълим-тар-
бия масалалари алоҳида ўрин эгаллайди.

1904 йилдан бошлаб биз Авлониини қизғин фаолиятда кўрамиз. У тиним-

сиэ уринишлардан сўнг, ниҳоят, Мирободда янги типдаги мактаб очишга муваффақ бўлади. Авлонийнинг илк ўқувчиларидан бири, ТошДУда узоқ йиллар дарс берган таниқли педагог, марҳум Юсуф Тоҳирий мазкур мактаб ҳақидаги хотираларида шундай ёзган эди:

«Шаҳарнинг қарама-қарши чеккасида, темир йўл ишчилари истиқомат қиладиган Мирободда янги типдаги мактаб очилганлигини эшитиб қолдик. Тез орада бу мактабнинг фазилатлари ҳақидаги шов-шувлар, унинг муаллими Авлонийнинг довруғи бутун шаҳарга тарқалди. Ҳамманинг тилида «Мирободдаги мактаб 6 ойда ўқиш-ёзишни ўргатармиш, жўғрофия, ҳисоб, табиатни ўрганиш» деган дарслар ўқитилармиш» деб гап юарди. Бизга жуда сирли туюлган бу мактабни ва унинг донишманд муаллимини кўришга ҳаммамиз ошиқардик. Ниҳоят, бир кун ич-тўрттамыз боришга жазм қилдик.

Мактаб пастаккина, ним қоронғи бўлиб, масжид йўлагига жойлашган эди. Хонанинг тепасида ёруғлик учун қолдирилган туйнукдан қиш ва баҳорда қор ва ёмғир тушиб турарди. Лекин хонада ўқувчилар ва ўқимоқ учун келганлар сони кўп эди. Ҳаёлимизда домланинг аллақандай бир сирли томони бор эди. Бизни қотмагина, кичик жуссали, қорачадан келган, истараси иссиқ, чўққи соқол бир киши кутиб олди. Бу номи тилларга тушган муаллим Авлоний эди. Ўқишга қабул қилиндик. Кўп ўтмай кўз олдимизда янги бир дунё очилганига тўла ишонч ҳосил қилдик. Бизнинг болаларнинг олди бир неча йилдан бери мактабга қатнаб юрган бўлса ҳам, мирободликлар олдида уялиб қолдик. Улар ўқиш-ёзишда, ҳисоб масалаларини ҳал этишда, табиат ҳодисаларидан хабардор бўлишлари, жуда кўп шеър ва ҳикояларни ёд билишлари билан ҳаммамизни лол қолдиришди. Айни замонда бизнинг эски мактабимиз бўшаб, Мирободдаги Авлоний мактаби биздан борган болалар билан тўлиб турди. Шу тариқа бу мактаб тобора шуҳрат топиб борди.

1905 йил кириб келди. Биринчи рус инқилоби бўлиб ўтди. Инқилоб Туркистонда ҳам акс-садо берди. Улкан иш ташлаш ва ғалаёнлар қамраб олди. 1905 йилнинг ноябрида Тошкент қўрғонида қуролли қўзғолон бўлиб ўтди. Кўп ўтмай қишлоқларда қўзғолонлар бошланди. Озодлик ҳаракатлари бири иккинчисига уланиб кетаверди. Турмушда рўй бериб турган кундалик ҳодисалар маданий ҳаётга ҳам кириб келди.

1905 йилги инқилобий кўтарилишлар беҳуда кетмади. Подшо ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. 17 октябрь манифести эълон қилинди. Шахснинг дахлсизлиги, виждон, сўз, йиғилиш ва иттифоқлар эркинлиги таъминланганлиги ҳақида ваъда берилди. Бу гарчи оммани алдаш учун қилинган шунчаки найранг бўлса-да, инқилобнинг биринчи ғалабаси эди. Манифест матбуот ишларининг юришиб кетишига йўл очди. Туркистонда ҳам газета ва журналлар чоғ этила бошланди. 1906 йилда Исмоил Обидийнинг «Тараққиёт» газетаси пайдо бўлди. Кўп ўтмай «Хуршид», «Тужжор», «Осиё» газеталари чиқа бошладди. Абдулла Авлоний ҳам матбуот ишларига берилиб кетди. 1907 йил 4 декабрда унинг муҳаррирлигида «Шуҳрат» газетасининг биринчи сони босмадан чиқди. Лекин «10-сони чиққач эски ҳукумат маъмурлари уйимни, идорамни тинтув қилиб, газета чиқармасга имзо олди»,— деб ёзади Авлоний ўз таржimai ҳолида. Адиб «Бурунги ўзбек вақтли матбуоти» мақоласида бунинг сабабларини аниқ кўрсатиб ўтади. Маълум бўлишича, газетанинг мусодара қилинишига асосий сабаб, унинг инқилобий ташкилотлар билан алоқадорлиги ва бундан чор маъмурларининг хабар топиб қолганлиги экан.

Авлоний бир неча тараққийпарвар зиёлилар кўмагида «Нашриёт» номли

ширкаш ташкил қилади. Шоир шу йили Туркистон генерал губернаторидан рухсат олиб, Хадрада китоб сотадиган дўкон очди. «Мактаб кутубхонаси» номи билан очилган бу китоб дўқонида янги китоблар. Тбилиси, Боку, Москва, Оренбург, Қолон, Уфада чиқиб турган вақтли матбуот намуналари бўлиб туради.

Мактаб иши, халқ орасига маърифат тарқатиш Авлонийнинг инқилобгача бўлган фаолиятининг бош йўналишини ташкил қилди. Педагогнинг Мирободдаги катта қийинчиликлар билан очган мактаби катта довруғ қозонди. Лекин у кўп ўтмай ёпиб қўйилди. Бу ҳақда Авлоний шундай ёзган эди: «Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақида суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод жоҳил кишилари билишиб, мени кофир деб, мактабимни ёпдилар». Педагог 1909 йилда Дегрез маҳалласида янги мактаб очади. Авлоний дарс бериш жараёнида очилаётган янги типдаги мактаблар учун ҳар жиҳатдан қулай бўлган кўплаб дарсликлар яратиш заруратини ҳис қилади. Негаски, янги мактабнинг афзаллигини шунчаки тарғиб қилиш, ўз ўқувчилари мисолида кўрсатиш ҳали кифоя эмас эди.

Авлоний 1909 йилда «Жамияти хайрия» очади. Маҳаллий мактаб болалари учун пул йиғиб тарқатар эди.

1913 йили театрчилик фаолияти билан шуғулланди. Труппанинг ғоявий-бадний раҳбари Авлоний эди.

Авлоний театр труппаси учун ўзи «Икки севги», «Биз ва Сиз», «Португалия инқилоби» пьесаларини ёзди ва «Қотили Карима», «Уй тарбиясининг бир шакли», «Хиёнаткор оиласи», «Бадбахт келин», «Жаҳолат», «Ўликлар» каби асарларни татарча ва озарбайжончадан таржима қилиб саҳналаштирди.

Авлоний жуда кўп шеърлар ижод этди ва «Садойи Туркистон» газетасида эълон қилди. Авлоний «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Мактаб ва гулистон» асарларини мактаб ўқувчиларига бағишлади.

Авлонийнинг 1913 йилда «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари босилиб чиқди. Бу китоб 1917 йилда иккинчи марта нашр этилди. Авлоний «Адабиёт» (I—IV китоб), «Мардикорлар ашуласи» каби асарларни яратди. 1919 йилнинг ўрталарида ҳукуматимиз Авлонийни Афғонистондаги совет элчисига ўринбосар, сўнгроқ Бош консул вазифасига тайинлайди.

1921 йилдан бошлаб маориф соҳасига ўтади. 1923 йили Тошкент ўлка билим юртида, 1924 йилда ҳарбий мактабда ўқитувчилик қилади. 1925—31 йилларда Ўрта Осиё Коммунистик дорилфунуни, Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги мактабида, Ўрта Осиё Давлат дорилфунунида дарс беради.

Авлонийнинг маориф, маданият, ёш авлодни тарбиялаш соҳасидаги хизматлари беқиёсдир.

«ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЕХУД АХЛОҚ»

(Парчалар)

Ахлоқ

Инсонларни яхшиликка чақиргувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар билан баён қиладурган китоб-

ни ахлоқ дейилур. Ахлоқ илмини ўқуб, ер юзида нима иш қилмоқ учун юрганини билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмини, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас, ўз айбини билиб иқдор қилиб тузатмакка сазй ва қўшиш қилган киши чин баҳодир ва паҳлавон кишидир.

Хулқ

Инсон икки нарсадан мураккабдур. Бирини жасад, иккинчиси нафсдур. Жасад кўз ила бор нарсаларни кўрур. Аммо нафс идрок ила яхшини ямондан, оқни қорадан айирур... Аммо нафсининг сурати кўзга кўринмайдурган, ақл билан ўрганудурган бир нарсадурки буни хулқ деб аталур...

Яхши хулқ, ёмон хулқ

Ахлоқ уламози инсонларнинг хулқларини иккига бўлмишлар:

агар нафс тарбият топиб, яхши ишларни қилурга одат қилса, яхшиликга тавсиф бўлур «яхши хулқ», агар тарбиясиз ўсиб, ёмон ишлайдурган бўлуб кетса, ёмонликга тавсиф бўлур», ёмон хулқ деб аталур...

Худонинг раҳмати, файзи ҳамма инсонга яксардур,
Ва лекин тарбият бирла етушмак шартин акбардур.
Туғиб ташлов била бўлмас бола, бўлғай бало, сизга.
Вужуди тарбият топса, бўлур ул раҳнамо сизга...

Тарбия

Тарбия «Педагогия», яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Илми ахлоқнинг асоси тарбия ўлдуғиндан шул хусусида бир оз сўз сўйлаймиз. Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакани тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўстурмакдур.

Тарбия қилгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилғони каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмоғи лозимдур.

«... Бешиқдан то мазорга боргунча илм ўрган» демишлар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Ҳакимлардан бири: «ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлидур, демиш. Ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак оталарга фарзи аён, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмак фарзи кифоядир.

Эмди очиқ маълум бўлдики, тарбияни туғулган кундан бошламак, вужудимизни қувватлантирмак, фикримизни нурлан-

дурмак, ахлоқимизи гўзалландурмак, зеҳнимизи равшанландурмак лозим экан.

... Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси каbidур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювуб овора бўлмоқ каbidурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур.

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суянган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур...

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар олмасдан бўлур ўткур.

Фикринг ойнаси олурса занг,
Руҳи равшан замир, ўлур бенур.

... Фатонат ақл эгаси бўлув демакдир. Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир. Инсон ақли ила... эътиқодини маҳкам қилур... Жаноби ҳақ инсонни ҳайвонлардан сўз ва ақл айирмишдур...

... Илм инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажотидир. Илм ўрганмак, олим бўлмак учун мактабга кирмак, муаллимдан таълим олмак лозим, ақлсиз кишилар на мактабга кирар, ва на муаллимни билар...

Илм деб ўқимак, ёзмакни, яхши билмак, ҳар бир керакли нарсаларни ўрганмакни айтилу. Илм дунёнинг иззати... Илм инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан айуруб берур... Бутун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илма боғлидур...

Интизом деб қиладурган ибодатларимизни, ишларимизни ҳар бирини ўз вақтида тартиби ила қилмакни айтилу. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшай олмас эдилар...

Ватан: ҳар бир кишининг туғулуб ўсган шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғилган, ўсган жойини жонидан ортиқ суяр...

... Боболаримиз «киши юртида султон бўлгунча ўз юртингда чўпон бўл», демишлар.

... Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилу... Ҳаё, иффат ўйлаб чиқарилган тушунчалар эмас. У асрлар бўйи инсон тушунчаси билан биргаликда шаклланган. «Ҳаё дилни равшан қиладурғон бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир».

Ахлоқ соҳиби, иффат эгаси қалбини, виждонини поклаб,
тилини ёлғон, ғийбат, бўҳтон... каби ёмон сўзлардан сақлар.
Чунки инсонга иффатидан кўпроқ тил иффати лозимдир...

«ЁМОН ХУЛҚЛАР»

«Хасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароғат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчаси ул бечорани ўраб олмишдур».

* * *

Дангасалик, ялқовлик — кишилар бахтини шикастловчи катта офат.

Ғазаб инсондаги табиий туйғу, «маҳсус бир қуввати мудофаа».

* * *

Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдур. Инсон энг юқишлик бир касалдан сақлангани каби жоҳилдан ҳазар қилмаги лозимдур.

* * *

Жаҳолат деб ўқумаган, билимсиз ҳеч нарсага тушунмайдурган нодонлиғни айтилар. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларни бошлиғидур.

* * *

Адоват деб бировга хусумат ва душманлик қилмакни айтилар. Адоват виждонни беҳузур қиладурган энг ёмон хулқлардан ўлдиғини инсон яхши билса эди, ҳеч вақт азиз жонини аламлик азобга гирифтор қилмас эди.

«ИККИНЧИ МУАЛЛИМ»

(Парчалар)

Мактаб уйи — доруломон,
Мактаб ҳаёти жовидон,
Мактаб саройи, қалби жон
Ғайрат қилуб ўзинг, ўғлон...
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаёт эҳсон қилур,
Мактаб ғами вайрон қилур,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!...
Мактабдадур илму камол,
Мактабдадур ҳусну жамол,
Мактабдадур миллий ҳаёл,
Ғайрат қилуб ўқинг ўғлон!...

«Сахийлик ва бахиллик»

Саид исмли боланинг отаси ҳар кун и ўғли мактабга кетиши олдида унга 10 тийин овқатга берар эди. У фақир кишини учратади... «Ўғлим, икки кундан бери очман, таом олиб ей десам устимдаги йиртиқ чопондан бошқа ҳеч нарсам йўқ»,— дейди у. Саид қўлидаги 10 тийинини беради ва ўша кунни овқатланмасдан ўтказайди. Отаси ўғлининг олижаноблигидан мамнун бўлади, «сахий Саидим!», деб олқишлайди. Эртасига 20 тийин бериб юборади...

Бор эди бир киши, хат билмак эди бечора,
Бўлди бетоб, юрак-бағрига чиқди ёра.
Эртаси ўғлини айдик, аё тифли адиб,
Бор, кетур боқмоқ учун қошима, бир яхши табиб.
Ўғли келтирди табибни атосин қошига,
Ўлтуруб боқди табиб, ул дам оёғу бошига.
Икки хил дору ёзиб берди ўшал бемора,
Бирини ичмак учун, бирисини суртора,
... Ўқимоқдин йўқ эди хастани (нг) ҳеч маърифаси:
Шишалардин бирини у ушлади аввал қўлина,
Ичди шарбат дебон оғуни — сурарди дилина.
Ул замон бағри ёнуб, айлади фарёд фиғон,
Бўлди бир неча нафас, сўнг танидан жони равон,
Отаси ўлди, ўғли йиғлади фарёд айлаб,
Илмсизликдан отанг жондан айрилди бу кун,
Ўқумоқ ёзмоқ (н)и билсайди отанг, эй ўғлон.
Балки бошига қазо келмас эди ушбу замон.
Ибрат ол ўғлим отангдек бў(л) мағил сармаст;
Қилмағил умрингни зоеъ, дема қиш — ёз ўқу ёз! ...

«Болари ила пашша»

«Бир пашша қир тарафдин учуб келаётган арини кўруб:
— Дўстим, қайдин келурсан?— деди.

Ари:

— Қирдан келурман. Бир оз бол йиғдим.

Уя ясамоқ учун мум ҳам ҳозирлаб келдим»,— деди.

Пашша:

«— Оҳ биродар! Бир бошинг учун мунча ҳаракат қилурсан!
Нима бўлурки, сан ҳам ман каби роҳатда яшасанг.

Чунки манинг яшамоғимда ҳеч бир машаққат йўқдур. Инсонлар тарафидан ҳозирлангон дастурхонлардан ҳар хил таомларни еб-ичуб умр ўтказурман.

Баъзи вақтларда сани ясагон болингдан ҳам тўйганимча ерман.

Мана! Яшамоқ мана! Умр кечурмак учун оламда мундан яхши турмуш бўларми? На манда бол ҳозирламак машаққати

ва на уя солман кулфати» деди. Ари бу сўзларга жавобан деди:

—«Оҳ дўстим! Бу сани турмушинг ўз бошингдан бери келмасун. Машаққатсиз таомда лаззат бўлурми?!

Инсонлар сани суфрадан қуварлар, урарлар, ўлдурурлар. Сан оламда ўғрилар каби умр ўтказурсан. Охирида бир Ўргумчак луқмаси бўлмакдан бошқа бир нарсага ярамассан. Аммо манинг тайёрлаган мумим ҳамма ерида мақбулдур. Инсонларнинг оғизларини тотли қилур. Шул сабабли инсонлар мани ўзлари тарбия қилурлар ва ҳар ерда мани мақтарлар,— деди-да,— қўй биродар, мани ишим кўб, сан ила беҳуда сўзларни сўзлашув турарға вақтим йўқ»— деб учиб кетди.

Ҳисса: Меҳнат охири роҳат, ялқовлик охири хорликдур.

«Икки девона»

Уткан замонда бир девона бир шаҳарга боруб, ҳар ким уруб-сўкуб нима учун одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрмас (лар). Бири бу тарафга кетса, бири у тарафга кетар, деди. Одамлар жавоб бердиларки, ҳар ким ўз иши бор тарафга борур. Бири бозорга борса, бири уйига қайтур, дедилар. Девона буларнинг сўзини қабул қилмади. Охирида ароларидан бири туруб, бу девонадур, девонанинг сўзига шояд девона жавоб берса, деб бир девонани олиб келди.

Биринчи девона сўрадики, «Ер юзидаги одамлар инчун бир тарафга қараб юрмаслар?»

Иккинчи девона: «Ер кемага ўхшаш сув устинда турадур. Агар одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрсалар, барчамиз сувга оғдарилуб кетурмиз»— жавоб берди.

Биринчи девона: ... Балли, дўстим! Ҳаммадан сан яхши жавоб бердинг!» деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар кишига ўз маслакдошининг сўзи мақбулдур.

САДРИДДИН АЙНИЙ

(1878—1954)

Садриддин Айний 1878 йилнинг 15 апрелида Бухоро вилоятининг Ғиждувон районидаги Соктаре қишлоғида Саидмуродхўжа исмли камбағал деҳқон оиласида туғилган. Айнийнинг отаси меҳнатсевар ва инсонпарвар бир киши бўлиб, фан ва адабиётга катта ҳавас қўйган эди. У иқтисодий қийинчиликларга қарамасдан ўз болаларини мактаб ва мадрасада ўқитиб, саводли, маълумотли ва маърифатли қилиш учун ҳаракат қилди.

Садриддин эски мактабда тўрт йил ўқиган бўлса-да, таълимнинг эски-схластик усули унинг саводли бўлишига имконият бермади. Шунга қарамасдан, отаси унда шеърга нисбатан муҳаббат уйғотади.

Ота-онасининг вафотидан кейин, моддий ва маънавий қийинчиликларга қарамасдан, С. Айний Бухоро мадрасасига ўқишга киради. Муҳтожлик ва

турмушнинг оғирлиги сабабли, у мадрасадаги муллавачча ва бошқаларнинг хизматини қилиб кун кечирди ва дарс ўқиди.

Бу тўғрида С. Айний ўзининг «Эсдаликлар» китобида: «...қор-ёмғирли кунларда кўчага чиқсам, ковушимнинг ичи сув билан тўлиб, оёғимнинг ёрилган жойларидан пичоқ билан тилинган каби қон сизилиб чиқар ва ёриқларга кирган муздай сувнинг таъсири билан яра қиздирилган бигиз санчилгандай чидаб бўлмаслик даражада оғирди» деб ёзади.

Мадрасада моддий аҳvoli ёмон бўлганлиги сабабли, Айний қози Шарифжон Махдум (адабиётда Садри Зиё тахаллуси билан машҳур) ҳовлисида хизмат қилиб юрди. Хизмати оғир бўлишга қарамай, Айний Абдулмажид Зуфунун, Яхёхўжа, Содикхўжа Гулшаний каби шоирларнинг у ерда ҳафтада 3—4 марта бўлиб турадиган илмий ва адабий мажлисларида доимо қатнашар эди. Бу мажлисларда бир томондан, амир амалдорларининг ёмонлиги, ўша замон катталарининг ноҳўй ҳаракатлари тўғрисидаги гаплар гапирилса, иккинчи томондан, у замоннинг машҳур олимлари ва ёзувчилари тўғрисида гап кетар эди. Бу суҳбатлар Айний қарашларига таъсир этмай қолмади.

С. Айний Аҳмад Донишнинг «Номус-ал-аъзам», «Мутахаб-ал-ахқом», «Наводир-ул-вақое» каби асарларини ўқиб чиқади ва қаттиқ таъсирланади.

1905 йил инқилобидан кейин ташкил этилган «Бухороий шариф биродарлиги» жамиятининг топшириғи билан С. Айний Самарқандга келиб, Абдуқодир Шакурий ташкил этган янги миллий мактабнинг таълим-тарбия ишлари билан танишди. Ана шу маълумотлар ва тажрибалар асосида С. Айний ўз дўсти Мирзо Абдулвоҳид Мунзим билан унинг ҳовлисида янги типдаги тожик мактаби очади. Улар мактабни моддий жиҳатдан таъминлаш учун ўзига тўқроқ оилалардан уч сўмдан ўқиш ҳақи олиб, камбағал болаларни бепул ўқитардилар.

С. Айний ўзининг серқирра ёзувчилик фаолияти давомида «Дохунда», «Қулар», «Етим», «Судхўрнинг ўлими» каби бадний асарларини яратди.

«Бухороий шариф биродарлиги» жамиятининг таклифи билан С. Айний янги миллий мактаблар учун «Таҳзиб-ус-сибён» («Пок бола», биринчи нашри, 1909, иккинчи нашри, 1917) ўқиш китобини тузди. С. Айний бу китоби ҳақида бундай дейди: «Таҳзиб-ус-сибён» китоби адабий хусусиятга эга бўлиб, унинг материали болалар учун қизиқарли эди. Тўғри, ўша замон шароитига мувофиқ, китобда диний нарсалар ҳам бор эди. Лекин, ҳар нима бўлса ҳам янги бир нарса эди.

С. Айний урушдан кейинги йилларда тўрт жилдан иборат йирик асари—«Эсдаликлар»ни ёзди.

«Эсдаликлар» С. Айний ёзувчилик маҳоратининг камолотга етганлигидан далolat берувчи ва таълим-тарбиявий фикрларни акс эттирувчи асардир. Бу асарнинг икки томи учун Айний Давлат мукофотига сазовор бўлди.

С. Айнийнинг Самарқанд Давлат дорилфунунидаги хизмати ҳам жуда катта. У 1946 йилдан 1950 йилгача ўзбек адабиёти кафедрасига мудирлик қилди ва бир гуруҳ олимларнинг етишиб чиқишига мадад берди.

У Тожикистон фанлар академиясининг биринчи президенти эди, умрининг охиригача шу вазифада ишлади. С. Айний 1954 йил 15 июлда узоқ касалликдан сўнг вафот этди.

С. Айнийнинг ҳаёти ва ижоди ёшлар учун катта намунадир. У ёшларни

меҳнат қилишга, меҳнат аҳлини севишга, кучли, иродали бўлишга, қийинчиликлардан қўрқмасликка ўргатди. Шунинг учун ҳам ёш авлод С. Айнийни ўзининг устоди ва мураббийси деб севади ва ҳурмат қилади.

ТАҲЗИБ-УС-СИБЁН («ПОК БОЛА»)

«Ота-онани ҳурмат қилиш, уларни улуғлаш зарур, уларнинг топшириқларидан бош тортмаслик керак, ҳамма вақт, ҳамма ишда уларнинг розилигини олиш керак. Чунки улар бизнинг тарбиямиз учун кўп машаққатлар чекканлар».

... Кимсаким тиниқ, лаззатли сутини
Сизга бағридан етказиб берди.
Сизнинг тинч ухлашингиз учун
Уйғоқ, бешигингиз тебратди.
Озода ювинтириб сизни
Севинч ила тоза жойга ўтказди.

Ж а в о б: меҳрибон она.

Кимсаким кечгача югурди.
Сиз учун емаклик ҳозирлади.
Сиз мактабда илм ўрганингиз учун
Бирга уй ва бозор ишларни бажарди.
Доно ва идрокли бўлинг деб
Фойдали насиҳатлар қилди.

Ж а в о б: улуғвор ота.

«Бизнинг домламиз бизнинг фойдамиз учун ҳаракат қилдилар, бизнинг мулло, доно ва ақлли бўлишимизга эътибор берадилар. Бизнинг таълим ва тарбиямизга ғамхўрлик қилдилар».

- Дунёда энг яхши уй қайси?
- Мактаб.
- Дунёда энг яхши болалар кимлар?
- Ўқувчилар.
- Ҳамма ўқувчилардан энг яхшиси қайси?
- Ҳеч вақт мактабдан қолмайдиган ўқувчилар ...

«Ўқишга ғайрат қил, одам бўл. Кейин кучинг етгунча ватанингга хизмат қиласан».

- ... Одам ўз итотида бўлган кишиларга азоб бермайди.
- ... Камбағаллар аҳволига қайғуриш, уларга раҳм қилиш.
- ... Киши мактаб ёрдами билан одам бўлади.
- ... Тарбиянинг асосий мақсади ватанига, ўз халқига ва миллатига хизмат қилувчи кишиларни етиштириш.

Ахлоқий тарбияланган бола ҳеч вақт ёлғон гапирмайди. Ҳамма вақт чин сўз бўлади. Ростгўй бола кишилар ва ўртоқлари орасида катта обрўйга эга бўлади. Ёлғончи бола обрўйсиз бўлади. Йўлдош деган бола мактабга борди, биринчи синфда алифбе ўқирди. Лекин ёлғончи эди. Ўқитувчи насиҳатларига

қулоқ солмади. Натижада мактабдан ҳайдалди. Ёлғончи бўлганлиги учун ҳеч ким уни ҳурмат қилмас эди. Ростгўй бола ҳеч вақт ёлғон гапирмайди. Ҳеч кимга зиён етказмайди... Мактабда ёки йўлда бирон нарса топса, уни албатта эгасига қайтариб беради.

Бир кун Тош исмли бола мактабдан қайтаётганида ўткинчи киши қопчиғини туширганини кўрди, уни олиб уйга келди ва онасига кўрсатди. Онаси аччиқланиб айтди: «Бунинг эгасини тезроқ топ ва унга қопчиқни қайтар, акс ҳолда ўртоқларинг орасида сени ўғри деб эълон қиламан».

Тош қопчиқ эгасини топиб, уни пули билан қайтариб берди.

Ҳар кимса баланд дидли бўлса,
Сахий ва ҳожат чиқарувчи бўлса,
Кимса ким биров нарсасига ҳасад
қилди.

Ўз иззати нафсин сотди.

Азиз бўлмоқ истасанг, эй жон!
Ҳадя қил, зўрлик билан олма.
Исрофгарчилик йўлини тутма,
Сахийлик мақсадин тут, лоф урма.

... Яхши тарбияланган бола ақлли бўлади, доим дарсларини ўз вақтида диққат билан тайёрлайди. Уқинш вақтида бошқа ишлар билан шугулланмайди, ўз вақтини бекорга ўтказмайди. Танаффус вақтларида шўхлик қилмайди. Кўчада одоб сақлаб юради, катта ва кичиклар билан доим саломлашади, қариларни масхара қилиб кулмайди, уларни ҳурмат қилади.

Болалар тоза-озода юришлари, овқатдан олдин ва кейин қўлларини ювишлари, қўл ва оёқ тирноқларини ўз вақтида тозалашлари керак.

... Уқинш йўлида ғайрат қил, одам бўл... ўз халқингга ва ўз миллатингга хизмат қиласан.

Озода юзинг ўғирма мактаб эшигидан,
Чунки етгайсан мақсадингга мактаб
эшигидан.

Дардмандлигимиз борлигин андоққи
билмас,

Улким китоб ўқимас мактаб эшигидан.
Ғафлат водийсида чанқоқлик қачонгача.
Нодир гавҳар топ мактаб эшигидан,
Ғар кишилар эшигида хор ўлмайин
десанг,

Матлаб юзинг ўғирма мактаб эшигидан.
Одам боласи нега илмдан қочадир?
Хей, сен узоқлашма мактаб эшигидан.
Кимёю фан, саноат омили ила

Ечилгай ҳама ишнинг тугуни
мактаб эшигидан
Жаҳолат булутидан қаро бўлди
юзимиз,
Бўлса, етгай офтоб мактаб
эшигидан.

ЭСКИ МАКТАБ

(Парчалар)

... Агар унутмаган бўлсам, олти яшарлик вақтим эди. Отам мени қишлоқ мачити олдидаги мактабга элтиб берди, шу вақт онам: «Сени тўрт яшару тўрт ой, тўрт ҳафта ва тўрт кунлигингда дастурхон қилиб мактабга элтиб, сабоқ бошлатиб қўйган эдик. Лекин бу вақтларда сен жуда ёш эдинг: шунинг учун ҳам сени мактабда қийналарсан деб ўйлардик ва ҳанузгача ўйнаб юришга қўйдик. Энди ғайрат қилиб ўқи! Тўрт яшарликлариди борган тенгдошларингга етиб ол!»— деган эди. Мен бўлсам ўша вақтларда менга қаттиқ таъсири бўлган онамнинг бу маслаҳатини бажо келтириш, тезроқ сабоқ ўрганиб, тенгдошларим билан барабар бўлиш ва ҳатто улардан олдинга ўтишни истар эдим.

Лекин мактаб ҳаёти ва шароити менинг бу тилагимга йўл бермади, ҳаракат ва ғайратларим бекор кетди.

Мен мактабга бордим, мактаб бизнинг уйимиз каби кенг, тўрт эшикли, ёруғ ва тинч бўлмай, торгина бир хонадан (хужрадан) иборат эди. Унинг икки эшиги бор бўлиб, бири бир тавақали ва бу эшик кўпинча ёпиқ турар эди. Иккинчи эшиги дарча бўлиб, уч газ бўйи ва ярим газ эни бор. Бу дарчанинг олди домла (мактабдор) нинг ўтирадиган жойи эди. Дарчаларга эса парда қилинган (деразаси қоғоз билан қопланган), қоғозга эса қор-ёмғирнинг ҳўллаб йиртиб юбормаслиги учун зиғир мойи суртилган, мойли қоғоз кўчанинг чанг ва тупроғини ўзига ола бериб, қозонсочиқ каби қоп-қора кирланиб кетган эди, агар янглишмасам, домланинг туғилганидан бери совун юзини кўрмаган, бениҳоя кирланиб кетган башарасига ўхшар эди. Шунингдек, мактабнинг ҳалиги айтганим, деразасидан дарсхонага ҳеч бир ёруғлик кирмас эди. Хужранинг шипи тагидан деворнинг шипига яқинлаштирган жойидан икки томонда ҳам бир-бирига рўпарама-рўпара қилиб очилган икки туйнукча бўлса ҳам, булардан кирадиган ёруғлик пастга тушмасдан, хужранинг деворларида қолар эди.

Бу хужранинг кенглиги ўн олти газ мурабба (квадрат) эди, унинг ичида бир-бирининг устидан ўтказилиб тўртта синч тортилган ва бу билан хужра тўққиз бўлакка бўлинган, гўё мактабхонанинг ичида тўққиз охур пайдо бўлган эди.

Эшик олдидаги охурчада болаларнинг кавушлари турарди, дарча олдидаги охурчада бўлса домла ва қолган етти охурчада

эса болалар ўтирардилар. Бу вақтда у мактабхонада қанча бола ўқиганлиги аниқ эсимда йўқ. Фақат шуни эслайманки, у вақтда уч юз уйлик қишлоғимизнинг тўрт яшардан ўн икки яшарга қадар бўлган бутун болалари шу мактабнинг шогирди ҳисобланарди...

Мен мактабга қатнаб юрардим, мактабнинг шовқин-сурони, ғавғоси давом этар эди. Мен бир неча ҳафта орасида, ўшанча шовқин-сурон, уриш-талаш ичида бўлсам ҳам, араб алифбесининг номларини ёдлаб олдим. Менга баъзан домланинг ўзи ва баъзида халфа сабоқ берар эди.

Араб алифбесининг номларини ёдлаганимдан кейин зер-забар дарсларни бошланди. Бу дарсда аввало менга: «алиф забар а, зер е, пеш у», деб ўргатдилар. Мен ҳам бор товуш билан, чўзиб:

— «Алиф забар а, зер е, пеш у»,— дея такрор қилар эдим. Бу сўзларни айтиш менинг тилим учун ўнғай, қулоғимга мусиқий бўлиб кирар, ва ёқимли эди.

Бу дарсни ҳам араб алифбесини охиригача ёдладим, бундан кейин икки забар, икки зер, икки пеш дарсининг навбати келди.

Бу дарсда менга «алиф ду забар, анду ду зер, инду ду пешун»ларни ўргатар эдилар.

Бу дарс ҳам оҳанг жиҳатдан ёмон эмас эди, ҳатто бу «алиф забар а...» дарсига кўра оҳангдорроқ эди. Агар «бир забар, бир зер, бир пеш» дарсида «алиф забар а, зер е, пеш у» дейиш бирон мусиқа ҳавасининг бошланғичи саналса, бу дарсдаги «алиф ду забар, анду ду зер, инду ду пешун» дейиш у ҳаваснинг «туширма» таронаси ҳисобланса бўлар эди.

Лекин мен бу сабоқларни ашула айтгандай чўзиб, завқ ва шавқ билан такрорлаганим ҳолда, булардан ҳеч бир нарсга тушунмас, савод чиқариш учун буларнинг қандай алоқаси борлигини билмас эдим. Энди ўйлайманки, менга муаллимлик қилган ва сабоқ берган домланинг ўзи ҳам бу дарсларнинг савод чиқариш учун қандай алоқалари борлигини билмас ва тушунмас экан. Акс ҳолда у менга «алиф ду, забар анду, ду зер инду...» деб, бу ерда ҳеч даҳли бўлмаган «д» ҳарфининг садосини қўшиб ўргатмас эди.

Шундай қилиб, қанча азоб билан бўлса ҳам мен бу сабоқни араб алифбесининг охиригача ёдладим.

Бу дарсларнинг ҳар бирида менинг «таълим тахтачам» ўзгарар эди, лекин домла уларни бошқа болаларга қилгани каби менга ўзи ёзиб бермас ва бун:

— Отанг таъначи, инжиқ одам, у мен ёзган нарсаларни хушламайди, айт, ўзи ёзиб берсин,— деб, отамга ҳавола қилар эди...

Мен йил охирида «Абжад» дарсига кирдим. Бу дарс эса менга ҳеч ёқмади. Менга:

— Алиф бо, бе, забар, аб, жим бо дол забар жад, абжад дегин,— деб ўргатар эдилар.

Бир томондан, бу сўзларни айтиш қийин бўлса, иккинчи томондан, бу дарс оҳангсиз ва кўнгилга ёқмас эди.

Бир кун отам менга:

— Энди сен абжадхон бўлибсан, мен сенга абжад ҳисобини ўргатаман,— деди. Абжад ёзилган тахтачани олдимга қўйди ва тахтачадаги нақшларни битта-битта менга кўрсатиб:

— Бу нима, бу нима?...— деб сўрай бошлади.

Мен отамнинг сўраганларига жавоб беролмасдим, негаки, мен бу нақшларнинг нима эканликларини билмас эдим ва шу кунгача бирон киши уларнинг нима эканликларини менга кўрсатиб ўргатмаган эди.

— Сен шу кунлар мактабда нима ўқиб ётибсан ахир?— деб отам менга жаҳлланди.

— Алиф бо, бе забар б, жим бо дол, забар жад, абжад...— дедим ва абжад дарсидан олган сабоқларимни ёддан айтиб бердим.

— Ҳа... сен тўтиқушсан,— деди отам,— сен бир нарсани айтасан, лекин нима деганингни ўзинг билмайсан.

Отам менинг жилдимнинг ичини ахтариб, ундан «алиф бе, зер забар...» ёзилган икки тахтачани олди ва уларнинг ҳар биридаги ёзувни менга бирма-бир кўрсатиб:

— Бу нима, бу нима?— деб сўради.

«Бунини ўқи» деганида, тахтага қарамасдан, унга ёзилган нарсаларни ёдаки айтиб берар эдим.

— Сен тўтиқушсан,— деди отам такроран,— айб сенда эмас, айб сенинг домланг ва халфангда, улар сенга сабоқни тўтиқушга ўргатгандай ёдлатганлар, холос, аммо ҳеч бир нарсани ўргатмаганлар ёки ўргата олмаганлар.

Отам манглайини қашиб, бир оз жим турди.

— У-ку саводсиз, кўр бир одам эди, мен кўрдан кўрар кўз талаб қилибман. Тўғридан ҳам ўзим аҳмоқ эканман.

Отам яна бир оз ўйлаб тургандан кейин, менга қараб:

— Сен эртага мактабга бормагин!— деди.

Мен бўлсам беҳад қувондим, чунки абжад дарси кўнглимга урган, бундан юрагим безган эди.

Отам бир куни хатибни кўриб:

— «Менинг ўғлимни хотинингиз ўқитадиган қиз болалар мактабига қабул қилишингизни сўрайман»,— деди. Хатиб:

— Ҳалвойини кўпроқ берсангиз майли,— деди. Эртаси куни онам мени отин биби мактабига олиб бордилар.

Шундай қилиб, мен бир ойда абжад ҳарфларини ўргандим ва ўқийдиган бўлдим...

ИСМАТУЛЛА РАҲМАТУЛЛАЕВ

(1883—1962)

Самарқандда маданият ва халқ маорифининг ривожланишига катта ҳисса қўшган моҳир жамоатчи, атоқли педагоглардан бири Исматулла Раҳматуллаевдир. У 1883 йилда Самарқанд шаҳрининг Ражабамин қишлоғида камбағал

боғбон оиласида туғилди. Унинг отаси шу қишлоқдаги бойларнинг узумзорлари ва ерларида ёлланиб ишлаган.

И. Раҳматуллаевнинг савод чиқариши ва етук педагог бўлишида Абдуқодир Шакурий оиласининг таъсири кучли бўлган (унинг хат-саводга ўргатган ҳам Шакурийнинг онаси — муаллима Биби Розия эди). Ешлигидан ўқиш, билим олишга ҳавасманд бўлган Исматулла эски мактабни тугатиб, 1901 йилда илғор педагоглардан бири томонидан ташкил этилган янги усул мактабига кириб ўқийди. Мактабни муваффақиятли тамомлаб, 1905 йилдан бошлаб машҳур педагог Абдуқодир Шакурий томонидан ташкил қилинган янги типдаги мактабга ўқитувчи бўлиб ишга ўтади ва айни замонда рус педагоги Стачков томонидан очилган рус-тузем мактабида ўқишни давом эттиради. У ерда рус тили, арифметика, жўгрофия ва бошқа дунёвий фанларни ўрганади. Худди ўша йилларда у Абдуқодир Шакурий билан бирга Қўқон шаҳрига бориб, у ерда очилган янги усулдаги мактаблар билан, шунингдек, ўзбек совет адабиётининг асосчиси, атоқли педагог Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан шахсан танишади.

И. Раҳматуллаев бу даврда Абдуқодир Шакурий мактабида ўқитувчилик қилиш билан бир қаторда, янги усулдаги мактаблар учун янги дарсликлар, ўқиш китоблари, алифбе тузиш ва нашр этиш билан ҳам шуғулланади. Жумладан, 1907 йилда Абдуқодир Шакурий томонидан II синф учун тузилган «Жамеул ҳикоят» ўқиш китобининг нашр этилишида Исматулла Раҳматуллаев **бевосита қатнашади.**

У Абдуқодир Шакурий мактабида катта билим ва педагогик тажриба орттиргандан кейин, Садриддин Айний ва Абдуқодир Шакурий маслаҳати билан ўзи мустақил равишда Самарқанднинг ҳозирги Регистон кўчасида меҳнаткашларнинг болалари учун янги мактаб очади. Бу мактабда дунёвий фанлар билан бирга рус тилини ўқитишни ҳам киритади.

У 1915 йилда ўз педагогик тажрибаларини умумлаштириб, илғор рус педагоглари К. Д. Ушинский ва Л. Н. Толстойлар таъсири остида тожик тилида «Алифбе таълими» («Таълими алифбе ёхуд раҳбари мактаб») китобини ёзади.

И. Раҳматуллаев Самарқандда маҳаллий миллат кишиларидан педагог кадрлар тайёрлаш ишига ҳам ўзининг самарали ҳиссасини қўшган. У 1922 йилгача маҳаллий ўқитувчилар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил этиш ишига раҳбарлик қилди ва бу соҳада ўз қобилиятини янада тўлиқ намоён қилди. 1922 йилдан то 1926 йилгача у Самарқанд шаҳрида ташкил этилган ўзбек инпроси (билим юрти)нинг директори ва ўқитувчиси вазифасида ишлади.

Маълумки, ўша даврларда Самарқанд инпроси фақат ўқитувчилар тайёрлайдиган педагогика билим юрти сифатидагина эмас, балки янги зиёлилар вакиллари етиштириб чиқарадиган муассаса сифатида ҳам каттагина обрўга эга эди.

И. Раҳматуллаев юзлаб ёш мутахассисларни тарбиялаб, вояга етказди. Уларнинг кўпчилиги кейинчалик фан, маданият, адабиёт ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида кўзга кўринган машҳур кишилар бўлиб етишдилар.

1925 йилда Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг ташкил этилиши муносабати билан И. Раҳматуллаев ЎзССР Маориф Халқ Комиссариати қосидаги илмий марказда жонбозлик кўрсатиб ишлайди ва уста педагог сифатида у ерда ўзбек ва тожик мактаблари учун дарсликлар тузиш ҳамда уларни таҳрир қилиш ишларига катта ҳисса қўшади.

1926 йилда Ўзбекистонда биринчи марта «Ўзбек давлат китоб палатаси» ташкил этилиб, И. Раҳматуллаев унга директор қилиб тайинланади. У бу муассасада 1933 йилгача ишлайди. Уша йиллар давомида унинг раҳбарлигида китоб палатасида катга илмий-библиографик ишлар олиб борилади.

И. Раҳматуллаевнинг халқ маорифи ва маданиятини ривожлантириш соҳасидаги кўп йиллик самарали меҳнатларини назарга олиб, Ўзбекистон ҳукумати 1935 йилда унга «Меҳнат қаҳрамони» унвонини берди ва шахсий пенсия тайинлади. Халқимиз И. Раҳматуллаевнинг халқ маорифи ва маданий-оқартув соҳасидаги ишларини ва маҳаллий педагог кадрлар тайёрлашдаги самарали хизматларини ҳар вақт қадрлайди, ҳеч вақт уни ёдидан чиқармайди.

АЛИФБЕ ТАЪЛИМИ

(Парча)

«Жоҳил фарзанднинг гуноҳи ота-онасининг зиммасидадир».

Яъни:

Гуноҳи фарзанди жоҳил бар
зиммаи падару модари аст.

«Билим ёруғлиқдир, нодонлик қоронғилиқдир»

Яъни:

«Илм равшани аст, нодони тарики аст». (Китоб муқовасидан)

«Бекорчилик ишларнинг энг ёмонидир. Мен бекорчиликдан безорман. Тирик бекорчидан — ўлик яхши. Дунёда ҳар бир жондор бирор хизматга ва ҳар бир киши маълум вазифага эга. Биз шогирдларнинг вазифаси ўқиш ва илм ўрганишдан иборат. Мактабнинг ҳар бир шогирди хат-саводга эга бўлиши керак, ҳушёр ва ғайратли шогирдлар ҳеч вақт бекор ўтирмайдилар».

Яъни:

«Бекори бадтарин корҳост. Ман аз бекори безорам. Аз зиндан бекор мурда беҳтар аст. Дар дунё ҳар жондор хизмате ва ҳар кас вазифае дорад. Вазифаи мо шогирдон хондан ва илм омўхтан аст. Бояд ҳар шогирди мактаб хату саводи хуб дошта бошад. Шогирдони бохуш ва боғайрат ҳеч вақт бекор номегарданд».

Ялқов деди:

— Бугун ўйнайман, эртага ўқийман.

Ғайратли деди:

— Эртага ўйнайман, бугун ўқийман».

НАВРЎЗ

«Наврўз, кел, ўқи!

— Қорним оғрийди,

Наврӯз кел, ош, е!
— Менинг қошиғим қаерда?»

СУВ

«Сувни ичамиз ва у билан ювинамиз. Тегирмонларни сув юргизади. Сабзавотчилик ва деҳқончилик сув орқали ҳосил қилинади. Сув ободончилик воситасидир».

ЧОР ФАСЛ

«Бир йил тўрт фаслдан иборат — баҳор, ёз, куз ва қиш. Ҳар йил ўн икки ойдан иборат. Бир ой 30 кун ёки 4 ҳафтадан иборат. Бир ҳафта етти кундир. Бир кеча-кундуз 24 соат, бир соат 60 дақиқадан иборат. Ҳар бир дақиқани ғанимат билиб ўқиш ва ўрганиш керак».

ФАРИДУН

Фаридун кўп яхши бола эрди,
Йиғлаб отасига шундайин дерди:
— Эй, отажон, мени мактабга бергин,
Саргардон кўчада кечишдан тийгин.
Мактаб либосларим тезда тайёр эт,
Китоблар келтиргин, бўлсин бари бут.
Бер алифбе-ю, дафтар, қаламим,
Жилдимга солиб, бағримга олайин.
Отаси дедик:
— Эй Фаридунжон,
Ҳали ёшсан, қувватинг камроқ.
— Тоқатим тоқ бўлди, азиз отажон.
Ҳамма доно бўлса-ю, мен қолайми нодон...

АШРАФ

Қаламинг йўқлигидан бўлма паришон,
Мен сенинг ишингни айлайман осон.
Икки қаламидан бирин унга берганда
Боланинг юраги бўлди кўп шодон.

ОТА ВА ЎФИЛ

Ҳар тўғрида сўзлар сўзлашиб,
Ота ва ўғил ўлтирар эрди.
Ўғли ялиниб отага чунон —
Мактабдан, отажон, сўзлагин, — дерди.
— У ерга борган ҳар битта бола,
Нималар қилади, сен айтгин менга.

Отаси дедиким: эй, сен чироғим,
Азиз болажоним, кўзим қароғим.
У ерда болалар китоб ўқишар,
Илм ва ҳунарни билмоққа шошар.
У ерда бир қанча мушфиқ меҳрибон —
Ва доно муаллим илм ўргатар.
Ота-она каби ғамхўрлик билан
Замон ишларидан хабардор этар.

АВАЗ УТАР

(1884—1919)

Аваз Утар ўғли 1884 йил 15 августда Хива шаҳрида ҳунарманд оиласида туғилди. Авазнинг отаси Полвонийёз Утар Гадоийёз ўғли бўлиб, у сартарошлик билан шугулланар эди. Халқ ўртасида уста Утар номи билан шуҳрат қозонган бу киши санъат ва адабиёт ҳаваскори бўлиб, замонасининг илғор, илм-маданиятли кишилари билан яқин алоқада бўлар эди. Унинг уйида кўпинча, Огаҳий, Комил Хоразмий, Мутриб Хонахаробий, Баёний ва бошқа шоирлар иштирокида адабий мажлислар ўтказилар, қизгин ижодий суҳбатлар уюштирилар эди. Бу ўтиришларда, табиийки, ёш Аваз ҳам иштирок этган.

Уста Утарнинг фарзандлари кўп бўлиб, у болаларини илмли-маърифатли қилиш учун бутун куч ва ғайратини сарф этган. Аваз саккиз ёшга киргач, уста Утар уни ўқишга берди. Зийрак Аваз муваффақият билан ўқиди. У ўн бир ёшида бошланғич мактабни битириб, Хива мадрасаларидан бирига ўқишга кирди.

Аваз Утарнинг мадрасадаги ўқиши ҳам муваффақиятли давом этди. Унинг санъат ва адабиётга бўлган қизиқиши айниқса зўр бўлиб, бу соҳаларни чуқур ўрганди. Аваз Утар Бедил, Хўжа Ҳофиз каби Шарқ классиклари асарларини зўр ҳавас ва иштиёқ билан ўқиди. У форс-тожик адабиётининг намояндаларидан Фирдавсий, Абдурахмон Жомий асарларини, айниқса, буюк ўзбек мутафаккири Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Чор девон» асарларини диққат билан ўрганди.

Аваз Утарда адабиётга бўлган ҳавас жуда эрта уйғонган эди. Маълумотларга қараганда, Аваз Утар 14 ёшларидаёқ шеър ёза бошлаган, тез орада халқ ўртасида шоир сифатида танилган.

Унинг лирик шеърлари халқ ўртасида кенг тарқалди, қўшиқларга солиб куйланди. Янги ва ёш шоир ҳақидаги овозалар хон саройигача бориб етди. Бу даврда Хива саройида адабий ҳаракатни ташкил қилиш учун тиришган ва ўзи ҳам Феруз тахаллуси билан шеърлар ёзиб, сарой адабий ҳаётига бошчилик қилаётган Муҳаммад Раҳимхон соний Аваз Утарни ҳам саройга тортди. Шунинг учун Аваз Утар ижодининг илк давларида сарой адабиётининг таъсири кўриниб туради. У сарой шоирларига эргашиб, расмий характердаги шеърлар яратди, мадҳиялар, қасидалар ёзди.

Аваз Утарнинг изланиш даври узоқ давом этмади, у аста-секин сарой маънавий ҳаётининг чиркин моҳиятини, сарой адабиёти юқори табақалар қўлида маишатпарастлик, айш-ишрат қуроли эканлигини англай бошлади, унга нафрат билан қаради. Зийрак ва ҳушёр шоир турмушни чуқурроқ ва тўлароқ ўрганган сари, ундаги ҳақсизлик ва адолатсизликни аёнроқ кўрди. Энди у ўз маънавий тараққиёти учун озиқ берувчи бошқа манбаларга мурожаат қила бошлади. Бу манба Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмийлар яратган илғор ада-

биёт анъаналари эди. Бундан ташқари, Шарқ классик адабиёти, халқ оғзаки ижодиёти ва, ниҳоят, жаҳон адабиёти ҳам шоирнинг ижодий юксалишида муҳим роль ўйнайди.

Аваз Утар демократ, маърифатпарвар шоир сифатида танила бошлади. У «Мақтаб», «Тил», «Топар экан қачон», «Хуррият», «Фидойи халқим» каби маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари билан бир қаторда, «Уламоларга», «Сипоҳийларга», «Шайх», «Пора истар» каби кескин танқидий-ҳажвий асарларини яратди.

Аваз Утар ўз шеърларида инсофсиз амалдорларни, мунофиқ руҳонийларни, очкўз мулкдорларни шафқатсиз ва мурасасиз танқид қилиб, ўша замондаги адолатсизликни, порахўрликни, оғир зулмни фош этиб ташлади. Натижада сарой доираларидаги реакцион гуруҳлар шоирга душманлик назари билан қараб, уни таъқиб остига олдилар. Қора гуруҳлар халқпарвар шоирнинг дамини кесиб, йўлига раҳна солиш учун унга қарши туҳматлар, бўҳтонлар уюштирдилар. Шоир динсизликда, шаккокликда айбланди. Жосуслар унинг танқидий руҳда ёзган шеърларини хонга кўрсатиб, уни ёмонладилар. Муҳаммад Раҳимхон соний ясовулларга буйруқ бериб, шоирнинг қўлларига кишан солдириб, ўз ҳузурига олиб келтирди.

Тошбўрон қилдиришни мўлжаллаган хон халқ газабидан қўрқиб, уни 200 дарра уришни буюрди. Ҳушидан кетиб қолган шоирни «жинни бўлди» деб эълон қилдилар ва уни Хива яқинидаги Оқмачит қишлоғида, «Бобо эшон» мазорида уя қурган шайхлар ихтиёрига «даволаш учун» юбордилар. Шоир шайхлар қўлида бир неча ой муттасил азоб чеккандан сўнг, 1909 йилнинг охирида банддан озод бўлди.

Аваз Утарнинг илм-маърифатга чорловчи шеърлари, айниқса қимматлидир.

ХУРРИЯТ

Сиёсат маҳв бўлди, яшасин оламда хуррият,
Бари эл иттифоқ айлаб, жаҳонни айласун жаннат.
Кетиб зулму ситамнинг зулмати, бўлмиш

жаҳон равшан.

Адолат офтоби миллатимга кўргузуб талъат.
Тараққий айламак лозим жаҳон аҳли бўлиб

бир тан.

Билурга барча илм ҳунарни яшасун

миллат,

Жаҳон аҳли манга сизсиз севикли жон

азизимдан,

Эрурмиз бир-биримизга яқин, гўёки бир

ихват.

Яшанг эй қаҳрамону хурриятпарвар

биродарлар.

Олиб ҳур, миллати мазлум учун сиз

қилдингиз хизмат.

Очиб ҳар навъи мактаб эмди ҳимматни

қилиб олий,

Ватанни қилғали обод лозим айласак

ғайрат.

ТИЛ

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситаи-робитаи оламиёндур.

Ғайри тилини сай қилинг билгали ёшлар.

Ким илму ҳунарлар плани андин аёндур.

Лозим Сиза ҳар тилни билув она тилидек,

Билмакка ани ғайрат этинг, фойдали

кондур.

Илму фан уйига юборинглар болангизни,

Анда ўқуганлар бари яктойи жаҳондур.

Зор ўлмасин онлар дағи тил билмай Аваздек,

Тил билмаганидан анинг бағри тўла қондир.

МАКТАБ

Очинглар, миллати вайронни обод этгуси

мактаб,

Ўқусин, ёшларимиз кўнглини шод этгуси

мактаб.

Дилу жон бирла эл мактаб очарға ижтиҳод

этсин.

Нединким бизни ғам қайдидин озод этгуси

мактаб.

Кўнгилларнинг сурури, доғи кўзлар нуридир

фарзанд.

Асоси умрини албатта обод этгуси мактаб.

Ота бирла онага фарз ўқутмоқ бизни мажбурий,

Ки бизни яхшилиқ қилмоққа муътод этгуси

мактаб.

Қаю миллатга биздек гар насими инқироз

етса.

Анга албатта мустаҳкамлик ижод этгуси

мактаб,

Бу навмидликдур, мактаб очсак, оқибат

бизни

Аруси ном ила мақсудға домад этгуси мактаб.

Аваз ҳимматни қил олий очарға эмди мактаб

ким,

Балойи жаҳлу нодонликни барбод этгуси

мактаб.

* * *

Топар эркан қачон ёраб, ҳаёти жовидон

миллат!

Топиб илму ҳунар бирла маорифдан нишон

миллат.

Ватанпарвар — фидойи фирқалар то бўлмайин

пайдо

На мумкин топмағи ўлган таниға тоза жон
миллат

* * *

Ким эрса агар жаҳон аро ҳимматлиғ,
Бил ани ҳамиша бахтлиғу давлатлиғ.
Ҳимматли киши топиб мурод ўлса доғи,
Хотам киби доим ўлғуси шуҳратли.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

(1884—1939)

Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат 1884 йилда Бухорода майда савдогар оиласида дунёга келди. Унинг тарбиясида, шеърят ва адабиётга ихлос қўйишида онаси Бибижоннинг таъсири кучли бўлган. Фитрат зуллизонайн (икки тилли) ёзувчидир. У тожик ва ўзбек тилларида ижод этган. Унинг инқилобдан аввал ёзилган асарларининг аксарияти тожик тилида ёзилган. Бу асарларни турли мутаржимлар рус, ўзбек ва бошқа тилларга ўз вақтида ўгирганлар. Фитратнинг Совет давридаги ёзган асарлари асосан ўзбек тилида бўлиб, аксар шу тилда нашр қилинган.

Фитратнинг фаолияти, ижоди ва дунёқарашининг шаклланиши биринчи жаҳон уруши ва Туркистондаги 1916 йил халқ қўзғолонлари билан ҳам боғлиқ. Фитрат халқ бадий меросини ўрганишга катта эътибор бериб, Алишер Навоий, Умар Ҳайём, Лутфий, Фирдавсий, Аҳмад Яссавий, Бобораҳим Машраб, Абдулқодир Бедил, Муҳаммад Солиҳ сингари ижодкорларнинг меросини йиғиш, тадқиқ этиш ва миллий маданиятимиз ҳазинасига қўшиш ишларида фаол иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, XX аср ўзбек совет адабиётида Абдурауф Фитратдек адабиёт тарихининг зукко билимдони, тадқиқотчиси, қомусий илм эгаси оз эди. Фитрат «Адабиёт қондалари» (1926), «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи», «Энг қадимги турк адабиёти» (1927), «Ўзбек классик адабиётидан намуналар» (1928), «Аруз» (1936) каби илмий-назарий китобларнинг муаллифи ҳамдир.

Фитрат Қаюм Рамазон билан ҳамкорликда «Ўзбек тили грамматикаси», «Тожик тили грамматикаси» дарсликларини ёзгани шуни кўрсатиб турибдики, у икки тил грамматикасини мукамал билган етук олим эди. Бу гоёта мураккаб ишга журъат қилишининг ўзи ҳам Фитратнинг зўр истеъдодли шахс эканлигидан далолат беради. Ўзбек адабиётини ижтимоий тараққиёт босқичлари бўйича давраштиришда ҳам Фитратнинг хизмати беқиёсдир. Бугунги кунда адабиётшуносларимиз Аҳмад Яссавий шеърятига баҳо бериш муаммоси устида бош қотирмоқдалар. Ҳолбуки, Фитрат 1926 йилдаёқ XII асрда яшаган бу улғў ўзбек шоири ижодига тўла илмий баҳо берган, Яссавий шеърларининг поэтикасини тадқиқ қилишга улгурган эди. Абдурауф Фитрат 100 дан ортиқ тадқиқот ишлари яратган.

АРАБ АЛИФБОСИНИНГ ТАРИХИ

Инсонлар ўзаро туйғуларини, фикр ва муҳокама тилакларини бир-бирларига англатмоқ учун турли йўللар — турли воситалар бордир. Биз кўп туйғуларимизни, истакларимизни сий-

момиз (афтимиз) билан, яъни юзимизнинг ўзгаришлари, кўзимиз, лабларимизнинг ўйнашлари билан англатамиз. мактабларда «сабоққа кир», «сабоқдан чиқ!», «томоқ қил» каби фикрларни қўнғироқ билан англатамиз, темир йўллар билан кўча қоровулларидаги муштаклар, аскарӣй машқларидаги байроқ ҳаракатлари, байроқ ранглари, йўлларда чақурим бошида қўйилгон масофа белгилари ва энг сўнг тил ҳамда ёзи (ёзув) дир.

Буларнинг ҳаммаси миямиздаги маънолар, фикрлар, туйғуларни англатмоқ воситаларидир. Бу воситаларнинг энг мукамаллари, ишга ярагонлари, албатта, тил билан ёзидир. Инсон бошқа воситолар билан онглота олмогон фикр муҳокама-ларини тил ҳам ёзи (ёзув) билан кенг суратда онглотадур.

Ёзи (ёзув) инсонларнинг энг эски замондан бошлаб эътироф этилган ёзи — хат букун орамиздаги хатлар — ёзиларнинг худди ўзлари бўлмогон. Инсонларнинг бошлоб чиқоргонлари ёзиси «расм ёзи» (яъни сурат чизиш) бўлгон. Одамлар бир-бирларига бир маъно, бир фикр онглотмоқчи бўлгонда, шунго муносабатли нарсаларнинг суратларини чизиб онглотгонлар. Бу кун дунёнинг маданиятдан узоқ, ваҳший пучмоқларида (Америка, Африка ваҳшийлари оросида) расм ёзийсини ишлатган ваҳший қабилалар бор. Расм ёзийсининг энг сўнгном мукамал ишлатган намунаси букун осор отиқолорда кўрганамиз «Ҳибаруғлиф» ёзиларидур. «Ҳибаруғлиф» ёзиси Миср осоротиксида мавжуд. Унда турли расмлардан иборат қадимий бир ёзидир-ким, букунки мисрлилар томонидан эътироф этилгандур. Бу чизик ёзини ўқиб онгломоқ учун илм дунёси кўп кучлар сарф эткан, кўп эмгакланган, бироқ тезлик билан муваффақ бўло олмогон. Энг сўнг 1779 йилда хатли (ёзувли) бир тош топилгон. Мана шуни ўқимоқ учун инглиз олимларидон Юнг деган киши ишга киришгандир. (У) Баъзи сўзларини ўқибдур. Бундон сўнгра франсуз олимларидон Шампунюн ишга киришадир. «Ҳибаруғлиф» ёзиларини бутунлай ўқиб, 1921 йилда бу тўғрида асар ёзиб нашр қиладур.

Мана шундон кейин илм назарида «Ҳибаруғлиф» хатларининг очғичи топилгон ҳисоб этиладур. Олимларнинг фикрларига кўра, «Ҳибаруғлиф» ёзи уч усул билан юрган. Биринчиси: «ёзилор учун суратлар» усули бўлгон. Бу усулга кўра «уруш» сўзи учун қиличлик бир қўл, «ўрмон» сўзи чун бир ёғоч (дарахт), «бермак» сўзи учун нон тутгон бир қўл суратлари чизилар эди. Экинчи усул «ҳар сўз буғимиго бир сурат» усулидир. Бу усулга кўра бир сўз бўғимлорига (ҳижо-ларига) ажролгон ҳар буғум қандай нарсани билдирса, шунинг сурати чизилган. Масалан: «ташқори» сўзи (тошқори) ики буғимдир. Буни ёзмоқ учун бир тош сурати билан бир қари одам сурати ёлдош чизилиб «тошқори» ўқулгон. Учинчи усули «ҳар ҳарф учун бир расм» усулидир. Бу усулга кўра ҳар товуш қайси нарсанинг исми бошидо бўлсо, шул нарсанинг сурати шул товуш-ни билдиргон ҳарф бўлгон. Масалан, Мисрда муқаддас бир ҳўкузнинг исми «Обис» экан. Бу исмининг биринчи товуши (О)

бўлғони учун бизнинг бу кунги (О) ҳарфимиз жойидо улар ҳўкиз сурати чизғонлар.

«Хибаруғлиф» ёзисининг бу уч усули ҳам жуда қийин, жуда оғир бўлғони учун мисрлилар бунинг ислоҳини қисқартиб, қулайлаштириб, «ҳияротик» хатини, уни ҳам қисқартиб, қулайлаштириб, «дамутик» хатини чиқорғонлар. Бурунғи замонлардо бутун дунё тижоратини қўлларига олғон «Фаникачилар» мана шул «ҳибаротик» ёхуд «дамутик» ёзиларидан (ёзувларидан) олиб ўзлари учун йигирма икки ҳарфли бир алифбо тузганлар ҳамда ўзларининг кенг савдогарчиликлари соясида дунёнинг ҳар томонига шу алифболарни тарқотғонлар. Букун сонлари элликдан ошғон бутун дунё алифболарининг асоси мана шул «фаника» алифбоси бўлғон. Демак, бутун дунё алифболарининг ҳаммаси, деярлик буюк бир қисми мана шу «фаника» алифбосидан олиниб тузилган. Бу даъво тубандаки далиллар билан исбот этиладир: биринчи далил: «Абжад» (бижад) ҳисобидир. Биламиз, бизда ҳар ҳарф учун бир сон белгиланган «абжад» ҳисоби бор. Мана шу ҳисоб «юнон» алифбосида ҳам бор эди ҳамда бу тартиб араб алифбосида қандай эса, юнон алифбосида ҳам шундай эди. Араб алифбосида қайси сон ҳарфга берилган эса, юнон алифбосида ҳам шундай эди. Юнон алифбоси «фаника» алифбосининг болосидир, бутун Оврупо алифболари ҳам, лотин алифбоси эса юнон алифбосидон олинғон араб алифбоси билан бутун соми алифболари ҳалиқи «абжад» ҳисоби тўғрисида юнон алифбоси билан қориндош бўлғоч, юнон алифбоси эса, лотин ҳам бутун Оврупо алифболарининг отоси. Бироқ (у) «фаника» алифбосининг болоси бўлғоч, ҳаммасининг «фаника» алифбосидан чиққанлари ўз-ўзидан онглошилор.

Иккинчи далил эса, «алифбо» исмининг бутун тилларда бир турли, ё бир-бирга ўхшоғонларидир: араб «алифбо» лотинчо «алфавит», русчо «азбука». Учинчи далил, ҳарфларнинг исмлари ҳам шаклларининг бир-бирига ўхшоғонларидир. (О) шаклининг арабча исми «алиф», юнонча «алфо», фаникачаси «алиф»—«алеф», (б) нинг арабчаси «бо», юнончаси «битто»—«бетта» фаникачаси «бит»—«бет»; (д) ҳарфининг арабчаси «дл», юнончаси «дилто»—«делта», фаникада «далит»—«далет» бўлғон. Сўнгра (в) ҳарфи фаника алифбосида худди мих сура-тидадирким, ҳияруғлигидан олинғонини кўрсатадур. Бунинг исми фаникача (вов), яъни михдир. Арабчада (вув) сўзи мих маъносидо бўлмосо ҳам (ву) билан бошланғоч (вутад) сўзи мих маъносидо келгандир. Фаника алифбосида (о) ҳарфининг исми «айн»—«анин» дурким, «кўз» демакдир. Арабчасида ҳам яна кўз маъносидо бўлғон «айн»дир.

Араб алифбосинингда, лотин алифбосинингда фаника алифбосидон олиниб, унинг ҳияруғлигидон чиққонига кўп далиллар бордир. Бироқ ҳаммасини бундо ёзиб юбориш мумкин эмас. Шунчаси етарликдир. Биз эмди мана шул фаника алифбодон чиққан араб алифбосининг тарихини текширайлик.

Юқорида ҳар бир ҳарф учун бир сон белгиланган «абжад» ҳисобидан сўйлагон, бунинг араб алифбосида қандай ҳам қайси тартибда эса бурунги юнон алифбосида ҳам худди шу тартибда эканини билдиргон эдик. Бу икки алифбода ҳам «абжад» ҳисобининг бир тартибда бўлиши бизга жуда яхши кўрсатадурким, алифбо — арабча ҳам, юнонда ҳам, ҳатто «фаника»да ҳам шу абжад тартибида бўлгон. Инсонлар савдо ишларига киришиб ҳисобга муҳтож бўлгоч, мавжуд алифбонинг ўз тартибида олиб (о—1, б—2, ж—3, д—4) деб охиригоча борганларда ҳарфларни бу кунки рақам жойида ишлатганлар. Шул тақдирда араб ҳарфларининг энг бурунги тартиби шундай бўладур: о, б, ж, д, х, в, з, х, т, и, к, л, м, н, с, ь, ф, с, г, к, р, ш; т, з; х; зол, сол, изғи, итқи. (Уларни араб шрифтида бериш имкони бўлмагани учун шу тарзда ифодаладик.)

Тарих ҳам шу фикрни кучайтурадур: араб ҳарфларининг турли ўзгаришларидан бурун шу тартибда бўлгонин кўрсатадур.

Мана шу тартибда тизилган араб алифбосининг энг бурунги шакли куфи ҳам насҳ ёзиларидир. Бу ёзиларнинг ҳар иккиси ҳам мусулмонлигидан бурун бор эди. Воқеан, мусулмонлар орасида куфи хатининг мусулмонлигдан бир оз сўнгра пайдо бўлгонини, насҳ хатининг эса куфи хатидан икки-уч асрдан кейин тузилгонини кўрсатургон ривоятлар кўпдир. Бироқ тарихий текширишлар бу ривоятларнинг асоссиз эканларини кўрсатадур. Яқинда «Ҳалаб» вилояти теваракларида топилгон бир тошда мусулмонлигдан олтмиш йил бурун ёзилгон куфи хати топилгон. Мисрда эса ҳижрий қирқинчи йилда ёзилгон насҳ ёзилари топилгон. Демак, куфи хати мусулмонлигдан бурун, насхнинг ҳам мусулмонлигдан бурун куфи хати билан бирга ёхуд ундан бир оз сўнгра пайдо бўлгонига шубҳа йўқдир. Демак, араблар мусулмон бўлгонидан сўнг ўзларининг бурунги хатлари куфи ҳам насҳ хатлари билан ёзишга давом этганлар. Бироқ буларнинг энг кучлиси, кўп тарқалгани куфи хати бўлгон.

Бу хатлар билан ёзилгон араб алифбоси жуда ибтидоий, чатоқлашган бир шаклда эди. Бу кунги каби ост-устлари (чузғулари) йўқ, нуқталари йўқ эди. Нуқта қўймоғинда бу ҳарфлар бир-бирига аралашиб, мана шу ҳолга кирган эдилар.

Араблар бошқа ўлкаларни истеъло қилиб мусулмонликни қабул эттиргач, араб бўлмоғон мусулмонларни Қуръон ўргатишга мажбур бўлдилар. Бу қадар чотоқ аралаш ҳарфлар билан ёзилган Қуръонни қулайлик билан ўқита олмагонларини кўрдилар. Шунинг учун ҳарфларни ислоҳ этиш йўлларига киришдилар. Ҳижрий 82-йилда вафот этган Абдумалик Ибни Мардон замонида нуқталар қўйилиб, бир-бирига ўхшагон ҳарфларни бир-биридан ажратиш имкони топилди. Ундан кейин ўқишни қулайлаштирмақ учун ост-устлар қўйилди. Араб ҳарфчилари бу билан қаноатланмадилар. Алифбодаги абжад тартибини буздилар. Ҳижрий 1070 йилда вафот этган Имом Халифа бошлаб

бу ишга киришган эди. Ҳарфларни маҳражларига кўра тартиб қилди.

Сўнгралари бу тартибининг ҳам фойда бермагани кўрил-
гач, ҳарфларни маҳражларига кўра эмас, сураатларига кўра
тизмак асоси қабул этилди. Шакллари бир-бирига яқин бўлгон
ҳарфлар ён-ёнго тизилди. Мана шу сўнгги тартибни форслар,
турклар осон қабул қилдилар. Ўзларига махсус бўлгон (й, ч,
г...) каби ҳарфларни ортирдилар. Бу шу кунгача бизнинг ора-
мизда давом этмақдадир. Бундан кейин араб ҳарфлари асосли
бир ислоҳга учрамади. Бироқ баъзи шакли ўзгаришлари бўлди.
Куфи хатидан сўнг жойини насҳ хати олди. Ундан кейин араб-
ларнинг ўзлари томонидан «риқоз», «тавкиъ» деган хатлар
тузилди. Эронилар ўзларининг бурунги хатларига ўхшатиб
«таъмак», шикаста, настаълиқ хатларини туздилар. Турклар
ўзларининг уйгурчаларига ўхшатиб девони ижозат, жали, саё
қат, рукъа, қирма, райҳоний, шажари деган хатлар чиқардилар.
Бироқ буларнинг ҳеч бирига «ислоҳ» деб бўлмайду. Алифбо
масаласи асосли бир шаклда ҳижрий XVI асрнинг бошларида
машҳур ҷигатой шоири Бобур мирзо томонидан янгидан қўз-
ғилди. Араб ҳарфларини ёқтирмагон Бобур мирзо «Бобур
хати» номи билан янги бир алифбо тузган. Буни бир жамоа
муллога кўрсатган, улар Бобур алифбосини арабникидан қулай
эканини тасдиқ этганлар. Бу тўғрида Бобурнинг ўзи мана
шундай дейду: «Мурғоб шаҳри мирзолар билан мулоқот қил-
гонда, қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мирюсуф била келиб мени
кўрдилар. «Бобур хати»дан сўзга чиқди».

Бироқ бу муҳим тарихий масала тўғрисида бундан ортиқ
маълумотимиз йўқ. Бобур мирзонинг янги хати, янги ҳарфлари
қайси шаклда, қайси асосда тузилган эди? Бу кун илм дунёси-
га маълум эмасду.

Мана шундан кейин араб ҳарфлари ўз ҳолида шаклдан-
шаклга кириб, давом этди. Диний таассуб, жаҳолат мусулмон-
лар орасида асосли бир алифбо масаласи қўзғотишга (қўлла-
нишга) монё бўлди.

Мусулмонлар орасида бу масаланинг янгидан қўзғилиғи
XIX асрнинг сўнг (кейинги) ярмидан шарқнинг ғарб маданияти
билан учрашидан сўнг бошлаб қўзғоладирда, лотинчилик, ис-
лоҳчилик нуқталари узра бу кунгача юриб келадур. Масаланинг
бу қисмига онд бошқа бир мақола билан маълум бериш яхши-
роқдир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

(1889—1929)

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий қадимий маданий шаҳар бўлган Қўқонда 1889
йилда туғилди. У 5 яшарлиғида отаси Ибн Ямин Ҳақимжон табиб шаҳар чек-
касидан кичик бир боғ сотиб олди. Бўлғуси шоир кечқурунлари шу салқин
оромбахш боғчада онаси Жаҳонбинининг қўшиқ ва эртақларини тингларди.

Онасининг оҳиста ва ёқимли овози билан айтиб берган бу ҳикоя ва эртаклари Ҳамзани завқлантирарди, унинг фикр ва ҳаёлини бойитарди.

Ҳамза 7 ёшдан мактабда хат-савод ўргана бошлади ва ўша кезлардаёқ Туркистон мактабларида ҳукм сурган ўрта аср схоластикаси ва қолоқликка нафрат билан қарай бошлади.

Ҳамза мактабни тамомлагач, мадрасага ва И. В. Орловнинг рус-тузем кечки мактабига ўқишга кирди. У мадрасада ўқиган чоғларидаёқ Фирдавсий, Умар Хайём, Саъдий, Низомий, Румий, Ҳақоний, Жомий, Ҳофиз, Фузулий, Бодил каби энг йирик классик шоирларнинг асарлари билан танишиш имкониятига эга бўлди.

1908 йилда Ҳамза ота-онасининг норозиликсиз қарамай, мадрасани ташлаб кетди. Ҳамза ўзи ёзганидек, ота-онасининг ўжарлиги, маъмурларнинг зулми, камбағаллик ва доимий қашшоқлик туфайли дунёвий хилма-хил билимлар олиш тўғрисидаги орзусини рўёбга чиқаролмади.

Китобни жон-дилидан севган Ҳамза мадрасадан кетгач ҳам мустақил билим олиш билан муттасил шуғулланди.

Туркистонни Россия босиб олгандан сўнг ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида содир бўлган ўзгаришлар Ҳамзанинг ижтимоий-сиёсий, адабий ва педагогик қарашлари таркиб топишида катта аҳамият касб этди. Ҳамза Ўзбекистондаги мураккаб ижтимоий ҳаёт шароитида пайдо бўлаётган янги ижтимоий синф ғояларини ва ижтимоий кураш шаклларини пайқаб олди, ўз халқининг тараққиёт йўлини кўра билди.

Ҳамзанинг педагогик қарашлари ривожига унинг яқиндан алоқада бўлган дўстлари — энг йирик шарқшунослардан А. А. Семёнов, В. Наливкин, С. М. Граменицкий, А. Орлов, Гели Аскар Калинин ва бошқалар самарали таъсир кўрсатдилар.

1910 йилда у Қўқонда маҳаллий рус-тузем мактабида муаллим бўлиб ишлади, сўнг ўзи мактаб очди. Мактабда ўқиш-ўқитиш ишларига баъзи бир ўзгаришлар киритди. Қуруқ ёд олишни йўқотишга ҳаракат қилди, талабаларни уғиш ва сўкишни таъқиқлади, синфдан ташқи машғулотларга кўп эътибор берди, она тили дарсини кўпайтирди, янги дарсликлар жорий этди. Ўқитган фанини жуда яхши билганлиги, ёшларга меҳр билан қараш ва мулоим педагог бўлганлиги туфайли, у кўп ўтмай ўқувчилар орасида зўр ҳурмат ва муҳаббат қозонди.

Болаларнинг ўқув қўлланмалари, овқат ва кийим-кечак билан бутунлай таъминланмаганлиги бу хил мактабларнинг нормал ишлаши учун жуда катта қийинчиликлар туғдирарди. Аммо Ҳамза Ҳакимзода бўш келмади, у хайрия жамияти ташкил қилди ва ўз мактабни бундан буён ҳам сақлаб қолиш учун курашди. Ҳамзанинг ишлари ҳақидаги шов-шув Қўқон шаҳридан ташқарига ҳам тарқала бошлади. Маҳаллий маъмурлар бундай «хавфли таълим-тарбия манбаи»га тоқат қилиб туролмас эдилар, албатта. Улар 1913 йилда мактабни ёптиришга муваффақ бўлдилар. Ҳамза Ҳакимзода ўз она юртини ташлаб, чет элга кетишга мажбур бўлди.

1914 йилда у Қўқонга қайтиб келди. Ҳамза ўзини яхши кутиб олишларига ва ўз маърифатпарварлик ишлари учун зарур шаронт топа олишига ишонмаган бўлса-да, камбағал етим-есир болалар учун мактаб очиш тўғрисида яна ҳар хил маҳкамаларга мурожаат қила бошлади. «Дорил Ятом», яъни етимлар мактаби очди. Мактабнинг собиқ ўқувчиларидан бири Бўронбой Қурбонбековнинг хотираларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бу мактаб («До-

рил Ятом») Қўқонда 1914 йил сентябридан ишга тушган: «... Демак, мактаб «Дорил Ятом» Шайхул Ислон гузарида мухтарам Иноят Хожининг ўз эшиги олдидаги саройларида бўлиб, 4 октябрь якшанба кунидан эътиборан ўқитиш бошланади...». Ушбу мактаб Қўқоннинг ҳар тарафидан келган фақир ва етим талабаларни ақчасиз қабул қилиб, ҳатто баъзи ҳолсизларга қалам, дафтар ҳам мактаб тарафидан берилур».

Ҳамзанинг «Дорил Ятом» мактаби учун ўзбек тилида тузган дарслик қўлланмаси иғволар учун важ бўлиб хизмат қилди. Бу қўлланма табиётга, ё халқлар тарихига оид ҳикоялардан иборат эди. Шундай хабарчилар ҳам бўлдики, улар Ҳамзани олло ва подшоҳга қарши чиқишда айбладилар.

Шу сабабли кўп ўтмай «Дорил Ятом» мактаби ёпиб қўйилди, унинг раҳбари эса сиёсий жиҳатдан ишончсиз ва миллий-озодлик ҳаракатининг иштирокчиси деган мулоҳаза билан чор мустамлака полициясининг махфий назорати остига олинди. Шу тариқа, Ҳамза Ҳакимзоданинг педагогика соҳасидаги фаолияти иккинчи марта тўхтатиб қўйилди.

Кейин у Марғилонга келди. Бу ерда ошкора суратда янги мактаб очинишга ҳаракат қилди. Лекин у Қўқонда аччиқ тажриба ортирганлиги учун, ҳар ҳолда, эҳтиётлик билан иш кўришга аҳд қилди. Шу тариқа, Марғилоннинг чекка бир ерида, тинч ва хилват кўчада янги мактаб пайдо бўлди. Унинг биноси Қўқондаги мактаб биносидан ҳам ёмонроқ эди.

Ҳамза Улуғ Октябр инқилобини қутлаб, ўзининг «Биз ишчимиз», «Уйғон», «Яша Шўро», «Ишчи бобо» каби шеърларини ёзди.

Театр труппаси тузиб, унга ўзи пьесалар ёзди, мусиқалар яратди. У давлат топириғи билан Хоразм Халқ Республикасида ишлади.

1923 йили 10 февралда Хужайли мактаб-интернатига мудир этиб тайинланди.

1925 йили Ҳамза Фарғона район Аввал қишлоғига боради. Шу ерда «Бурунги қозилар ёхуд Майсаранинг иши», «Паранжи сирларидан бир лавҳа» каби пьесаларини ёзади.

Ҳамзанинг шахсий архивида «Ниҳон» тахаллуси билан ёзган 214 ғазал ва муҳаммаслар рўйхати бор. Шоирнинг 1948 йил топилган «Девон»и буни тасдиқлайди. «Девон»га 177 ғазал ва муҳаммаслар киритилган, шундан 165 таси ўзбек тилида, 10 таси форс-тожик тилида ёзилган. Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети 1926 йил 27 февралдаги қарорига биноан унга «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» деган унвон берган.

Ҳамза 1927 йили «Ўзбек хотин-қизларига», «Бир қўрқоқ масъул ишчи тилидан», «Хужум хонларга», «Март қурбони Ойниса» каби асарларни яратди.

Бир тўда реакцион кучлар Ҳамзага суиқасд уюштирадилар ва 1929 йил 18 март кунини ваҳишона ўлдирадилар. Ҳамзанинг ижодиёти ва педагогик мероси ёш авлод тарбиясида ҳамон муҳим роль ўйнаб келмоқда.

«БОЛАНИНГ ЁМОН БУЛМОҒИГА САБАБ БУЛГАН ОНАНИНГ ҲАЗОСИ»

(шеърдан парча)

Бир куни, бир ўғрини пойладилар,
Ушлаб бел, кўлини боғладилар,
Бўйинига ул дам кафани солдилар.

Осмоққа дор остига келтирдилар.
 Ўғри деди онларга: «Шошмай тулинг,
 Аввал онамни менга бир келтиринг».
 Ўғри деди: «Эмчагингни оч, эй она,
 Бир эмайин шулгина армон менга».
 Тишлади эмчагини бошин чўзиб,
 Тортиб они остидан олди узиб,
 Шоҳга боқиб ўғил деди бу жавоб:
 «Кичкиналикдан ўлиб одат ишим,
 Ўғрилиқ улишиди менинг қилмишим.
 Келсам ўғирлаб нима нарса, онам,
 «Яхши қилибсан,— деб эди,— жон болам»,
 Демади, бир бор одам «тўғри бўл»,
 Шундай онанинг ула жазоси шул».

Ҳисса: кимнинг ўғли ёмон, йўқ ажаб,
 бўлган анга ота-онаси сабаб.

«ҚИМОРНИНГ БОШИ»

шеърдан

Гарчи Ҳошимжон ўзи кўп ёш эди.
 Лекин они ўйнаши «тўптош» эди.
 Бора-бора ўтди «жупми-тоқ»қа,
 Сўнгра ўтди «соққа» ҳам «ёнгоқ»қа
 Ун икки, ўн учга борганда ўшал.
 Одат этди ўйнамакка «орёл».
 Сўнгра, «чорпўчоққа» ўтди қилмиши,
 Утди аста-аста ошиққа иши.
 Тез замонда бўлди қиморга мубтало.
 Оқибат ўлди гулханда куйиб адо

Ҳисса: ҳар ким, ўйнайди тўптошини,
 Шубҳасиз тутди қиморнинг бошини
 Бўлмасин ўғлон, ўйин тўптошингиз,
 Бўлғуси сарсон Ҳошимдек бошингиз...

«БУРУНГИ САЙЛОВЛАР»

(Драмадан парча)

Қодирқул мингбошилиқ мансабига қайта сайланиш учун
 минг хил ҳийла-найранг билан чор ҳукумати амалдорларини
 қўлга олиш учун овора бўлиб юрганда, унинг улфатлари «қози,
 домла, имомлар маҳалладаги янги мактаб муаллимини Қо-
 дирқулга қарши ташвиқот» юритаётганлигини айтадилар. Қо-
 дирқул муаллимни йўқотиш учун йўл ахтаради ва жуда осон-
 лик билан баҳона топади.

Қодирқул ўз ўғлидан:

— Ҳа айтгандек, сен кеча домла нима қилди деб мактабдан йиғлаб келдинг?

— Урди деб келган эдим..

— «Ўпди» деб келмадингми?

— «Қачон». Ундай деганим йўқ, урди дедим-ку!

— Эй мен ҳали ҳаммага шундай деб қўйдим-ку!

— Домлангани бу ердан кетсин, деб буйруқ ҳам бердим.

Мени ёлгончи қилиб қўйдинг-ку, ўғлим, энди нима қиламиз?.. Энди бўлмайди, ўғлим! Менга жуда ёмон бўлиб, мингбошиликдан ҳам чиқиб қоламан. Ёлгон гапирдинг деб қамаб қўйсалар, **нима қиласан?..** Мен уни ҳали чақириб, уришиб нимага сиз менинг ўғлимни ўпдингиз, дейман. Сендан сўраганимда, ўпдилар дегин, тузукми? Бўлмаса, ёмон, ёмон бўлади.

— Мен қандай айтаман?..

— Айта берасан, лаънати! Бўлмаса, ҳаммани шарманда қиласан. Ундай кейин сенга дода ҳам йўқ. Бўлмаса, худди Собирга урдириб, ҳамма ёнгини ёрдираман. Урта ерда тойчоқсиз ҳам қоласан. Тузукми?— деб пўписа қилди. Бола айтишга рози бўлгач, «юр бўлмаса... эртага Холмат билан бориб, тойчоқ олиб кел» деб ваъдалар берди..

УЛ АҚЛЛИ БОЛА АТОСИНИ ҲАМ ҚИЛГАН ТАРБИЯ ВА ШАФҚАТЛАРИНИ ЁД ЭТИБ ДЕГАН СЎЗЛАРИ

Фикр этуб инсоф қилсак жумламиз,
Отамиздир энг муқаддас қибламиз...
Токи тонгдан кечгача меҳнат этуб,
Тарбия қилган бизи захмат чекуб.
Яъни боққан ошу нон бизга топуб,
Устимизни ёза қиш тўнла ёпуб.
Ўзи оч қолса, бизи қолдирмади,
Ўйнадик, меҳнатга ҳеч қолдирмади.
Биз, мана мактабда юргаймиз ўқуб,
Пул топар бизчун ато меҳнат кутуб.
Отадин ким бошқа бизга меҳрибон,
Отамиз қурбон этадур бизларга жон.
Отамиз бўлсин десаки биздан ризо,
Ўқусак ҳам рози, ҳам қилгай дуо.

1914.

ЎҚУВ

Кўзимизга кўруниб турган ҳамма асбоблар,
Ҳеч бири бўлмас эди гар бўлмаса зинҳор ўқув.
Ер ичида кўмуллуб ётган ҳама олтун-кумуш,
Юзага чиқди бори анга акбар ўқув.
Ақлу фикру ҳусну идроку тамизин пок этуб,
Жинни, девона, гарангни айлади хушёр ўқув.
Қамбағал бечораларга касбу санъат ўргатуб,
Қутқазуб фақру асоратдин эдар зардор ўқув.

Дунёда иззатли айлаб, обрўсин ортдуруб,
Охиратда ҳам шарофат бирла айлар ёр ўқув.

1914.

УЛ АҚЛЛИ БОЛАНИНГ МУШФИҚА ОНАСИ УЧУНДА ҚИЛГАН ТАШАККУРЛАРИ

Отамиздин ҳам муқаддас онамиз,
Биз учун чин бўлғучи қурбонамиз.
Қаъбамиз: бешак зиёратгоҳимиз
Тожи иқбол, бахшу иззу жоҳимиз.
Гарчи гўшт эрдик туғилган вақтимиз,
Онамизнинг бағри ўлди тахтимиз.
Кечалар совуқ бешикларни қучуб,
Тутди эмчак ширин уйқудин сучуб.
Икки-уч йил бағри узра кўтаруб,
Катта қилди ўзи меҳмонида хоруб.
Жону дилда асради бизни суюб,
Деди бизни, бонқа орзули қуюб.
Оғриси бир жойимиз йиғлаб юруб.
Хар эшикни кездн дору ахтаруб.
Яъни, йўқ бизга андек меҳрибон,
Сийнага қалқон, бош узра соябон.
Бизга қилган хизматин ёд айласак.

1914.

МУҲТАРАМ ОНАЛАРИМА ХИТОБ

Мунча уйқу босди сизи, оналар,
Фикр этингиз ўйлаб, у пешоналар.
Илм, маориф билан бегоналар,
Бўлдингиз оламга сиз афсоналар.
Мазлумалар, жонлари жононалар,
Қизларингизни ўқитинг, оналар!
Сиз эдингиз миллати чин раҳбари,
Турмушу инсонни бутун сарвари,
Қони ҳидоят биза Сиз эдингиз,
Тарбия дунёсини пайғамбари...

БИР АҚЛЛИ МАКТАБ БОЛАСИНИНГ ЎЗ-ЎЗИЧА ДОМЛАСИНИНГ ҚИЛГАН ТАРБИЯЛАРИ ЁДИГА ТУШИБ, ФИҚРЛАНИБ ДЕГАН СЎЗЛАРИ

Бизга ҳақ берган улуғ неъмат эрур устодимиз,
Кўзимиз нури, танимиз жонидир устодимиз.
Мактаба келганимизда билмас эрдук ҳеч нима,
Мунчалик ўргатдилар ёзмоқни, кўп устодимиз.
Тун-кун қолмай келуб турсак агар мактабга биз,

Барча илм ила адаби ўргатур устодимиз.
 Сўзларидан чиқмасак, айтганларин тарк этмасак,
 Кўп илмни билдуриб, мулло қилур устодимиз.
 Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилуб,
 Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз.
 Биз агар ҳурмат этуб, кўнгилларин шод айласак,
 Икки дунёемизни ҳам обод этур устодимиз.
 Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълни,
 Ҳар кун айлаб насихат йўқотур устодимиз.
 Биз қўюб сайру томоша ўқусак, ўртоқлар,
 Шунда биздан, шубҳасиз, рози бўлур устодимиз.

1914.

МАКТАБ

Эрур илму адаб, фазлу ҳунар осор мактабдин,
 Етар ҳар рутбаи олий эса такрор мактабдин.
 Ҳама гулшан уза ёмғур ёғуб чун сабззор этса,
 Тараққий гулшани обод ўлур анҳор мактабдин.
 Ҳам иззату, шарофат ҳам саодат конидур мактаб,
 Қаю миллатда мактаб ўлмаса бешак хароб ўлғай,
 Ҳамма миллатда шулчун гуфтуғу бисёр мактабдин,
 Ҳама илму маориф ганжини деворидур мактаб,
 Ҳама ҳикмат чиқар бу маҳзани асрор мактабдин.
 Чиқуб турмоқда ҳар кун юз туман асбоб-ашёлар,
 Тамоман, асли бешак, меван анжор мактабдин.
 Қим мактабда бўлса ўрганур ахлоқ ўлуб комил,
 Ҳаё имону ақлу шарму номус, ор мактабдин.
 Қими истар яхши ҳаёту шону шавқатни,
 Келуб илм ўқисин, ҳосил ўлур минг бор мактабдин.
 Ҳама миллат эли ҳам биз каби чин ухламиш эрди,
 Вале бўлди алар биздин сабаб бедор мактабдин.
 Бизи ҳам орзумиз бўлса уйғонмоқ бу ғафлатдин,
 Туну кун бизга ҳам сўз сўзламоқ даркор мактабдин.

1914.

Т. Н. ҚОРИ-НИЁЗИЙ

(1897—1970)

Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий — атоқли ўзбек олими, педагоги, давлат ва жамоат арбобидир. Физика-математика фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Меҳнат Қаҳрамони унвонига эга бўлган. Қосиб онласида туғилган. Қори-Ниёзий дастлаб Хўжандда эски мактабда, кейин Фарғона рус-тузем мактабида, Петербургдаги «Круг самообразования» нашриётининг табиатшунослик бўлимида ўқиган. Мактабни битиргач, шаҳар хазинахонасида бланка тўлдирувчи, судда таржимон бўлиб ишлаган. 1917 йили Фарғона шаҳар ревкомининг таклифи билан рус педагоглари ёрдамида рус-тузем мактаби биносига республикада биринчи ўзбек совет мактабини ташкил қилди. 1920 йили бу мактаб Қўқон шаҳридаги

дорил-муаллимни таълим-тарбия курси билан қўшилиб, ўша пайтда вилоятдаги энг йирик педагогик марказ — Фаргона вилоят таълим-тарбия техникуми (1930 йилдан Фаргона вилоят педагогика олий билимгоҳи)га айлантирилди ва Қори-Ниёзий унга директор қилиб тайинланди.

1926 йилда САГУнинг физика-математика факультетига ўқишга кириб, 1929 йилда уни муддатидан олдин тугатди. 1926—31-йилларда шу дорилфундунида ўқитувчи, профессор, 1931—33-йилларда ректор бўлди. 1934—36-йилларда Ўрта Осиё Пахтачилик-ирригация политехника олий илмгоҳи, Ўрта Осиё Тоғ конлари олий илмгоҳи, Тошкент Давлат педагогика билимгоҳи, САГУ ва бошқа олий ўқув юрғларида олий математика кафедраларини бошқарди ва ассосий курслар бўйича лекциялар ўқиди. 1937—38-йилларда Ўзбекистон Маориф халқ комиссари ва айни вақтда Фанлар қўмитасида Президиум раиси, 1939—43-йилларда Ўзбекистон ХКС раиси ўринбосари, айни пайтда собиқ СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиали президиумининг раиси бўлиб ишлади. Темур ва унинг авлодлари қабрларини тадқиқ этиш бўйича Ўзбекистон ҳукумат экспедициясига бошчилик қилди. Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилгач (1943), унинг биринчи президенти бўлди. Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон олимларининг антифашистик ташкилотини бошқарди.

1946—60-йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми аъзоси, бир неча йил мобайнида академиянинг физика-математика бўлими раиси бўлиб ишлади. 1939 йилдан умрининг охиригача Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари олий билимгоҳи математика кафедрасига ҳам бошчилик қилди.

У янги типдаги ўзбек совет мактаби ва маорифи ташкилотчиларидан бири сифатида инқилобнинг дастлабки йилларидан бошлаб ўқув қўлланмалари, методик кўрсатмалар, дарсликлар яратиш ишларига жон куйдирди, маҳаллий мактабларга мослаб, ўзи ана шундай дарслик ва қўлланмалар тайёрлади (жумладан, «Табиатдан бир парча») маҳаллий кадрлар етиштиришга алоҳида аҳамият берди. Чунончи Фаргона вилоят таълим-тарбия техникумининг биринчи битирувчилари — ўн уч қалдирғочдан Т. Зоҳидов, У. Турсунов, Ғ. Тошпўлатов, Ф. Шамсиддинов ва бошқалар Қори-Ниёзийнинг шогирдлари эди.

Олим олий ва элементар математика бўйича оригинал тадқиқотлар муаллифи бўлиб, ўзбек математика терминологиясига асос солди. Унинг олий математикага оид «Математика анализининг асосий курси» (4 китоб) ўз даврида муҳим дарслик сифатида катта аҳамиятга эга бўлди. Математика ва педагогика, адабиёт ва публицистика, фалсафа ва ахлоққа оид илмий ва оммабоп китоблар, мақолалар ёзди, «Дифференциал тенгламалар» мавзuida докторлик диссертацияси ёқлади. «Улуғбек ва унинг илмий мероси» монографияси, «Совет Ўзбекистони тарихидан очерклар», «Босиб ўтилган йўл ҳақида мулоҳазалар» каби асарларида олим ўтмишда ўзбек халқи яратган бой маданий меросни илмий методология асосида тадқиқ этди. «Ҳаёт мактаби» эсдаликлар китобида республикада фан, маориф ва маданият тараққиёти тарихи ифодаланган.

ҲАЁТ МАКТАБИ

(Парча)

Рус-тузем мактаблари XIX асрнинг 80-йилларида илғор рус жамоатчилигининг ташаббуси билан очилган. Бу мактабларнинг, аynиқса улардаги ўқитувчиларнинг моддий аҳволи

жуда оғир эди. Уш шахридаги рус-тузем мактабининг ўқитувчиси В. Орлов 1906 йилда ёзган мақоласида бундай деган эди: «Заррача инсофи бўлган ҳар бир хўжайин ҳам шуни жуда яхши билмадики, ҳатто ҳайвонини ҳам тўқ бўлгандагина ишлатиш мумкин. Лекин фақат сизлар, жаноб амалдорлар, бу ҳақиқатни эътиборга олишни хоҳламайсизлар ёки билмайсизлар! Қандай уят ва шармандаликки, сизларнинг минглаб оладиган маошларингиз, хўрланган, ғариб ва оч ўқитувчи ҳисобидандир!

Шунинг учун гарчи бу мактаблар расмий жиҳатдан давлат бюджетида бўлса-да, бироқ К. Паленнинг Туркистон ўлкасини қилган тафтиш ҳисоботида: «Жамоат маблағининг кўп қисми рус-тузем мактабларининг таъминотиغا сарф қилинади», дейилган.

Бу мактабларнинг асосий вазифаси таржимон тайёрлаш бўлган... Шу сабабли бўлса керак, бойларнинг болалари жуда кам бўлар эди, чунки улар болаларининг таржимон бўлиб хизмат қилишини ўзларига муносиб кўрмас эдилар. Ҳатто булардан кириб қолганлари эса кўпинча мактабни битирмай чиқиб кетар эдилар, чунки бойлар одатда болаларига «концертга адрес ёзишни ўргатинг, бўлади» деб, болаларини мактабдан олиб савдо ишларига қўяр эдилар. Хуллас, рус-тузем мактабларига, асосан, паст табақадаги кишиларнинг болалари кирар эди.

Холбуки, рус-тузем мактаблари тўғрисида реакцион руҳонийлар томонидан турли иғволар тарқалган эди. Айниқса, бу мактабларда «болаларни чўқинтиради» ёки «битиргандан кейин солдатликка олади» деган иғволар кенг омма орасида тарқалиб кетган эди. Сезишимча, бу мактаб тўғрисида тарқалган иғволар отамнинг қулоғига етганга ўхшади.

Бир кун отам:

— Мен сени рус-тузем мактабига берадиган бўлдим,— деди ва бир оз ўйлаб,— фақат бу мактаб тўғрисида ҳар хил миш-миш гаплар бор; кишилар билан маслаҳат қилсам, бири ундай, иккинчиси бундай дейди. Аммо яхшилаб ўйлаб қарасам, қандай бўлса ҳам ўқишинг керак. Замон шуни талаб қилади,— деди. Ниҳоят, 1911 йили бўлса керак, баҳор кунини эди, отам мени рус-тузем мактабига олиб борди.

... — Ана шу бизнинг мактаб бўлади,— деди Андреев. Сўнг-ра, кулимсираб,— қалай ота, ёқдимиз сизга?— деб сўради.

— Ҳа, анча кишининг баҳри очиладиган жой экан, яхши гулларингиз ҳам бор экан...

— Мен ҳам гулни яхши кўраман, ота. Лекин тўғрисиини айтсам, гулдан кўра мен кўпроқ болаларни яхши кўраман, ўқитувчи ҳам гўё бир боғбон. Фақат, бизнинг боғимиз — мактаб, болалар бўлса — ундаги гуллар ва ниҳоллар. Агарда нарвариш тўғри қилинса, гуллар очилади, ниҳоллар мевага киради.

Мактабни назорат қилиш мақсадида гоҳи Фарғона вилоят маориф инспектори Ф. Егоров келар эди. У жуда янжиқ, рас-

миятчи, тирноқ остидан кир излайдиган чиновник эди. Шунинг учун ҳам уни кўришга ўқитувчиларнинг тобу тоқати йўқ эди.

Одатдагича, бир куни Егоров мактабга келганда бир неча болалар билан савол-жавоб қилиб, ниҳоят, менинг олдимга келиб қолди.

— Как тебя звать?— деб сўради.

Мен ўрнимдан ирғиб туриб:

— Тошмат!— дедим.

— Скажи, чей это портрет?— деб сўради деворга осилган Николай подшонинг портретини кўрсатиб. Мен шошилганимдан:

— Это... эта ... деганимча қолдим.

— Отвечай!..— деб бақирди Егоров.

Инспектор бақиргандан кейин мен ўзимни бутунлай йўқотиб қўйиб, ерга қараб туравердим. Бироқ у:

— А гимн ты знаешь?— деб, жаҳл билан сўраб қолди.

— Знаю,— дедим.

— А ну-ка, спой!— деди.

Кўрққанимдан титраб турган ҳолда бошладим.

— Боже, царя хорони...

Ўъни «худоё, подшони дафн қилгайсан» дебман. Ҳолбуки тўғриси:

«Боже, царя храни...» яъни «худоё, подшони сақлагайсан» бўлиши керак эди.

— Молчать! Болван!— деб бақирганича жаҳл билан инспектор синфдан чиқиб кетди.

Ўқувчиларда, бир томондан, рус сўзларининг запаси озлигидан ва, иккинчи томондан, «храни» сўзининг талаффузидан бўлган хатонинг нозиклигидан бўлса керак...

... Қушлардан бирида инспектор рус-тузем мактабига келиб, ўқувчиларнинг русчадан сўз бойлигини синаб кўрмоқчи бўлган. Шу мақсадда инспектор чўнтагидан рўмолчасини қўлига олиб, сўнгра синфда ўтирган ўқувчилардан бирининг олдида берган. Рўмолчани болага кўрсатиб туриб:

— Бу нима?— деб ўқувчи боладан сўраган.

— Тряпка (яъни латта),— деб жавоб берган бола. Бироқ боланинг берган жавоби инспекторнинг иззат нафсига теккан. У жаҳл билан ғазабланди.

— Таксир!— деган ўқитувчи, инспекторга мурожаат қилиб,— бола рўмолча деган сўзни билади, албатта, лекин... кечирасиз, рўмолчангиз ифлосроқ экан, шунинг учун бўлса керак, у латта деб жавоб берди...

Ўқитувчининг бу кинояси жуда қимматга тушган, шу воқеадан кейин ўқитувчи ишдан бўшатибди.

Рус-тузем мактабларида ўқитиш ишлари турли йилларда турлича бўлиб, унинг сифати асосан ўқитувчиларнинг савия ва малакасига, ўзбек тилини қай даражада билишига боғлиқ бўлса керак. Бу мактабда рус тили, бутун сонлар билан тўрт амал доирасида арифметикадан, тарихдан, жўгрофиядан (асо-

сан Россия жўғрофиясидан) ва табиётдан бошланғич маълумот бериларди, шу билан бирга «маҳаллий (ўзбекча) савод» ва ислом динининг асослари ҳам ўқитилар эди.

Рус-тузем мактаблари учун махсус тузилган дарсликларда — «Ўқиш китоблари»да табиат, одамлар, ҳайвонлар ва қўшлар ҳаётидан энг оддий бошланғич маълумотлар келтириллар ҳамда рус адабиёти классиклари — Пушкин, Лермонтов, Крилов ва бошқаларнинг қисқа-қисқа шеър ва ҳикоялари киритилган бўларди. С. Граменицкий тузган ва 1858—1899 йилларда нашр этилган биринчи, иккинчи ва учинчи «Ўқиш китоблари» методика ва мундарижа жиҳатидан энг тузук дарсликлар деб ҳисобланар эди.

Масалан, учинчи «Ўқиш китоби» тўрт бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимида Ушинскийнинг «Болалар дунёси»дан олинган «Шамол билан қуёш» Л. Толстойнинг «Зийрак деҳқон» ҳақидаги ҳикояси, Криловнинг «Меҳнатсевар айиқ», Демьяннинг «Балиқ шўрваси», «Эшак ва булбул», «Қарга билан тулки», «Тришканинг камзули» масаллари, Некрасовнинг «Қизил бурун Совуқ» поэмасидан парча, Пушкиннинг «Балиқ ва балиқчи эртаги» ва бошқалар бор эди.

Иккинчи бўлимида Россия тарихига бағишланган ҳар хил маълумотлар ва рус шоирларининг шеърлари.

Учинчи бўлими Россиянинг Европа қисми, Сибирь ва Туркистон ҳақидаги жўғрофик маълумотлар.

Тўртинчи бўлими табиатдан энг оддий маълумотлар, масалан, унда «Тошқўмир ҳақида», «Туз қасрдан чиқади ва уни қандай чиқарадилар?», «Заҳарли ўсимликлар», Туркистондаги фойдали ўсимликлар, ҳайвонлар ва бошқалар бор эди.

Фарғонада биринчи ўзбек совет мактабини барпо қилиш бахтига ушбу сатрларнинг автори муваффақ бўлиб, унинг пайдевори Октябрь революциясининг биринчи кунларидаёқ қурилган эди... Янги мактаб учун собиқ рус-тузем мактабининг биноси берилди. Шунинг учун, табиий, энг мураккаб масала — мактабни ўқитувчилар билан таъмин қилиш масаласи эди, чунки ерлилар орасидан ўқитувчилик талабига тўла жавоб берадиган кишини топиш муаммо эди. Масаланинг нақадар мураккаблигини шундан билиш мумкинки, ҳатто рус ўқитувчилари ҳам жиндий муаммо олдида турар эдилар, чунки эски мактабдан тубдан фарқ қиладиган янги мактабни яратиш керак. Ҳар ҳолда мактабни ташкил этишда рус педагоглари, айниқса А. В. Яхонтов ва А. Н. Сутягин каби тажрибали педагоглarning берган маслаҳатлари менга катта ёрдам қилди.

Мактабга ўқитувчилик вазифасига жалб этилган биринчи ўқитувчи (менинг рафиқам) Ойшахон Уразаева эди.

Биринчи пайтларда ана шу Ойшахон билан биргалашиб, биринчи ўзбек совет мактабини ташкил этишга мушарраф бўлдик. Мураккаб масалалардан бири — мактабга болаларни жалб этиш масаласи эди... Шунинг учун мактабга оталарни йиғиб, улар билан тегишли иш ўтказишга тўғри келди.

Мактабнинг очилишига бағишланган мажлисда қилинган докладим юзасидан менга берилган қуйидаги икки савол эсимга тушиб қолди:

— Айтинг-чи, бу мактабда ўқиш мусулмон динига муҳолиф бўлмайdimи?

— Йўқ, албатта,— деб мен жавоб бердим,— чунки яқиндагина чиққан Совет ҳукуматининг меҳнаткаш мусулмонларга қилган мурожаатида бундай дейилган: «Бундан буён сизларнинг диний эътиқодларингиз ва урф-одатларингиз, миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни озод ва монесиз қулинг. Бунга ҳуқунгиз бор».

— Эски мактабларнинг тақдири нима бўлади?

Лекин иккала мактабдан қай бирининг ҳаётбахшлигини турмушнинг ўзи кўрсатади. Натижада бир ой мобайнида мактабда 40 га яқин бола тўпланиб қолди. Буларнинг кўпи асосан шаҳар ва ҳатто, унга яқин бўлган қишлоқлардаги эски мактаблардан қочиб келган эди.

Хуллас, ўзбек болаларининг кўпчилиги мулланинг таъғидан, «ҳафтияк» ва Қуръоннинг сураларини ёд олишдан қутулди, ўқув мазмуни принципиал тарзда бошқача эди...

Шуниси диққатга сазоворки, кўп фурсат ўтмай шаҳардаги эски мактабда ўқиб юрган болаларнинг оталари ўғилларини бизнинг совет мактабига кўчирдилар. Натижада эски мактаб ўқувчисиз қолиб, ўз-ўзидан ёпилди.

Умуман, янги совет мактабини қуришдаги биринчи йиллар — изланиш йиллари бўлиб, бу соҳада олиб борилган ишлар ҳам ижодий тажрибадан иборат эди. Ёшликдаги тошқин энергияданми, ўз вақтида рўёбга чиқмай, энди ошкор бўлган потенциал ғайратданми, билимга ҳаддан ташқари ташналикданми — ҳар ҳолда, ишга иштиёқ, самимий муҳаббат шу даражада зўр эдики, шароитнинг оғирлигига қарамай, кечасиё кундузи фикр-зикр фақат мактаб масалалари устида, болаларнинг тарбияси устида борар эди. Бунинг асосий сабабларидан бири мактаб олдидаги олижаноб мақсад бўлса, иккинчиси юксак ғоя билан руҳланган ижодий меҳнатнинг завқу шавқи эди. Шунинг учун ҳам қурилаётган янги совет мактабининг олдида турган янги масалалар устида ўтказилган тажрибалар ҳам самарали бўларди.

Қундалик кузатиб бориш шуни кўрсатадики, ўқитишнинг муваффақияти асосан таълим бераётган фанга ўқувчиларни қизиқтиришдир. Буни назарда тутиб, ёғочдан бир неча асбоблар: рейка, эккер ясашга ва ҳатто баландликни ўлчаш учун махсус асбоб ихтиро қилишга тўғри келди, энг аввал булар ёрдамида синфларнинг, сўнгра мактаб биноси ва саҳнанинг плани олинди.

... Уқитувчи ўз шогирдларидан доимо ҳеч бўлмаганда бир неча бош юқори туриши керак, акс ҳолда болалар олдида унинг обрўси бўлмайди, чунки кутилмаган саволларга ўқитув-

чи жавоб беролмасдан қолиши мумкин. Ҳолбуки, бола сезгир бўлади ва жуда тез фурсатда ўқитувчининг «мулла»лиги ошкор бўлиб қолади.

Ўқувчилар олдида йўқотилган обрўни тиклаш жуда қийин, ҳатто, баъзи вақтларда мумкин ҳам эмас.

... Ёш авлоднинг тарбияси фахрий ва олижаноб вазифа бўлиши билан бирга, айни замонда у ғоят даражада мураккаб ва масъулиятлидир. Бу вазифани муваффақият билан бажариш учун ўқитувчи энг аввал ўз ишининг шайдоси, ташаббускори бўлиши керак. Шунинг учун ўқитувчиликни «сабаби овқат» учун формал «касб» қилиб олиш — жуда хавфли бўлиб, ҳатто ёш авлоднинг тарбиясига зарарлидир.

Иккинчи томондан, айниқса ўқитувчи қандай маълумотга, қандай эрудицияга эга бўлмасин, у ўзининг савиясини, педагогик санъатини ривожлантириш учун тинмай ишлаши керак.

Қандай соҳада бўлмасин ижодий ҳаётнинг ажойиб хусусияти бор: киши маънавий жиҳатдан ўсган сари ўзининг маънавий камбағаллигини сезиб боради ва аксинча маънавий камбағалликни сезган сари ўсишга зарурий эҳтиёж ҳам кучайиб боради. Бу жараён қонуний ва чексиздир...

(«Ҳаёт мактаби», 1970.)

Ҳ О О. БАҲҚАМОЛ ИНСОН ТАРБИЯЧИЛАРИ

Н. К. КРУПСКАЯ

(1869—1939)

Н. К. Крупская 1869 йилнинг 26 феввалида Петербург шаҳрида инқилобий руҳдаги зиёли оиласида дунёга келди. У дастлабки таълимини оилада олди. У 10 ёшида гимназияга ўқишга кирди.

Петербургдаги хотин-қизлар олий курсининг математика бўлимида ўқиди. Курсда ўқиган чоғларида у талабаларнинг инқилобий тўғарагига кирди ва бу ерда К. Маркс, Ф. Энгельснинг асарларини ўрганишга киришди.

Н. К. Крупская Петербургдаги кечки якшанбалик мактабида ўқитувчи бўлиб ишлади, ишчиларнинг ҳаёти билан яқиндан танишди, улар ўртасида илор педагогик фикрларни тинмай тарғиб қилиб борди.

1895 йилда Н. К. Крупская В. И. Ленин томонидан Петербургда ташкил этилган «Ишчилар синфини озод этиш иттифоқи»га аъзо бўлиб кирди, унинг ишида фаол иштирок этди, инқилобий варақаларни ишчи меҳнаткашларга етказишида толмай меҳнат қилди.

1896 йилнинг ёз ойида Петербургда тўқимачиларнинг умумий иш ташлашлари бўлиб ўтгандан кейин Н. К. Крупская қамоққа олинди ва Шушенское қишлоғига сургун қилинди. Бу вақтда В. И. Ленин ҳам шу ерда эди, Шушенскоеда улар бир умрга дўстлашди.

Н. К. Крупская сургунда эканида, 1889 йили «Ишчи аёл» («Женщина-работница») деган биринчи китобини ёзди. Бу китоб 1901 йили Женевдаги «Искра» босмахонасида нашр қилинди.

Н. К. Крупская 1901 йили Мюнхенда В. И. Ленин билан бирга яшади.

РСДРПнинг II съездини тайёрлаш ва ўтказишга яқиндан ёрдам берди. «Искра» газетаси меньшевиклар қўлига ўтгандан сўнг Н. К. Крупская большевиклар газетаси «Вперёд»да масъул котиб бўлиб ишлади ҳамда РСДРПнинг III съездини тайёрлаш ва чақириш ишида фаол қатнашди.

Н. К. Крупская 1905 йили В. И. Ленин билан Петербургга келди. Ҳамма нинда унга содиқ дўст сифатида ёрдамлашди ва инқилоб ишларида иштирок этди.

Крупская Фарбий Европа мактаблари тажрибасини қунт билан ўрганди. В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, Д. И. Писарев, Н. И. Пирогов, К. Д. Ушинский ҳамда Л. Н. Толстойларнинг педагогик меросларини таҳлил қилди. Фарб педагогларидан Я. А. Коменский, Ж. Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци, Р. Оуэнларнинг асарларини ўрганди, уларнинг педагогик фикрларини Россияга тарқатиш ва Россия мактаблари шаронтига татбиқ этиш чораларини излади.

Пролетар инқилоби ғалаба қозониб, Советлар ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Н. К. Крупская РСФСР Маориф халқ комиссарининг ўринбосари этиб тайинланди ва бу вазифада умрининг охирига қадар зўр ғайрат ва матонат билан ишлади.

Н. К. Крупскаянинг энг йирик асарларидан бири «Халқ маорифи ва демократия» (1915)дир. Мазкур асар педагогика фанининг назарияси ва тарихига онд дастлабки йирик монографиядир.

Н. К. Крупскаянинг педагогика фани соҳасида олиб борган жуда катта илмий-тадқиқот ишлари ва хизматлари учун 1931 йилда фанлар академияси уни академиянинг faxрий академиги қилиб сайлади, 1936 йилда мамлакатда биринчи бўлиб Н. К. Крупскаяга педагогика фанлари доктори деган илмий даража берилди.

ЖАМОАТЧИ БУЛИНГИЗ

Қадрли болалар!

Сизлар ҳозир мактабда тартиб бўлиши учун курашмоқдасизлар, ўқув зарбдорлари бўлиши учун ҳаракат қилмоқдасизлар. Сизлар билимнинг катта куч эканлигини ва подшо давридагидек бўлиши мумкин эмаслигини биласизлар: у вақтда билим помещиклар ва капиталистларнинг ҳамда улар малайларининг қўлида эди, меҳнаткашларни, ишчилар ва деҳқонларни зулмат ва жаҳолатда ушлаганлар. Билим учун кураш — катта иш.

Лекин сизлар мактабда 5—6 соат бўласизлар, бошқа вақтларда эса мактабдан ташқари, қайноқ ҳаёт қўйнида яшайсизлар — сизлар катталар орасида яшайсизлар, уларни нимолар қизиқтирганини, уларнинг гапларини эшитасизлар, уйдаги, кўчадаги, ҳовлидаги гапларни эшитасизлар. Сизлар ҳаётнинг нима эканлиги ҳақида ўйлайсизлар ва яна ундаги кўп нарсаларни ўзгартириш керак эканлигини кўрасизлар...

Кўпчилик болалар жамоат иши намалигини поэтик тушунадилар. Бу ўзимиз яшаб турган ҳаётни биргалашиб яхшилашга қаратилган ишдир.

Айтайлик, ўзингиз яшаб турган жойда болалар боғчаси бор, лекин болаларнинг ўйинчоқлари йўқлигини, кичкинтойларнинг зерикаётганлигини кўриб қолдингиз — бир неча киши бир тўгаракка уюшинг, болаларга бир неча ўйинчоқлар ясаб беринг-да, навбатма-навбат уларнинг олдига келиб, улар билан ўйнанг. Ёки сиз яшаётган қишлоқда қандайдир сабаб билан ўз вақтида мактабга киролмаган саводсиз ўсмир болалар борлигини кўрасиз. Болалар ўқишни хоҳлайдилар, лекин уларни ўқитгани ҳеч ким йўқ. Улар билан ишлашни уюштиринг, уларга қоғоз ёки дафтарлар, турли дарсликлар топиб беринг-да, сиз ўзингиз нимани ўрганган бўлсангиз, уларни ҳам ўшанга ўргатинг. Бу жуда ҳам керакли иш. Ёки қишлоғингизда катталар мактаби бор. Катталар мактабда географияни ўрганадилар, лекин уларнинг картаси йўқ. Сиз катталар мактаби учун карталар чизиб беринг. Катталар мактабининг ўқувчилари сизлардан қандай мамнун бўлишади! Қироатхона учун, қизил бурчак учун Испаниянинг катта картасини чизинг, қизил ва қора байроқчалар ясаб, уларни картага тўғнағич билан қаданг, сўнгра байроқчаларни қўшинларнинг ҳаракатига мувофиқ силжитиб туринг. Тингловчилар тўгараги очинг ва уларга кўраш қандай бораётгани ҳақида ҳар уч кунда доклад қилинг. Бу жуда фойдали иш бўлади.

Ҳамма ёқнинг жуда ифлос бўлиб ётганини кўрдингиз, қироатхонада, ошхонада, яслиларда, болалар боғчасида тозалик учун юриш бошланг.

Бунини мен мисол учун гапиряпман. Қаер ифлослигини ўзингиз қидириб топишингиз, ишни яхшилаш учун у ёки бу ҳолда нима билан ва қандай қилиб ёрдам бера олишингизни биргаликда муҳокама қилишингиз керак бўлади.

Катта ёшдаги жамоатчиларнинг ёрдамчилари бўлинг, шундагина сиз ана шу ишда Ленин иши учун кураша оладиган ҳақиқий жамоатчилар бўлиб етишасизлар!

1938 й.

ОНГЛИ ИНТИЗОМ ҲАҚИДА

Қимматли болалар!

Сизлар болаларнинг мактабдан ташқари вақтлардаги ахлоқи ҳозир ҳаммани қандай ташвишлантираётганини биласизлар. Айрим болалар ўтакетган даражада бебошлик қилишади, трамвайга осилишади, бир-бирларини туртишади, сўкишади — хуллас, безорилик қилишади. Ўқитувчилар ташвишда, ота-оналар ташвишда. Бу ҳақда ота-оналарнинг жуда кўп йиғилишлари бўлган. Бу ҳақда ўқитувчилар, комсомоллар тўпланишиб келишганлар. Бу айниқса катта шаҳарларда кўзга ташланади. Қишлоқдан болалар экскурсияга келиб, ҳайрон қоли-

шади. Улар шундай дейишади: «Москпадаги болаларингиз қандай ахлоқсиз. Биз кўчадан ўтиб кетаётсак, улар бизга қараб тош отишади...»

Бир куни менинг олдимга милиционерлар келиб, трамвайга, автомобилга осилиш натижасида қанча бола майиб бўлаётганини, ўлиб кетаётганини айтиб беришди. Айниқса ўғил болалар кўплаб ҳалок ва майиб бўладилар. Уларнинг гапини эшитиб туриб, 1918 йилда менинг кўз олдимда трамвайга осилиб кетаётган 10—12 ёшлардаги боланинг трамвай тагига қандай қилиб тушиб қолганини эсладим. Трамвай боланинг оёқларини босибди, у бўлса трамвай тагида ётиб бетўхтов «О-на! О-на!» деб бақирарди. Лекин бу ерда унинг онаси йўқ эди, бўлганда ҳам нима қила оларди?!

Бундай ҳолларни ҳозир тез-тез учратиш мумкин, оналарнинг «осилдоқ» болаларидан хавотир бўлиши тушунарлидир. Болалар мактаб йиғилишларида, кашшоф йиғилишларида трамвайга осилмасликка, уришмасликка, тартибли бўлишга ваъда берадилару, лекин ўз ваъдаларини тез унутиб қўйишади... Улар ўзларини қўлга ола билмайдилар. Ботирлик кўрсатишни ўйлайдилар. Лекин, бу қандай ботирлик? Шунчаки аҳмоқлик. Бебошлар буржуйлар орасида ҳам, қулоқлар орасида ҳам бўлган, бебош, шўх бўлиш бошқа ишу, мардлик, меҳнаткашлар иши учун бутун кучини, агар зарур бўлса, ҳаётини ҳам беришга тайёр бўлиш — бошқа иш. Мардлик учун ирода кучи, чидамлилиқ, ўзининг кучсиз томонини енга билиш керак, бирор бемаъни ишни қилиш учун эса кўп ақл ишлатиш керак эмас. Уришқоқлар ва «осилдоқлар» устидан кулиш керак, лекин уларни гиж-гижлаш, қизиқтириш, уларга эргашиш ярамайди.

Шу билан бирга киши ўзида характер ҳосил қила билиши, ирода ярата билиш керак. Киши ўзидаги қўрқоқликни, қатъиятсизликни, лаңдаворликни, тажангликни енга олиши даркор. Нима учун? Нима учунлиги аниқ. Иродасиз киши ҳар қандай муттаҳамнинг ҳам қўлида ўйинчоққа айланиб қолади. Ундай кишидан Ленин иши учун, социализм иши учун қандай курашчи чиқиши мумкин?

«Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас», деган мақол бор. Бу тўғри. Биргалашиб ҳаракат қилиш лозим. Буни ишчилар яхши билишади. Улар помещик ва капиталистларга қарши биргалашиб курашганлар ва ғалаба қилганлар. Улар эски ҳаётни биргалашиб қайта қурмоқдалар — иш эса олға силжиётир.

Бироқ биргалашиб курашиш дегани нимаси? Бу ҳар бир киши ўзи ўйлаганича эмас, балки биргалашиб ўйлашганидек, биргалашиб, қарор қилганларидек иш тутиши керак, демакдир. Умумий кураш учун, умумий иш учун катта уюшқоқлик керак. Онгли интизом керак. Уни киши ёшлигидан бошлаб ўзида тарбиялаши зарур. Онгли интизом мактабдагина эмас, бошқа жойларда ҳам керак бўлади. Бўш вақтларни ҳам уюшган

ҳолда ўтказмоқ лозим. Шунда қизиқарли бўлади, бундан фойда ҳам кўпроқ бўлади.

Машғулотлардан бўш вақт — осмонга қараб, қоринни силаб ётиш, деган гап эмас. Бундай қилинса, зерикиб ўлиш ҳам мумкин. Машғулотлардан бўш вақтни ҳадеб ўйинқароқлик билан, кино ҳамда театрларга бориш билангина ўтказиш ҳам керак эмас. Бу ҳам тезда жонга тегади. Оммавий, қизиқарли жамоат иши олиб бора билиш керак — бундай ишлар жуда кўп: кўчаларни кўкаламзорлаштириш, ободонлаштириш, ёш табиатшунослар олиб борадиган текшириш иши, оталиқ қилиш, китоб ташиниш ва бошқалар ва ҳоказолар. Бу фақат мажлисбозлик иши, қўшимча вазифа бўлмай, балки ҳаммани қизиқтирадиган, ҳаммани уюштирадиган умумий, коллектив иши бўлиши керак...

1935 й.

А. С. МАКАРЕНКО (1888—1939)

Антон Семёнович Макаренко — новатор педагог. 1888 йилнинг 13 мартида Харьков губернаси, Суми уездининг Белополье шаҳрида туғилди.

А. С. Макаренко онласи камбағалликда яшади. У озода, саранжом-саришта ва ишчан бир онла эди. Ёш Антон ўқишни жуда эрта, беш ёшидаёқ ўрганиб олди. А. С. Макаренко шаҳар билим юртини битиргандан кейин, бир йиллик педагогика курсига кириб, уни тамомлаб чиқди ва 1905 йилда халқ ўқитувчиси унвонини олиб, темир йўл мактабига ўқитувчи қилиб тайинланди.

Билимини ошириш мақсадида Полтава ўқитувчилар олий билимгоҳига кирди.

Талабалик давридаги ўқитувчи-устозлари ҳақида таассуротини А. С. Макаренко «Менинг педагогик жиҳатдан камол топишимда улар бутун педагогик этиқодининг энг асосий қондасини яратдилар, кичикка нисбатан энг кўп ҳурмат билан қараш деган этиқодни яратдилар», деб ёзади. 1917 йил сентябрдан бошлаб бошланғич мактабда инспектор мудир бўлиб ишлади. Полтава губерна халқ маорифи бўлими 1920 йилнинг кузида А. С. Макаренкога баловатга етмаган ёш қонунбузарлар учун колония ташкил этиш топширилди ва кслонияда ўз фаолиятини давом эттирди.

Антон Семёнович Горький номли колонияда ҳам, Дзержинский номидаги коммунада ҳам мудирлик қилди.

М. Горький ўзининг Макаренкога 1933 йил 30 январда ёзган хатида бундай деган эди: «Менинг назаримча, Сизнинг педагогика соҳасидаги ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган ва кишини ҳайратда қолдирувчи самарали натижа берган тажрибангиз дунё миқёсида аҳамиятга эгадир».

Чиндан ҳам шундай. «Педагогик поэма», «Миноралардаги байроқлар», «Ўттизинчи йиллар марши», «Болалар тарбияси тўғрисида лекциялар», «Оналар китоби», «Таълим-тарбия тажрибасидан баъзи хулосалар» каби асарлари уни ўзига хос тарбия мактаби яратган буюк педагог ва адиб сифатида танитди.

ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТАЖРИБАСИДАН БАЪЗИ БИР ХУЛОСАЛАР

(Парча)

Тарбияланувчилар жамоаси яратишнинг асоси бўлиб хизмат қила оладиган яхлит ва аҳил ядрони бунёдга келтириш мақсадида колониячи-горькийчилардан 60 таси коммунага ўтказилди...

Биз учун, совет тарбияси учун зарур бўлган ана шундай биринчи шакл жамоадир. Бизнинг вазифамиз жамоани тарбиялашдан иборатдир. Бизнинг сиёсий тарбиямизнинг ўқувчиларимиз ва ўқитувчиларимиз ҳаётига амалда ҳам дарҳол сингиб кетмоғига жамоасиз эришиб бўлмайди. Агар биз логикамиздан келиб чиқадиган фикрларимиздан жамоани чиқариб ташладиган бўлсак, унда совет педагогикамиз ҳеч қандай танқидга бардош бера олмайди.

Жамоа — жонли ижтимоий организмдир, у шунинг учун организмдирки, унинг органлари бир, бу органларнинг ваколати, масъулияти, қисмлари орасида ўзаро муносабат, ўзаро боғлиқлик бор, агар булардан ҳеч қайсиси бўлмаса, унда жамоа ҳам бўлмайди, балки шунчаки оломон ёки тўпланган тўда бўлади, холос...

Мен педагоглар жамоасининг узоқ вақтгача барқарор бўлиши ҳақидаги масалани ҳам, жамоа айрим аъзоларининг педагоглик иш стажи ҳақидаги масалани ҳам таҳлил қилишга тайёрман, чунки агар сиз бутун жамоани бир йил иш стажига эга бўлган педагоглардан тузадиган бўлсангиз, шубҳасизки, у заиф жамоа бўлади. Мослик ҳақидаги, жамоада нечта кекса ва нечта янги педагоглар бўлиши лозимлиги тўғрисидаги масала ҳам илмий таълим-тарбиявий масаладир.

Мен айрим кишини тарбиялаш керак, деб ўйламайман, балки бутун бир жамоани тарбиялаш лозим, деб ҳисоблайман. Бу тўғри тарбиянинг бирдан-бир йўлидир...

Агар буларга педагоглар жамоаси ҳақидаги илмий нуқтан назардан савол бериладиган бўлса, гарчи бизга жамоа бўлган жойда ишнинг муваффақиятлироқ бориши, у ерда интизом ҳақидаги масала кун тартибига қўйилиб ўтирмаслиги ойнадек равшан бўлса ҳам, биз бу ҳақда лом-лим дея олмаймиз...

Ўқитувчилар жамоаси билан болалар жамоаси иккита жамоа бўлмасдан, битта жамоадир ва бундан ташқари, у таълим-тарбиявий жамоадир...

Мен коммунада жамоанинг ҳайрон қоладиган даражада ижодкор, талабчан, интизомли бўлишига эришдим. Бунга буйруқ бериш билан эришиб бўлмайди, бундай жамоани икки йилда ҳам, уч йилда ҳам яратиб бўлмайди, бундай жамоа бир неча йиллар мобайнида бунёдга келади. Жамоа азиз, ҳаддан ташқари азиз нарсадир. Бироқ бундай жамоа бунёдга келгандан кейин уни эҳтиёт қилиш лозим, ана шунда бутун тарбиявий жараён жуда осонлик билан амалга оширилади...

Болалар жамоасининг бутун ташкилоти ўйин билан суғорилган бўлиши даркор, деган фикрнинг тарафдори эдим, бизлар — педагоглар эса бу ўйинда қатнашмоғимиз керак...

Шахсан мен, кўп жазо берилмаслиги керак, деб ҳисоблайман, бироқ бошқа бир мантиққа кўра, жазолар бутун бир жамоани гангитиб қўймаслиги ва унинг ҳаётида одат тусини олмаслиги керакки, натижада бутун жамоа берилган жазога диққат ва эътибор қилсин. Одатда жазони жамоанинг катта ёшли вакили сифатида мен берар эдим. Аммо мен ҳамма вақт жамоадан чиқариб юбориш сингари энг қатъий ва аниқ жазони умумий мажлис орқали бериш зарур, деб ҳисоблар эдим...

Агар жамоа сизни ҳурмат қилса ва тушунса, унда умумий мажлис сизнинг томонингизда бўлади...

Агар жамоа заиф бўлса, ҳар бир «касал» жой ишга халал беради, албатта. Бундай жамоада айбдорни юмшоқлик билан ва етарли даражада баҳона кўрсата олмай ҳайдаб юборишга тўғри келади. Кучли жамоадан сиз ҳақиқатан ҳам жамоага қарши чиққан одамни ҳайдайсиз ва ана ўша вақтда бу тадбирингиз ҳайдалувчининг эс-ҳушини жойига келтириб қўяди...

Жамоанинг биринчи белгиси шундан иборатки, у оломон эмас, балки мақсадга мувофиқ тузилган, амалий ҳаракат қиладиган, ҳаракатланишга қодир бўлган органдир.

Жамоа ташкил этишнинг ўзи бошланғич жамоа ҳақидаги масалани ҳал этишдан бошланиши керак. Бошланғич жамоа, яъни энди бошқа майда жамоаларга бўлинмайдиган жамоа кам деганда 7 кишидан, кўпи билан 15 кишидан иборат бўлмоғи лозим...

Мен жуда ажойиб жамоа бунёдга келишини сездим ва уни амалда ўз кўзим билан кўрдим, бу жамоа шу маънода ажойиб эдики, бу жамоанинг ҳаракати характери жиҳатидан, тараққий этиш характери жиҳатидан, ундаги муомала, бошқа жамоани сатлаб қолишга ишонч, куч-қувват, анъана характери жиҳатидан унга бир мўъжиза деб қараш мумкин эди. Бу жамоа ўз командири ва ундан кейин бригадирнинг яккабошчилик ҳокимиятига эга эди...

Интизом — жамоанинг қиёфаси, унинг овози, унинг гўзаллиги, унинг ҳаракати, унинг мимикаси, унинг эътиқодидир. Жамоадаги мавжуд нарсанинг ҳаммаси, оқибат-натижада, интизом шаклини касб этади.

Мен болалар жамоасини йўлга қўйиш шаклларига бўлган эътиборни кучайтиришни талаб қиламан. Эътибор бериш керак бўлган муаммонинг айрим қисмларинигина санаб ўтаман. Бу, биринчидан, жамоанинг маркази ҳақидаги масаладир. Бизда 4 та марказ ва унга яна қўшимча равишда назарда тутилмаган марказлар бор: директор, илмий бўлим мудир, комсорг, бош пионервожатий...

Бизнинг софдиллигимиз меҳнаткашлар ўртасида ижобий бирдамлик бўлишини, ҳар бир меҳнаткашнинг ҳурматланишини, ўзининг кичик жамоасини ва бутун совет жамияти жамоа-

сини ҳурматлашни, барча мамлакатлар меҳнаткашларини ҳурматлашни талаб этади...

Жамоани шундай ташкил этиш керакки, унда шахснинг ҳаёлий хислатлари эмас, балки ҳақиқий, чинакам, реал хислатлари тарбиялаб бориладиган бўлсин...

Киши камтар бўлмоғи лозим ва мен, ўқитувчи — оддий бир ходим, деган фикрни қатъият билан таъкидлаб ўтаман. Агар у яхшигина оддий ходим бўла олмас экан, у ҳеч қачон яхши раҳбар бўла олмайди. Жамоада асосий ролни бутун жамоанинг ҳурмат ва ихлосини қозонган жамоа раҳбари, тажрибали педагог ўйнамоғи керак...

Педагоглар жамоасининг бирлиги — таълим-тарбиявий ишларни ҳар жиҳатдан мукаммал белгилаб берувчи бир нарсадир, шу сабабдан энг ёш, энг тажрибасиз педагог яхшигина моҳир раҳбар бошчилик қилаётган, ягона ҳамжиҳат жамоада педагоглар жамоасига қарши бораётган ҳар қандай тажрибали ва талантли педагогдан кўра кўпроқ иш қилади. Педагоглар жамоасида индивидуализмдан ва бузғунчиликдан кўра жирканчроқ, зарарлироқ ҳеч нарса йўқ.

Ягона педагоглар жамоасида ўзининг муваффақиятлари билан донг чиқариш пайига тушмай, балки бутун жамоанинг муваффақиятлари билан донг чиқариш пайига тушиши зарур, ана шунда сизни ҳам яхши кўрадиган бўладилар, совет услуби, энг муҳим ва энг керакли услуб бунёдга келади. Мен худди шундай ролни тасвишлаб кўрсатишга уриндим, педагогни алоҳида бўрттириб кўрсатишни истамадим, чунки мен жамоа тўғрисида ва жамоанинг таъсири ҳақида ёзишни истаган эдим...

Мен кўпгина билимдон педагогларни, совет ватанпарварларини кўрганман, бироқ улар ота-оналар билан ҳам, ўқувчилар билан ҳам гаплашишни билмайдилар. Бундан ташқари, жамоа нималиги ҳақидаги, жамоанинг асоси тўғрисидаги, жамоанинг вазифалари ҳақидаги, жамоанинг органлари тўғрисидаги, жамоанинг услуби ҳақидаги ва бошқа ҳар хил масалаларни қўйиш керак...

Болалар жамоалари бахтиёр жамоалар бўлмоғи керак, шунинг учун ҳам уларга нисбатан катта талаблар қўйилмоғи лозим. Мен, масалан, ўзим қўлланадиган жазо системасида мана бундай принципларни, яъни биринчи навбатда энг яхшиларни жазолашни, охириги навбатда эса ёмонларни жазолаш ёки сира жазоламасликни қаттиқ туриб талаб қилардим. Бу бизнинг принципимиз, совет принципи...

Жамоа ўзининг энг яхши кишилари биринчи навбатда тегишли жазо олишларини билар экан, у ҳолда жазо чинакам совет жазоси тусини олади. Янги бола келади-ю, бирор нарсани ўғирлайди, унинг «таъзирини беришади», албатта, лекин жазолашмайди. Борди-ю, иккинчи марта, учинчи марта ўғирлик қилса ҳам уни жазолашмайди... Шунда янги келган бола ўзига жазо берила бошланадиган вақт келишини орзиқиб кута

бошлайди, чунки унинг инсоний шахсига бўлган ишончини худди ана шу жазода деб билади...

Жамоанинг иши учун жавобгарлик, шу жавобгарликка одатланиш, жамоа учун жавоб беришга ўрганиш — бу жавобгарлик одати севги-муҳаббатда ҳам ўз ифодасини топади...

Агар сиз болалар жамоасида ялқовликни йўқотиш ҳақида гапирётган бўлсангиз, унда кўпгина усуллар бор, махсус бир методика тавсия этиш мумкин, аммо даставвал жамоа олдида масъулиятни сеза билишга ўргатиш зарур...

Болалар жамоасининг услуби чиндан ҳам нотинч, беор, бакироқ, жонкуяр, суст, пессимистик, мажор услуб бўлади. Услубларнинг нормаларини айтиб тугатиб бўлмайди. Соғлом совет услуби ўз-ўзини ва жамоани ҳурматлаш ҳислатини тарбиялаш йўли билан бунёдга келади, чунки анъаналарни тўпласдан, услубни вужудга келтиришни тасаввур этиб бўлмайди.

Агар бир бутун чинакам жипслашган жамоа бўлмаса, ҳеч қандай талаб қўйиб бўлмайди. Борди-ю, менга ҳозир мактабни бошқаришни топширсалар, мен дастлаб қуйидаги ишларни қилган бўлар эдим. Мен ўқитувчиларни йиғиб: қадрли дўстлар, мен мана бундай иш қилишни таклиф қиламан, деган бўлардим. Башарти, ўқитувчи рози бўлмаса, агар у юқори малакали ўқитувчи бўлса ҳам, мен унга бошқа мактабга ўтинг, дердим. Агар мен 18 яшар қизнинг менинг фикримга қўшилганлигини билсам, сизнинг ҳали тажрибангиз йўқ, аммо кўзларингиз шундай чақнаптики, мен сизнинг ишлашни истаётганингизни сезиб турибман, сиз шу ерда қолиб ишланг, биз бўлсак, сизга ёрдам берамиз, деган бўлур эдим...

Чинакам жамоа — жуда қийин бир нарса. Чунки кишининг ҳақлиги ёки ҳақли эмаслиги масалалари ўз ғурури учун, шахсий манфаатлари учун эмас, балки жамоанинг манфаатларини кўзда тутиб ҳал қилиниши керак. Ҳар доим интизомга риоя қилиш, ёқимсиз бўлса-да, адо этиш зарур бўлган вазифаларни бажариш — мана шунинг ўзи юксак даражадаги интизомликдир...

(Таълим-тарбия тажрибасидан баъзи бир хулосалар. Т., 1958.)

ОТА-ОНАЛАР КИТОБИ

(Парча)

Отангни ҳам, онангни ҳам иззат-ҳурмат қил, роҳат кўрасан ва ер юзида умринг узоқ бўлади.

Диний ақидаларга кўра фарз ҳисобланган бу амр оиладаги муносабатни тўғри акс эттирган эди. Ота-онани иззат-ҳурмат қилиш орқасида ҳақиқатан фаровон яшар эдилар, — аммо бунинг учун ота-оналарнинг ўзлари давлатманд бўлишлари шарт эди, албатта. Бордию ота-оналар бундай давлатга эга бўлма-

салар, у ҳолда ажрини у дунёда кўрарсан, деярдилар. Нариги дунёдаги роҳат-фароғат ҳаёлий бўлса ҳам, лекин кўнгилга анча ёқимли эди. Бешинчи амр, ҳар эҳтимолга қарши, ажрини кўришнинг бошқа бир хили азобини тортиш деган тури ҳам бўлиши мумкин, деб ҳисобларди. Дин дарсларида поплар ажрини кўришнинг шу турига диққатни кўпроқ тортар эдилар; бу тур ажрини кўриш, тахминан, қуйидагича маънони: «Отанг билан онангни иззат-ҳурмат қил, агар иззат-ҳурмат қилмасанг, оқибати учун кафил бўла олмаймиз», деган маънони англатар эди.

Ота деганнинг обрўси бўлмоғи лозим! Отанинг мартабаси улуг бўлиши керак! Отага ҳеч нарса тенглаша олмайди! Обрўсиз қандай тарбия бўлиши мумкин?

...Ота билан ўғил дўст бўлишлари мумкин ва дўст бўлишлари керак. Лекин ота ҳар ҳолда ота, ўғил ҳар ҳолда ўғил, яъни тарбия қилиниши лозим бўлган ва уни айти отаси тарбиялайдиган боладир; шу сабабдан, ота ўз боласининг дўсти бўлиши устига, яна қўшимча баъзи сифатларга эга бўлади. Агар қиз билан она дўст бўлишдан ташқари, яна бир-бири билан худди тенгқур дугонадай бўлишса, ота билан ўғил дўст бўлишдан ташқари, яна апоқ-чапоқ ўртоқ, қарийб ўртоқ бўлишса, у ҳолда ҳалиги қўшимча сифатлар, яъни тарбиячилик сифатлари ўз-ўзидан йўқолиб кетади.

Головинлар оиласида мана шу тарбиячилик сифатлари шу тахлитда барҳам топиб кетди. Бу оилада ким-кимни тарбиялаётганини ажратиб олиш қийин, ҳар ҳолда, одобга ўргатиш борасидаги насиҳатларни ота-оналардан кўра болалари кўпроқ қиладилар, чунки уларнинг оталари билан оналари: Бас, шунини ўзингга эп билдингми, энди шундан қолма!— деган олтин қоидага амал қилиб, ҳар нечук эрмак ўйинини ҳалол бажариб келдилар...

Энг яхши, деганда сиз маймунваччаларини тарбия қилаётган маймунга ўхшайсиз. Сиз бунини интизом учун керак, деб ўйлайсизми? Бу каби ота-оналар ҳеч қачон интизом ўрната олмайди. Болалар ота-оналаридан кўрқадилар, холос. Бинобарин, уларнинг обрўсидан, уларнинг ҳукм-измидан нарироқ юришга ҳаракат қиладилар.

Шундай қилиб, кўпинча ота-оналар деспотизми (зуғми) билан бир қаторда, даҳшат ва бузғунликда ундан сира қолишмайдиган бола қайсарлиги — оила жамоаси бошига битган бу чинакам офат ўсиб чиқади...

Қайсарлик кўпинча ота-онанинг зуғми (деспотияси)га қарши табиий норозилик тариқасида туғилади; ота-она зуғми эса хамиша ҳукм-измни сунистеъмол қилишнинг ҳар қандайида, ҳаддидан ошириб юборишларнинг ҳар қандайида: меҳр-муҳаббатни, жиддиятни, эркалашни, овқатлантиришни, асабийликни, жоҳилликни ва донишмандликни ҳаддидан ошириб юборишда ифодаланади. Бу қайсарлик бора-бора норозилик ифодаси бўлмайди, балки ота-оналар билан болалар ўртасидаги муноса-

батда доимий одатга айланиб қолган алоқа шакли бўлиб қолади...

Ота-оналар обрўси қалбакилаштирилмаган, тўғри йўл тутилган оила жамоасида интизомга ўргатишнинг ахлоққа зид, хунук усуллари ишлатишга эҳтиёж қолмайди. Бинобарин, бундай оилада ҳамиша тартиб ва осойишталик, лозимича итоат ва гапга унаш барқарор бўлади...

Оиладаги интизом техникасининг ташқи жиҳатини на қайсарлик, на ғазаб, на бақириб-чақириш, на ўтиниб ёлвориш, на ўтиниб сўраш йўли билан эмас, балки ётиғи билан, жиддий туриб, вазифа юклайдиган оҳангдор амр бериш йўли билан ифодаланади. Сизнинг, яъни жамоа аъзоларининг катталаридан, вакилларидан бири бўлган бир одамнинг, бундай амр беришга ҳаққингиз борлигига сизда ҳам, болаларда ҳам ҳеч қандай шубҳа бўлмаслиги керак. Ҳар бир ота-она амр беришни ўрганиб олиши лозим.

... Сен, ота деганнинг гапи ҳамма вақт тўғри бўлаверади, деб ўйлайсанми? Улар ҳамиша бизни айбли деб биладилар. Улар ўзлари ҳақида ҳеч нарса демайдилар, доимо бизнинг ҳақимизда гапирадилар. Менинг отам ҳам гап бошлаши билан: сен шуни билиб олгинки, сен шуни тушуниб олгинки, деб жав-бери беради...

Оила — одамзот ўзининг дастлабки ижтимоий йўлини босиб ўтадиган энг муҳим соҳадир! Бинобарин агар бу йўл тўғри ташкил қилинган бўлса, жинсий тарбия ҳам тўғри издан кета-веради. Ота билан она фаол бўлган, ота билан онанинг обрўси уларнинг ҳаётлари ва ишларидан табиий равишда келиб чиқадиган, болаларнинг ҳаёти, уларнинг дастлабки ижтимоий хатти-ҳаракатлари, ўқишлари, ўйинлари, қувончлари, ранжиш-лари ҳамиша ота-она эътиборини тортиб келадиган интизом, амр, ва назорат мавжуд бўлган оилада болаларнинг жинсий инстинкти тараққиёти ҳам ҳамма вақт тўғри йўлга солинган бўлади. Бундай оилада ҳеч қачон ҳеч қандай тўқима ва тентагона найрангларга ўрин қолмайди, 1-дан, шунинг учун ўрин қолмайдик, ота-оналар билан болалар ўртасида маълум иззат-ҳурмат ва дилдан ишонч каби чегара бўлади. Ана шу чегара туфайли, табиий таҳлил ва дангалига гаплашув усули қўлланилмаса ҳам, ота-оналар билан болалар ўзаро бир-бирларини тушуна оладилар; 2-дан, айти шу чегара туфайли, ўз вақтида айтилган ҳар бир сўз, мардлик ва ифбат тўғрисида, ҳаётнинг гўзаллиги ва бу ҳаёт фазилати тўғрисида айтилган ихчам ва жиддий сўз, келажакда зўр муҳаббат, ҳаётнинг ижодий кучи бўлган зўр муҳаббат туғилишига ёрдам берадиган сўз таъсирли ва ҳикматли бўлади...

Агар оилада тўғри режим бўлмаса, хулқ-атвор учун қонуний чегара бўлмаса, ҳеч қандай фалсафа, ҳеч қандай насихатгўйлик фойда бермайди...

... Оила болаларнинг ўзга бир оилада «ётиб қолишига» ҳеч бир ҳолда сира йўл қўймаслиги керак, бола ётиб қоладиган

жой аниқ-таниқ ва ишончли бўлган тақдирдагина истисно бўлиши мумкин. Бугина эмас, бола ҳатто кундуз кунлари бир неча соат хаяллаб қолиши мумкин бўлган ҳар қандай жой ҳам ота-оналарга яхши маълум бўлиши лозим. Агар бола борган оила ўртоғининг оиласи бўлса, ота ёки онанинг у оила билан яқиндан танишмаслигига фақат бу ота ёки онанинг дангасалигига монелик қилиши мумкин...

Бизнинг оналаримиз — социалистик мамлакат фуқаросилар: уларнинг ҳаёти ҳам оталар ва болаларнинг ҳаёти билан баркамол ва хушчақчақ ҳаёт бўлиши керак. Бизга оналарнинг ўзларини лом-мим демай фидо қилишлари эвазига тарбияланган, оналарнинг ҳаммайки ҳузур-ҳаловатнинг бағридан ўтишлари эвазига талтайиб ўсган кишилар керак эмас... Онанинг ўзини фидо қилиши эвазига тарбияланган болалар фақат эксплуатация жамиятидагина яшай оларди.

Бинсбарин, биз баъзи бир оналарнинг ўз ҳузур-ҳаловатларини ўзлари қийишларига қарши норозилик билдиришимиз лозим, ўз ҳузур-ҳаловатини бу тариқа қийиш ҳоллари бизда баъзи-баъзи ерларда бўлиб турмоқда. Бизда зулм-ситам ва қул қилувчилар йўқ бўлиб кетганлигидан, ҳалигидай оналар бундай зотларни ўзлари... ўз фарзандларидан етиштирмоқдалар. Умри тугаб кетган ва лекин хатога бориб гўё замонабоп деб тушурилган бу усул (анахроник усул) бизда озми-кўпми даражада, айниқса зиёлилар оиласида тарқалгандир. Бу ерда «ҳамма нарса болаларга» деган шиор ҳеч йўл қўйилиши мумкин бўлмаган расмийчилик услубига; «нимайки бўлмасин, ҳаммаси болаларга» тарзида тушунилади,— бундан мана бундай маъно: оналик ҳаётининг қимматли фазилатлари ҳам, кўр-кўрона оналик муҳаббати ҳам болаларга деган маъно чиқади. Буларнинг ҳаммаси болаларга! Оналаримизнинг иши ва ҳаётига кўр-кўрона муҳаббат эмас, балки совет фуқаролик туйғуси,— олға қараб элтувчи, улуг туйғу етакчи бўлмоғи лозим. Бундай оналар бизга ажойиб, бахтиёр одамлар етиштириб берадилар ва ўзлари ҳам охиригача бахтиёр бўладилар...

Ота-оналар китоби, Тошкент, 1956.

В. А. СУХОМЛИНСКИЙ

(1918—1970)

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР Педагогика фанлари академиясининг мухбир аъзоси, атоқли совет ўқитувчиси В. А. Сухомлинский 1918 йили Украина ССРнинг Херсон (ҳозирги Кировоград) вилоятидаги Васильевка қишлоғида дунёга келди. 1933 йили шу қишлоқдаги етти йиллик мактабни тугаллаб, 1934 йили Кременчук педагогика олий билимгоҳи қошидаги бир йиллик тейёрлов курсини, 1938 йили Полтава педагогика олий билимгоҳини тамомлайди. Шундан сўнг унинг узоқ ва шавкатли ўқитувчилик фаолияти бошланади. Бехосдан бошланган уруш уни ҳам ўз гирдобига тортади. Уруш пайтида

В. А. Сухомлинский рота снёсий раҳбари бўлиб хизмат қилади. Жангда огир ярадор бўлади. Госпиталда тузалиб чиққач, у маориф ишига юборилади.

Кировограддаги Онуфриев район маориф бўлимининг мудир бўлиб ишлайди. Аммо унинг қалби мактабда, ўқувчилар билан бирга эди. Уни сеvimли қишлоғи Павлиш чорларди. Павлиш қишлоғи немис босқинчиларидан озод қилиниши билан В. А. Сухомлинский дарҳол сеvimли мактабига келиб, унинг уруш жароҳатларини даволашга киришади. У 23 йил — 1948 йилдан то 1970 йилгача — умрининг охиригача Павлиш ўрта мактабининг директори бўлиб ишлайди. У «Болаларга жоним фидо», «Фуқаронинг туғилиши», «Павлиш ўрта мактаби», «Жамоанинг доно ҳукми. Жамоани тарбиялаш методикаси», «Ёш директор билан суҳбат» ва бошқа машҳур илмий-педагогик асарларини мана шу қишлоқда, қайноқ мактаб бағрида туриб яратди. Жаҳон тилларига таржима қилинган бу китоблар «Мактаб» номли шовуллаб оқиб турган жўшқин дарёдан олинган обиҳаётдир.

Ёш авлодни фуқаролик руҳида тарбиялаш — В. А. Сухомлинский педагогик ижоди ва фаолиятининг юрагидир. Атоқли педагог фуқаролик деганда чуқур ғоявий эътиқодни, ахлоқни, ижтимоий фаолликни, ватанпарварликни ва прелетар байналмилаллиини, меҳнатга муҳаббатни, ижодкорона ҳаётни, бизга ёт мафкурага нисбатан мурасасизликни тушунади.

Фуқаролик руҳида тарбиялаш масаласидан келиб чиқиб, В. А. Сухомлинский педагогик талаблар ва тавсиялар системасини ишлаб чиқади. Ёш авлодда инсонпарварликни тарбиялашни тарбия ишининг муҳим, марказий масалаларидан бири деб қарайди. Атоқли педагог ўқувчиларнинг таълим олиш фаолиятини фойдали меҳнат билан узвий боғлади, қишлоқ шароитида политехник таълимнинг янги уфқларини очди. Унинг кенг истеъдоди болаларга турмушнинг хилма-хил соҳалари гўзаллигини ўзига хос тарзда намоён этди.

Ўз ҳаётини меҳнаткашлар бахт-саодати учун курашга бағишлаган, қариб қолган, кўнгли чўккан, огир жудолikka учраган кишиларга таянч бўла олган, улар ўзини тутиб олиб, ҳаётда яна жўшқин, бор қуввати билан яшаб кетишига ёрдам бера олган кишигина чинакам одам ва шундай одамгина чинакам инсондир, дейди у. Аммо бунинг эвазига ҳеч қандай манфаат кўзламайдиган, ўзбеклар хайр-саховат деб атайдиган одамларгина чинакам бахтга муяссар бўлади.

Болаларни сидқидилдан севиш ва чинакам муаллимлик маданияти бир олманинг икки палласидир. «Менинг ҳаётимда нима энг муҳим эди? Ўйлаб турмасдан жавоб бераман: болаларга муҳаббат»,— деган эди В. А. Сухомлинский.

У ўқитувчиларни ёш инсон шахсини ўрганишга чақирди. Ўз илмий-педагогик асарларида турли ёшдаги ва ҳар хил тақдирни бошдан кечирган ўғил ва қиз болалар психологиясини, улар идроки, тафаккури, ҳиссиёти, қизиқиш ва талаблари, интилишлари, иродаси, нутқининг ривожланиши ва улар билан ишлашнинг ўзига хос нозик жиҳатларини кўрсатиб берди. «Ўқувчининг маънавий дунёси» китобида инсоннинг болалик даврида ақлий, ахлоқий, бадний шаклланишини ёритди.

В. А. Сухомлинский болалар жамоасини тарбиялашга алоҳида эътибор берди. Зеро, тарбияланган ўқувчилар жамоаси тарбиянинг муҳим шарти, ўқитувчининг тарбия ишидаги яхши ёрдамчиси, таянчи бўла олади. Жамоадаги беҳисоб алоқа ришталари орқали ўзаро таъсир натижасида алоҳида болалар ҳам ва бутун жамоа ҳам тарбияланади, гўзал фазилатлар касб этади. Жамоа

ҳаёти болаларни ўртоқлари олдида ўзи учун, ўртоғи учун масъулият сезишга ўргатади.

В. А. Сухомлинский тарбияни санъат деб ҳисоблади, фуқарони тарбиялаб всяга етказиш энг яхши санъат асарини яратиш билан баробар деб қаради. Мураббийларни ниҳоятда донишманд бўлишга чақирди. Бола ишончига сазовор бўлиш ва уни овлаш, болаларга раҳм-шафқатли бўлиш, улар учун олижаноблик ва адолат пешвоси бўлиш ўқитувчи билан бола ўртасидаги муносабатни дўстона муомалалар чўққисига олиб чиқадиган сўқмоқлардир. Бироқ бу болаларга қатъий талаб қўймасликини аңглатмайди. Ўқитувчи биринчи кунидеқ ўқувчилар олдида аниқ, уларнинг кучи етадиган қатъий талаблар қўйиши керак.

Жаҳон илғор педагогика фани асрлар давомида болаларни олижаноб инсон қилиб етиштиришнинг хилма-хил методларини, йўлларини яратган. Хилма-хил рағбатлантириш ва жазолаш чоралари мавжуд. В. А. Сухомлинский ҳар бир болага алоҳида ёndoшиб, уни тарбиялашда боланинг аҳволи ва кайфиятига энг самарали таъсир кўрсатадиган тарбия усулларини қўллашга даъват этган.

В. А. Сухомлинскийнинг жазо чоралари қўллашга муносабати у ўқитувчининг имкониятларини тўлиқроқ бида боришга қараб ўзгариб борган. У дастлаб жазо чораларини қўллашни маъқуллаган, маълум бир ҳолатларда жазолаш самара беради, деб ҳисоблаган. Бироқ кўп йиллик муаллимлик тажрибаси, хилма-хил «қийин» болалар билан ишлаб, уларни яхши йўл билан тарбиялаш уни қатъий ҳулосага олиб келди: болалар тарбиясида жазо чораларига ўрин йўқ, жазо тарбияга зид. Чунки буюк муаллим ўзининг кўп йиллик тарбия иши давомида минглаб болаларни жазо чораларисиз тарбиялашга муваффақ бўлган эди. Демак, ҳамма гап ўқитувчининг маҳоратида.

В. А. Сухомлинский тажрибаси ўзбек халқининг тарбия ҳақидаги буюк ҳикматини яна бир бор тасдиқлади: «Яхши гапга илон ниндан чиқар», «Қаловини топсанг, қор ёнар».

В. А. Сухомлинскийнинг педагогик меросида биз учун ибратли томонлар кўп. Унинг педагогик асарлари ота-оналарга, ўқитувчиларнинг мураккаб, серзаҳмат тарбия ишида катта ёрдам беради.

БОЛАЛАРГА ЖОНИМ ФИДО

(Парча)

Ҳаёстингизнинг асоси нима, деб сўрашса, сира иккиланмай болаларга меҳр-муҳаббат, дейман.

Болалик — инсон умрининг нозик даври, болалик — келажак ҳаётга тайёргарлик эмас, балки чинакам, ёрқин, ўзига хос, асло такрорланмас давр. Шунинг учун болалиги қандай ўтди, болалик йилларида унинг қўлидан тутган раҳнамо ким эди, атрофдаги оламдан унинг қўнглига нималар тушди — бугунги кичкинтойлар қандай одам бўлиб етишувидеа ана шулар ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир...

Конкрет ҳаётий тақдирларнинг муҳокамаси бизнинг олдимизга педагогик жиҳатдан таъсир ўтказишни камол топтириш вазифасини қўйди. Менимча, бу тарбиянинг туб, асосий қону-

ниятларидан биридир. Бу муаммони ечиш ва тадқиқ қилиш борасида анчагина иш қилинган бўлса ҳам, мактабимизнинг амалий-тарбиявий ишида бу муаммо ҳал этилган, деган фикрда эмасман. Бу муаммонинг моҳияти шуки, инсонга таъсир ўтказишдаги ҳар бир воситанинг педагогик самараси таъсир қилишнинг бошқа воситаси чуқур ўйланганлиги, самарадорлигига боғлиқ. Тарбия воситаси сифатида меҳнатнинг кучи қанчалик моҳирона намоён этилса, ақл-идрок, ҳис-туйғу тарбияси қанчалик чуқур ўйлаб амалга оширилса, тарбия воситасининг гўзаллик кучи шунчалик кўп бўлади. Узидан катталарнинг шахсий ибрат кучи таъсир этса, бошқа тарбиявий воситаларнинг ҳаммаси маънавий поклик ва олижаноблик билан суғорилган бўлса, ўшандагина ўқитувчининг сўзи тарбиявий кучга молик бўлади. Тарбия воситалари орасида ўнлаб, юзлаб, минглаб бир-бирига боғлиқ томонлар, шартлар бор. Пировард натижада тарбиянинг самараси ана шу бир-бирига боғлиқ томонлар, шартлар қандай ҳисобга олинишига, аниқроғи, қанчалик амалга оширилишига боғлиқ...

Агар бошқа юзлаб таъсир воситалари бўлмаса, инсонга таъсир кўрсатиш ўз кучини йўқотади, агар юзлаб бошқа қонуниятлар амалга оширилмаса, ҳар қандай қонуният пучга чиқади. Педагогика фани инсонга таъсир ўтказишнинг юзлаб бири иккинчисига боғлиқ ва бир-бирини тақозо этадиган томонларини тадқиқ қилмас экан, турган даражасида қолаверади. Педагогик кўринишларнинг нозик, мураккаб боғланган ва бир-бирини тақозо этадиган томонларини тадқиқ қилиб, тушунтириб берса, ўшандагина аниқ, чинакам фанга айланади...

Ўқиш — кенг маънода тарбия деб аталувчи гулнинг бир япроғи, холос. Гулга чирой бахш этадиган япроқларнинг ҳаммаси бирдек бўлгани каби тарбияда ҳам асосий ва иккинчи даражали нарса бўлмайди. Тарбияда ҳаммаси — дарс ҳам, дарсдан ташқари вақтда боланинг қизиқишини ўстириш ҳам, жамоада тарбияланувчиларнинг ўзаро муносабати ҳам асосий масаладир...

Мен Н. К. Крупская, А. С. Макаренко ва бошқа атоқли педагоглар ишонган нарсага — тарбиянинг қудратли кучига ишонаман...

Болалар яхшилик билан ёмонлик, виждон билан виждонсизлик, инсоний ор-номус тўғрисида ўз тасаввурлари билан яшайдилар; уларда гўзалликка баҳо берадиган ўз мезонлари бор, ҳатто вақт ўлчовлари ҳам бор: болалик йилларида бир кун бир йилликка, бир йил эса мангуликка тенгдек туюлади. Болалик деб аталувчи, эртақларидагидек ҳашаматли саройга кириш nasib этганлиги туфайли мен ҳаминша ўзини маълум даражада болалардек тутишим зарур деб ҳисоблаб келдим. Шундагина болалар сизни уларнинг афсонавий оламига тасодифан кириб қолган, бу оламни қўриқловчи бепарво қоровул деб ҳисобламайдилар...

Болани шод-хуррам этишга муяссар бўлмас эканмиз, унинг кўзидан чинакам хурсандчиликни кўрмас эканмиз, у болаларча шўхлик қилмас экан — унга қандайдир тарбиявий таъсир ҳақида гапиришга ҳаққим йўқ.

Бола боладек бўлиши керак... У эртак эшитаркан, яхшилик билан ёмонлик олишувидан таъсирланмаса, унинг кўзида ҳайратдан ўт чақнаш ўрнига менсимаслик аломати бўлса, бунинг маъноси шуки, боланинг кўнглида нимадир шикастланган, демак, боланинг қалбини жойинга келтириш учун кўп куч сарфлаш керак бўлади...

Ҳар бир бола қалбида ўзига хос тор бор, у ўз мақомида янграйди. Шундай экан, биз ана шу торга ўзимизни мослаштиришимиз керак. Бола бирор нарсадан ташвишланган бўлса-ю, ўқитувчи бундан хабар топмаса, боланинг қалбида нақадар оғир ҳиссиётлар пайдо бўлишини кўплаб учратганмиз. Бола ҳар қуни нима билан нафас олиши, дилида нима борлигини билиш мумкинми? Уларга нисбатан ҳамиша адолатли бўла оларми-канмиз?

... Тарбиячи учун адолатли бўлиш — бола ишончини қозонишнинг негизидир. Шахсиятдан, шахсий манфаатлар, эҳтирослар ва интилишлардан ташқари қандайдир абстракт одатнинг бўлиши мумкин эмас. Адолатли бўлиш учун ҳар бир боланинг маънавий дунёсини энг нозик жойларигача билиш керак. Шунинг учун ҳам менга бундан кейинги тарбия жараёни ҳар бир боланинг кўнглини тобора чуқурроқ тушунишдек бўлиб туюлган.

...Ҳар бир инсон болалигида меҳр ва ҳамдардликни талаб этади. Борди-ю, бола бераҳмлик вазиятида ўсса, яхшилик ва гўзалликка нисбатан парвосиз бўлиб қолади. Мактаб оиланинг, хусусан онанинг ўрнини тўла-тўқис босолмайди, лекин бола уйда меҳрдан, шафқатдан ва ҳамдардликдан маҳрум бўлса, биз, тарбиячилар унга алоҳида ғамхўрлик кўрсатишимиз керак...

... Мен болалар билан учрашганимда, уларнинг юз-кўзига қарайман. Боланинг кўзи ғамгин кўринса, унинг кўнглида қайғу-алами бўлса, синфда номигагина ўтиради. У бамисоли тараф тортилган тордек: сал эҳтиётсизлик билан тегиб кетдингми, кўнглини оғритасан. Ҳар бир бола дард-аламни ўзича бошдан кечиради: бировини эркаласанг у ўзини енгил сезади, бошқа бировга... билан айтилган сўз дард-аламини оширади. Бундай ҳолда педагогик маҳорат донишмандликдан иборат бўлиши керак. Тарбияланувчига яна алам етказмай, унинг кўнглидаги ярасини тирнамай, қайғу-ҳасратли юракни авайлаб билиш лозим. Қайғудан ларзага тушган, изтироб тортаётган ўқувчи илгари ўқиганидек ўқий олмайди. Қайғу унинг фикрида из қолдиради. Боланинг қайғу-ҳасрат, дард-алами, изтиробини ҳаммадан аввал кўриш — ўқитувчининг асосий бурчи. Бола кўнглини кўра билиш ва сезиш керак. Педагогик маҳоратнинг асоси — боланинг дард-аламига ўқитувчи қандай қарайди, бо-

ланинг кўнглини тушуниш ва сезишга қанчалик қодирлигидан иборат.

Энг аввало бола юрагининг ҳаяжонини тушуниш керак. Буни қандайдир махсус усуллар ёрдамида ўрганиб бўлмайди. Бунга педагогнинг юксак ҳиссий маънавий маданияти туфайлигина муяссар бўлиши мумкин. Бола қайғу-аламининг илдизи қаердан бошланган бўлмасин, унинг муштарак жиҳатлари бор: ғамгин, қайғули кўзлар, болаларга хос бўлмаган ўйчанлик, бепарволик, зеркиш, ёлғизлик кишини ҳайрон қолдиради. Кўнгли чўккан бола ўртоқларининг ўйини ва қизиқишини ҳам сезмайди, ғамгин ҳасллариини ҳеч нарса тарқата олмайди. Кичик инсонга энг нозик ва оқ кўнглилик билан бериладиган ёрдам — унинг ўзгагина маълум бўлган сирга тегмай ҳамдард бўлиши керак. Билмай-нетмай аралашини унинг жаҳлини чиқариши қайғурмаслик, изтироб чекмаслик тўғрисидаги ўзини қўлга олиш маслаҳатларни эса (агар чин юракдан айтилмаса) болалар ноўрин маҳмадонагарчилик деб тушунадилар.

Улуғ рус педагоги К. Д. Ушинский бундай деган эди: «Биз ҳаминша бирга яшаб келган кишини астойдил сезишимиз мумкин-у, лекин унга сидқидилдан меҳр қўйганлигимизни бирор бахтсизлик рўй бермагунча ҳис этмаслигимиз мумкин. Инсон умр бўйи яшаш мумкин-у, лекин, у бирор воқеа содир бўлмагунча, ана шу меҳр-муҳаббатнинг куч-қудратлилигини билмаслиги ҳам мумкин. Мен болалар билан узоқ вақт учрашмай қолганимда, уларнинг қувончи ва ғам-ҳасратларини сезмай қолган чоғимда, ҳар гал шу сўзларни эслайман. Болаларга меҳр туйғуси педагогик маданиятнинг энг муҳим белгиларидан бири эканлигига йиллар ўтган сари тобора ишонмоқдаман...

Соғ-саломатлик тўғрисида ғамхўрлик, меҳрибонлик қилиш — бу мураббийнинг энг муҳим вазифасидир. Мен буни такрор-такрор айтишдан қўрқмайман. Боланинг руҳий ҳаёти, дунёқарashi, ақлий ўсиши, билимининг пишиқлиги, уз кучига ишончи унинг шод-хуррамлигига, бардамлигига боғлиқ. Агар таълимнинг 4 йили мобайнида болалар тарбиясида ғамхўрликларим ва ташвишларимнинг бари ўлчанадиган бўлса, уларнинг тенг ярми соғ-саломатлик тўғрисидадир.

Боланинг оиласи билан мустаҳкам алоқа ўрнатмай туриб, соғ-саломатлик тўғрисида ғамхўрлик қилиб бўлмайди. Ота-оналар билан болалари мактабда таълим ола бошлаган дастлабки 2 йил ичида бўладиган суҳбатларнинг кўпчилиги кичиктоғларнинг соғ-саломатлиги тўғрисидаги суҳбатлардир...

Кўпгина болаларнинг овқатида организмнинг мустаҳкамланиши учун зарур, шамоллаш касалликларининг ва молда алмашинуви бузилишларининг олдини оладиган муҳим моддалар етишмасди. Саккизтагина оилада асалари боқилар экан. Маълумки, асал образли қилиб айтганда, дори-дармон деган сўз.

Мен ота-оналар билан суҳбатлашиб, уларнинг сиҳат-саломатлиги учун асал истеъмол қилишнинг аҳамияти катта эканлигига уларни ишонтирдим. 13 ота-она октябрь ойининг охир-

ларида 1—2 яшик асалари олишди. Баҳорга бориб уларнинг сони 23 яшикка етди. Мен кузда оналарга наъматак, тоғолча ва сервитамин мевалардан қишга мураббо пишириб қўйишни маслаҳат бердим. Ҳар бир оилада етарли миқдорда мевали дарахтлар, хусусан, олма дарахтлари бўлиши кераклиги ҳақида ота-оналарга гапиришга тўғри келди. Бутун қиш бўйи ҳўл мева бўлиши керак — қишлоқ жойларда бу жуда осон, фақат меҳнат қилинса, бас...

Бир неча йил давомида ўтказилган кузатиш ва махсус тадқиқотлар ташвишли хулосага олиб келди. Ёш болаларнинг 25 фоизи мактабга нонушта қилмасдан келади. 30 фоизи эрталабки овқатнинг тенг ярмидан кам ейди. Уларнинг 23 фоизи тўла нонуштанинг ярмини ейди. 22 фоизигина нормадаги даражада нонушта қилади. Эрталаб нонушта қилмаган бола синфда бир неча соат ўтиргандан сўнг, қорни очиб, боши айланади. У мактабдан уйига қайтади, у бир неча соат ичида туз тотимасдан бўкса-да соғлом иштаҳаси йўқ...

Биз кичкинтойларни елвизакдан қўрқмасликка ўргатдик; агар бола ёшликдан ўрганган бўлса, ҳеч қандай елвизак қўрқинчли эмаслигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади. Санитария-гигиена малакаларини сингдириш қанчалик зарур бўлса, шамоллатилмаган бинонинг киши нафасини бўғадиган ҳавосига чидаб турмасликка кўникириш шунчалик зарурдир...

Бошоқли ўсимликлар — буғдой, жавдар, арпа, қора буғдой, шунингдек, пичанзор ўтларининг фитонцидларига бой ҳаво саломатлик учун оби-ҳаётдир. Мен болаларни кўпинча далага, ўтлоққа олиб чиқардим, ғалла экинларининг ҳидидан муаттарланган ҳавода тўйиб-тўйиб нафас олишсин, дердим. Мен ота-оналарга болаларингиз ухлайдиган хонанинг деразаси ёнига бир неча туп ёнғоқ дарахти ўтқазинглар, деб маслаҳат берардим. Ёнғоқ дарахти ҳавони фитонцидлар билан бойитади. Фитонцид касалга сабаб бўладиган кўпгина микробларни ўлдиради. Зарарли ҳашаротлар ёнғоқ ҳидига бардош бера олмайди. Ёнғоқ бор жойда чивин билан пашша бўлмайди. Мен ҳар бир хонада ёзлик душ бўлиши тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилардим.

Боланинг аҳволини бир неча йиллар давомида ўрганиб, шундай ташвишли воқеага дуч келдим: баҳорда, март ойидан бошлаб ҳамма болаларнинг соғлиғи заифлашади. Бола гўё зўрға нафас олаётгандек бўлади, шамоллаш касалига организмнинг қаршилик кўрсатиши заифлашади, иш қобилияти пасаяди. Баҳор ойларида кўз айниқса хиралашади. Бу ҳодисанинг изоҳини медиклар билан психологлар асарларидан топдим. Баҳор ойларида организм системасининг ўзаро ҳаракат шариоти бирданига ўзгаради. Сабаби, организмдаги витаминлар запаслари тугайди, баҳор келганда қуёш радиацияси фаоллиги кескин камайиши билиниб қолади, узоқ вақт мобайнида қилинган жиддий ақлий фаолият асаб системаси хоришига сабаб бўлади...

Нега кўпчилик болаларнинг кўзи хира? Бу масала мени ташвишга соларди. Нега III синф боласи кўз ойнак тақадир? Кичик ёшдаги кўпгина болаларни кузатиш шундай хулосага олиб келдики, бу ерда гап ўқишдан кўзнинг толиқишидагина эмас, режимнинг нотўғрилигидан, айниқса, озик-овқатларда витаминнинг етишмаслигидадир. Бола жисмоний жиҳатдан чиниқтирилмайди, натижада шамоллаш касалликларига осонликча йўлиқади. Ёшликда чалинган айрим касалликлар кўзга таъсир қилади. Тўғри режим, яхши таом, жисмоний чиниқиш — буларнинг ҳаммаси болани касалликлардан асрайди, унга атрофдаги олам гўзалликларидан завқланиш бахтини беради...

Биз тажрибада шунга ишонч ҳосил қилдикки, фанлардан улгурмовчи болалардан 85 фоизи ўқишдан орқада қолишининг асосий сабаби саломатлигининг ёмонлиги, кўпинча мутлақо сезилмайдиган ва онаси, отаси, шифокор ва ўқитувчининг кучгайрати билангина шифо топадиган беҳоллик ё касаллик экан. Болаларнинг шўхлиги, серҳаракатлиги натижасида сезилмайдиган, ниқобланган юрак томир системаси, нафас олиш йўллари, **ошқозон-ичак** касалликлари кўпинча касаллик эмас, саломатлигининг издан чиқиб кетишидир. Кўпгина кузатишлар шуни кўрсатадики, секин фикрлаш деб аталган касаллик — кўпинча умумий беҳоллик, дармонсизлик оқибатидир. Буни боланинг ўзи ҳам сезмайди. Мия ярим шарларининг пўстлоғи функциясида ҳеч қандай физиологик ўзгаришлар ва бузилишлар содир бўлмаган. Айрим болаларнинг юзлари заҳил бўлади, иштаҳаси бўлмайди. Иштаҳасини очишга бўлган уриниш ҳам реакция беради: баданига тошма тошади, жуда синчиклаб ўтказилган уринишлар ҳам беҳуда кетади: саломатлиги жойидага ўхшайди. Бундай ҳолларда модда алмашинуви бузилишига дуч келамиз. Бу боланинг узоқ вақт мобайнида хонадан чиқмаслиги натижасида пайдо бўлади. Шундай ҳолат рўй берганидан бола ақлий меҳнат учун фикрларини тўплай олмайди, организм авж олиб ўсаётган ва жинсий етилиш даврида бундай беҳолликлар айниқса кўпаяди.

Бундай ҳолларда бирдан-бир даво меҳнат ва дам олиш режимини ўзгартиришдан иборат. Очик ҳавода узоқроқ бўлиш, фортчкани сочиб ухлаш, эрта ётиб, барвақт туриш, яхши овқатланиш керак...

Баъзи бир болалар кўринишдан соғломга ўхшайди-ю, лекин уларнинг меҳнати эътибор билан ўрганилса, қандайдир яширин касал очилади. Шуниси қизиқки, ўқитувчи дарснинг ҳар бир дақиқасини ақлий меҳнат билан тўлдиришга уринганида, яширин бетоблик ва беҳоллик айниқса сезилиб қолади. «Дарснинг бирор дақиқаси ҳам бекор кетмасин» деб ўқитувчининг тутган йўлидан боришга айрим ўқувчиларнинг қурби етмайди. Мен шунга амин бўлдимки, бундай жадаллашган суръатга ҳатто соғлом боланинг ҳам кучи етмайди ва бу унга зарарлидир. Ҳаддан ташқари зўр бериш шунга олиб келадики, болаларнинг кўзи хиралашиб, кўз олди қоронғилашади, ҳаракатла-

ри суи бӯлиб қолади. Ниҳоят, боланинг ҳеч нарсаса ҳоли келмай қолади. Унга фақат соф ҳаво керак.

Уқитувчи эса, уни «аравага қўшиб» тез бўл, деб чухлагани-чухлаган. Боланинг сиҳат-саломатлиги унга қандай уй вазифалари берилишига, ана шу вазифаларни қандай, қачон бажарилишига ҳам боғлиқ. Уйда боланинг мустақил меҳнат жараёнидаги завқ-шавқи қандай тусда бўлиши катта роль ўйнайди. Агар бола қўлига оладиган китобни хоҳламай олса, бу унинг маънавий кучларини эзадиган эмас, балки ички органларининг ўзаро ҳаракати мураккаб системасига ёмон таъсир қилади. Мен кўпгина шундан ҳолларни биламанки, машғулотларга иштиёқи йўқ болаларнинг овқат ҳазм қилиши жиддий бузилади, ошқозон-ичак касалликлари пайдо бўлади...

Шод-хуррамликсиз соғ тан ва соғлом руҳнинг бўлиши мумкин эмас. Агар бола далаларнинг гўзаллигига, юлдузларнинг имосига, чигирткаларнинг давосиз қўшиғига маҳлиё бўлса, ўзи қўшиқ тўқиса, демак, у вужуд билан руҳ уйғунлигининг чўққисиди турибди. Ишонинг, сиҳат-саломатлиги тўғрисида, айниқса болаларнинг саломатлиги тўғрисида қайғуриш — санитария-гигиена шакллари йиғиндисигина эмас, овқатланиш режими, меҳнатга, дам олишга бўладиган талабларнинг йиғиндисигина эмас. Бу аввало, барча жисмоний ва маънавий кучларнинг тўла уйғунлиги тўғрисидаги ғамхўрликларидирки, ижод қувончи ана шу уйғунлиkning тожидир.

Боланинг ақлий меҳнати катталарнинг илмий-ақлий меҳнатидан фарқ қилади. Болалар учун билим олишдан иборат асл мақсад катталардаги сингари ақлий куч-гайратга асосий рағбат уйғота олмайди.

Ўқиш-ўрганиш хоҳиши — бола ақлий меҳнатининг табиатида, фикрнинг ҳиссиётли тусида, ақлий кечинмаларидадир. Агар бу манба — қуриб қолгудек бўлса, китоб ўқишга болани ҳеч қанақа усул билан мажбур қилиб бўлмайди.

Мен ҳамма ўқитувчиларга: билишга интилишни, ҳавасмандлик, билимга чанқоқлик оловини авайлангиз, деб маслаҳат бераман. Меҳнатда қўлга киритилган муваффақият қувончи, ўз ишидан ифтихор туйғуси ана шу оловни ёндириб турадиган ягона манбадир. Эришилган ҳар бир ютуқни, ҳар бир қийинчиликни енгиб ўтишни хизматига яраша баҳоланг, лекин баҳо қўйишни суиистеъмол қилманг. Шунини унутмангки, педагогик маҳоратингизнинг замини боланинг ўзида, унинг билимга, сиз ўқитувчига бўлган муҳаббатидадир. Бу ўқиш, ўрганиш хоҳиши, қийинчиликларни енгишга шай туриш хоҳишидир. Шу заминни меҳр билан бойитингиз, шу заминсиз мактаб бўлмайди. Дарсда боланинг ақлий тиришқоқлигини вужудга келтиришга муяссар бўлишни ўзининг муваффақияти деб ҳисоблайдиган ўқитувчилар бор. Кўпинча бунга юганлик родини ўйнайдиган, боланинг диққат-эътиборини нўхталаб турадиган, эътибор би-

лан қулоқ сол деб тез-тез эслатиб туриш, бир турдаги ишдан 2-турдаги ишга кескин ўтиш, тушунтириб бўлгандан кейинроқ билимни текшириб кўриш, аниқроғи, мен айтётган нарсани тингламасанг, 2 қўяман деб пўписа қилишлар каби ташқи омиллар билан эришилади. Бир қарашда бу усулларнинг ҳаммаси фаол ақлий меҳнатга ўхшаб кетади: бамисоли калейдоскопдагидек иш турлари ўзгариб туради, болалар ўқитувчининг оғзидан чиққан ҳар бир сўзни эътибор билан тинглайдилар, синфда жимжитлик ҳукмронлик қилади. Лекин бунга ниманинг эвазига эришилади, бу қандай натижа беради? Бирор оғиз сўзни ҳам чала қолдирмасдан эшитайин деб, ҳамиша ўзини ҳушёр тутишга мажбур қилиш асаб системасини ҳолдан тойдиради, боланинг жонига тегади, тинкасини қуритиб, мадорини кетказди. Инсонни тарбиялашдек нозик ишда фаол ақлий меҳнатсиз дарс чоғида бирор дақиқани, бирор фурсатни бекор кетказмайман, дейишдан кўра бемаънироқ гап бўлиши мумкинми? Ўқитувчининг ишида бундай собитқадамлик, тўғридан-тўғри болани сиқиб сувини ичиш деган маънони билдиради. Шундай «самарали» дарслардан сўнг бола уйига ҳориб-чарчаб келади. Сал насага ҳам жаҳли чиқиб, ғазабланади. У бемалол дам олиши керак, лекин уйга берилган вазифаси ҳам бор, шунинг учун китоб-дафтар солинган сумкасига қараши биланоқ болаларнинг кўнгли айнийди.

Мактаб жамоасида кўзга ташланиши қийин бўлган шундай бир нарса борки, уни руҳий мувозанат дейиш мумкин. Мен бу тушунчани ҳаётий мукаммаллигини, равшанлигини болалар томонидан сезиш, ўзининг кучига ишонч, қийинчиликларни енга олиш мумкинлигига умид деган мазмун бор деб биламан. Руҳий мувозанатнинг ўзига хос хусусияти собитқадамлик билан қилинадиган осоийшта меҳнат вазияти, ўзаро теппа-тенг ўртоқлик мувозанатлари, асабийлашмай иш тутишдир. Руҳий мувозанатсиз нормал ишлашнинг имконияти йўқ: қаерда бу мувозанат бузилса, жамоанинг ҳаёти дўзахга айланиб қолади: ўқувчилар бир-бирларини ҳақорат қилиб, жаҳллари чиқарадилар, мактабда асабийлик ҳукм суради.

Қандай қилинса, руҳий мувозанат вужудга келади, уни қандай сақлаб қолиш мумкин? Энг яхши педагогларнинг тажрибасини кўриб, шунга амин бўлдимки, тарбиянинг бу ғоят нозик томонида асосий нарса — одамни ҳоритиб қўймайдиган, руҳий кучларни сапчитмайдиган, шоширмайдиган, толиқтирмайдиган доимий тафаккур фаолиятидир...

Мен аъло баҳо кетидан қувишдек телбалик тўғрисида ҳамиша ташвиш билан ўйладим. Бу телбалик оилада пайдо бўлиб, педагогларга ҳам ўтади, ўқувчиларнинг ёш кўнглида оғир юк бўлади, уларни мажруҳ қилади. Ўша вақтда аълочи ўқувчидек қобилияти бўлмаса ҳам, ота-оналари ундан нуқул аълочи бўлишни талаб этишади, ҳеч бўлмаганда 4 баҳо олишни айтишади, бечора бола ўрта баҳо оларкан, ўзини салкам жиятчидек ҳис этади.

Ўқувчиларнинг билимга баҳо қўйишдек, бир қарашда жўнгина бўлиб кўринган иш — бу ўқитувчининг ҳар бир болага тўғри ёндашишга, унинг қалбидаги билимга ташналик оловини эъзозлашга қодирлигидир. Бошланғич синфлардаги болаларга 4 йил мобайнида таълим берганимда мен на ёзма ишга, на оғзаки жавобга ҳеч қачон қониқарсиз баҳо қўймадим. Болалар ўқиш, ёзиш масаласини ўргандилар. Болаларнинг бири ўзининг ақлий меҳнатида ижобий натижаларга эришди, бошқаси ҳозирча эришгани йўқ. Ўқитувчи ўргатишни хоҳлаган нарсаларга бири ҳозирроқ муяссар, бошқаси муяссар бўлгани йўқ, деган маънони билдирмайди-ку. Мен болага ижобий натижалар бергандагина ақлий меҳнатга баҳо қўярдим. Агар бола меҳнат жараёнида интилаётган натижага ҳали эришмаган экан, ҳеч қанақа баҳо қўймайман. Бола ўйлаб кўриши, фикр тўплаши, ўз ишини яна қайта қилиб кўриши керак.

Қўйиладиган баҳо боланинг фикрини ипсиз боғлаб қўйишга йўл бермаслик керак. Мен энг заиф, гўё тузалишига ҳеч қандай умид йўқдек бўлиб кўринган зеҳнсиз ўқувчига ҳам ҳозирча ишим юришмаяпти деб ўйлаши учун доимо имконият яратиб келдим. Болада ўқиш-ўрганиш ҳаваси ҳеч қачон йўқолмайди. Мен ифтихор, шон-шараф, ўз иззат-ҳурматини билиш ҳиссини уйғотиб, болалар мустақил равишда ишлаш учун интилишларига эришдим...

Айрим ўқитувчилар нозик педагогик асбоб — баҳо билан чуқур ўйлаб туриб иш кўрмайдилар. Кўпгина мактабларда 3 баҳога қандайдир номаъқул нарсаларга қарагандай муносабатда бўлишади. «3 баҳосиз ўқиймиз!» — деган шиорни пионер йиғилишларидан бўлак жойларда ҳам эшитиш мумкин. Бундай шиорларни болалар газеталарида ҳам ўқиш мумкин. Ўқиш-ўрганишда эришилган қаноатланарли ютуқларга ана шундай муносабатни рағбатлантириш билан ўқитувчи, аслини олганда, ўзи ўтирган шохни кесади. Болаларда калтабинликни, енгил-такликни тарбиялайди.

Меҳнат нашъаси, ўқишдаги муваффақият болаларда таълим олишга рағбат уйғотадиган асосий мадад бўлса, синфдангасалар бўлмайди. Чинакам моҳир мураббийлар айрим дангасаларга қарши камдан-кам курашадилар.

(«Болаларга жоним фидо».
«Ўқитувчи», Тошкент, 1984.)

VI б о б. БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ ФИДОИЙЛАРИ

ОҚИЛХОН ШАРАФИДДИНОВ

(1898—1970)

Оқилхон Шарафиддинов 1898 йилда Тошкентда ўрта ҳол деҳқон оиласида туғилди. Унинг отаси ўз даври, шароитига кўра саводсиз бўлса ҳам, ўқиш, хат-саводли бўлиш кераклигини тушунган, идрокли киши эди. Шунинг учун

Ўғли Оқилхонни маҳалладаги мактабдор домла ҳузурига етаклаб борди ва «Тақсир, Оқилхон бугундан бошлаб сизнинг фарзандингиз, эти сизники, суяги бизники», дея унга ўз фарзандини топширди. Ёш Оқилхон бу эски мактабда бошқа болалар қатори бир неча йил ўқиб, кўп қийинчиликлар билан ўқиш-ёзишни ўрганиб олди. Шундан сўнг ўз билимини ошириш ниятида Хўжа Аҳ-рор мадрасасига бориб ўқиди.

У бир неча тенгдошлари билан Тошкент уезд маориф бўлимига бориб, янги очилган мактабларда хизмат қилиш, меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш истагини билдирганда 19 ёшда эди. Уезд маориф бўлимидагилар унинг иста-гини қондириб, халққа хизмат қилишига йўлланма беришди. У янги мактабда ўқитувчи бўлиб ишлай бошлади.

1918 йили ёш Оқилхон Тўйтепа қишлоғига ўқитувчи қилиб юборилди. У ерда биринчи бўлиб мактаб очди. Дастлаб кўпгина қийинчиликларга учрай-ди, лекин умидсизланмади. Сабот ва матонат билан ўқитувчилик ишини давом эттирди. Кейинчалик моҳир педагог бўлиб етишган Оқилхон Шарафиддинов Тошкентдаги мактаблардан бирида узоқ йиллар биринчи синф ўқувчиларига хат-савод ўргатиб келди.

Республика ҳукумати Оқилхон Шарафиддиновнинг кўп йиллик олижаноб меҳнатини юксак тақдирлади. У 1936 йилда «Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи» деган фахрий унвонга сазовор бўлди. Ҳалол ва сидқидилдан қилган меҳнати учун Ўзбекистон Олий Кенгаши Риёсатининг фахрий ёрлиғи, ҳукумат орденлари билан мукофотланди. Бу юксак мукофотлар халқи, Ватанига садо-қатли, серғайрат халқ ўқитувчисининг ёш авлод тарбиясида баракали ҳиссаси берлигидан далолат бериб турибди. Оқилхон ака республика педагоглари ора-сида биринчилар қатори меҳнат қаҳрамони унвонига сазовор бўлди. Отахон мураббий яратган «Алифбе», «Ўқиш китоби», «Чиройли ёзув» каби кўплаб дарс-ликлар асосида Ўзбекистон болаларининг неча-неча авлодлари тарбияланди ва ҳозир ҳам тарбияланмоқда.

КИЙИМХОНА

Мактаб каридоридан кираверишда кийимхона бор. Биз пальто ва калишларимизни ечиб, кийимхонага топширамыз. Сўнгра иссиқ синфларга кирамыз. Синфда ҳаммамиз бош яланг ҳолда енгил ва ихчам бўлиб ўтирамыз. Дарс тамом бўлгандан кейин қаторлашиб кийимхона олдига борамиз. Бирин-кетин кийимларимизни оламыз. Тартиб билан кийиниб, уйимизга ке-тамыз.

* * *

Очилибди ҳар хил гул,
— Ўртоқжон, тер, ўйна, кул!
Босмангиз гулларни, деб
Дарахтда сайрар булбул.
Сенда қанча қувонч бор,
Салом сенга, гул баҳор!

* * *

8 Март — Хотин-қизлар куни. Карима 8 март куни эрта турди. Озода кийимларини кийиб мактабга борди. Уртоқлари ҳам яхши кийиниб келишган эди. Қизлар бир-бирларини 8 март куни билан табриклашди.

— Карима, бугун ойингни нима билан табриклайсан?— деб сўради Нодира.

— Мен ойижонимни олган «5» баҳоларим билан табриклайман,— деди Карима.

* * *

ОТА СОВҒАСИ

Бугун Саодат одатдагидан эртароқ уйғонди. У юз-қўлини ювиб, боққа кирди. У ерда Муҳиддин ота дарахтларни парвариш қилмоқда эди.

— Ота,— деди Саодат уялинқираб,— менга бир туп оқ ва бир туп пушти атир гул кўчати беринг.

— Нима қиласан, қизим?

— Мактабимизда кўчат ўтқазиш бошланди. Уртоқларим қаторида мен ҳам гул экиб, мактабимизнинг ҳовлисини чиройли қилмоқчиман.

Муҳиддин ота хурсанд бўлди, қизига турли хил гул кўчатларидан берди. Саодат эса уларни олиб, севина-севина мактабига кетди.

* * *

МОМАҚАЛДИРОҚ

Баҳор яқинлашиши билан, ёмғир кўпроқ ёға бошлайди.

Ёмғир олдидан кучли момақалдиरोқ бўлди.

Ана осмонда аввал секин, сўнгра қаттиқ гулдураган овозлар эшитила бошлади. Овоз борган сари кучайди. Осмон гум-бурлаб кетди. Сўнг осмондан катта-катта ёмғир томчилари туша бошлади.

Бир оздан кейин момақалдиरोқнинг гулдураши эшитилмай қолди.

Шундан сўнг ёмғир ҳам тўхтади, ҳаво очилиб кетди...

ҒАФУР ҒУЛОМ

(1903—1966)

Ғафур Ғулом маданиятимизнинг ривожланиши ва гуллаб-яшнашига муносиб ҳисса қўшган улкан шоирдир.

Ғафур Ғулом 1903 йил 10 майда Тошкент шаҳридаги Қўрғонтеги маҳал-

ласида (илгариги Октябрь районидаги Профсоюз кўчасида) туғилди. Мирза Гулом ака ва Тошбиби ая ўз боласининг саводхон бўлиши учун астойдил қай-ғурдилар ва ёш Ғафурни маҳалладаги эски мактабга ўқишга бердилар. Ғафур тиришқоқлиги, қобилиятлилиги, билимга чанқоқлиги туфайли тезда саводини чиқарди. Албатта, унинг саводли бўлишида отаси, айниқса бувиси (отасининг онаси) Хайринисо отининг роли катта бўлди.

Ғафурнинг бахтига Қўрғонтегидаги Етти мачит мактабининг ўқитувчиси Ҳасанбой домла анча саводхон, тараққийпарвар, болалар шахсини ҳурмат қилувчи, уларга виждонан савод ўргатувчи киши эди. У болаларга саводни «Ҳафтияк»дан ташқари, ўша даврнинг илғор педагогларидан бир қанчаси ўз мактабларида қўллаб келган савод ўргатиш китоби «Устоди аввал»дан дарс бера бошлади.

Ғафур ўз устози А. Сойиббоевнинг маслаҳати билан саккиз ойлик ўқитувчилар тайёрлов курсига ўқишга кирди. Жуда оғир шароитларга қарамай, 1919 йилда бу курслардан биринчи ўқитувчи кадрлар етишиб чиқди. Успирин Ғафур 1919 йилнинг март ойида Тошкент шаҳрининг Ўрдадаги бошланғич мактабида ўқитувчилик қила бошлади ва ёш наслларини чуқур билимли, онгли, иктизомли, меҳнатсевар, жасур, ватанга, халққа садоқатли қилиб тарбиялашдек олижаноб ишга бел боғлади.

Ғафур Гулом 1920 йил 3 мартда Бодак маҳалласидаги мактабга ўқитувчи қилиб тайинланди. Бу мактабда ишлаб туриши билан бирга 1923 йили Дегрез маҳалласида — ҳозирги Ҳамза номли театр биносининг орқасидаги мадрасани ёлиб, унинг биносида Зиё Саид билан бирга саводсизлар учун ҳам кечки курс ташкил қилди.

1926 йилда Ғафур Гулом 3-болалар уйига мудир қилиб тайинланди, бир пайтнинг ўзида у «Урфон» мактабининг мудирлиги вазифасини ҳам бажарди. Шундай қилиб, у ёшлик йилларидаёқ халқ маорифининг энг қийин, мураккаб ва масъулиятли соҳаларида ўзининг бутун қобилиятини, имкониятини, билимини ишга солиб, ёш авлодни тарбиялаш соҳасида тинмай ишлади.

Ўзбекистонда болалар уйларини очиш ва уларга боқимсиз болаларни тортиш ишига биринчи навбатда илғор ўқитувчилар жалб қилинди. Ана шу ўқитувчилар орасида Ғафур Гулом ҳам бор эди.

Ғафур Гулом 1924—25 йилларда Тошкент шаҳар маориф ходимлари ёшлар қўмитасига котиб қилиб сайланди. У бу масъул вазифани бажариш билан бирга, икки мактаб ва бир интернатда мудир ва тарбиячи ҳам эди.

Фаолияти ўқитувчиликдан, тарбиячиликдан бошлангани учун ҳам Ғафур Гулом болаларни жуда севар эди. Кейинчалик у гарчи ўқитувчилик фаолиятини журналистлик билан алмаштирган бўлса-да, мактабни, болаларни, уларнинг порлоқ келажагини бир дақиқа ҳам унутмади. У ўзининг шеърлари, қиссалари ва ҳикоялари билан ёшларимизни ахлоқ-одоб руҳида тарбиялаш ишига жуда улкан ҳисса қўшди. Унинг болаларга бағишланган кўплаб асарлари ватанпарварлик руҳи билан сўғорилган эди.

БИЛИБ ҚҰЙКИ, СЕНИ ВАТАН КУТАДИ

(Парча)

Сен бу кун синфда шод юрак билан
Синов навбатини кутиб турасан.
Аъло мамлакатнинг аъло фарзанди,
Билиб қўйки, сени Ватан кутади!
Глобусда бўлган ҳар кичик нуқта
миллионлаб қондошга Ватан албатта.
Бахтиёр халқимиз яшар абадий,
Билиб қўйки, сени Ватан кутади!
Жабрла масала қўш муаммодир,
Худди шунда бир улуғ қурилиш жодир.
Сен катта инженер, эртами, индин,
Билиб қўйки, сени Ватан кутади!
Шеърлар, лирика, балки оддий тил —
Халқларнинг тиллари бир хил эмас, бил!
Дипломат бўларсан, шу бу кун, энди,
Билиб қўйки, сени Ватан кутади!
Фанлар кўп, фанлар бор, ўрганишга куч:
Ерда юр, сувда суз, осмон узра уч.
Ҳаммасида аъло, барчадан олдин,
Билиб қўйки, сени Ватан кутади!...
Аъло мамлакатнинг, аъло фарзанди,
Билиб қўйки сени Ватан кутади!

СЕН ЕТИМ ЭМАССАН

Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Қуёшдай меҳрибон,
Ватанинг — онанг.
Заминдай вазмину,
Меҳнаткаш, мушфиқ,
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан,
Бу ерда
на ғурбат,
на офат,
на ғам,
Бунда бор:
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат.
Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам.

Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим,
Бу ерда музлаган.
Аждар ҳалқумли
Ваҳшат тўпларининг
Қаҳқаҳаси йўқ.
Бу ерда — одамзод
 шаклида юрган
 Лаънати девларнинг
 манфур, юқумли,
 мараз намоёнши
 тополмас ҳуқуқ.

Тонг яқин,
 тонг яқин,
 оппоқ тонг яқин.

Бир нафас ором ол,
Ухла жигарим.
Оқ ойдин тонг отди,
Ухламоқдасан,
Лабларинг шивирлар,
Изламоқдалар...

*(Танланган асарлар, Т., 1963, 43—
44-бетлар).*

АВВАЛ ҲҲИ

Кеча ўнинчини аъло тугатдинг,
Қўлингда етуклик гувоҳномаси.
Ипак галстукка энди ижозат,
Йигитга муносиб, йигит жомаси.
 Овозинг дўрилар, демак, бу уйда
 Иккита эркакнинг шарпаси ҳоким...
 Онанг бўйгинангга тасаддуқ бўлиб,
 Отанг мақтанади: таянчим, кўрким.
Дипломсиз умрни умр ҳам дема.
Озгина билганини, билмадим деб бил...
Олим ўғил билан отинча келин,
Бир минг тўққиз юз эллигинчи йил.

Ўғиллар толейни тилаб ҳамма,
Отанинг билгани яхши дуодир,
Сиз қанча донороқ голиб бўлсангиз,
Айни муддаомиз — шу муддаодир.

*(Танланган асарлар. Т., 1963. 70-
бет.)*

ҒАЙРАТИЙ (1905—1976)

Ғайратий (Абдурахим Абдуллаев) 1905 йилда Тошкентнинг Дегрез маҳалласида ҳунарманд оиласида туғилган. Абдурахимнинг отаси Абдулла ака ўқимишли киши бўлмаса ҳам, санъат ва адабиётни севар, олим, санъаткор, шир кишилар билан яқиндан алоқада бўлар эди. Шу билан бирга, у ўз ўғлининг ҳам ўшалар сингари саводхон, ўқимишли, фозил киши бўлишини истар эди.

1912 йилда ўғли Абдурахимни «Ғиштамчит» маҳалласидаги бошланғич янги усул мактабига (ҳозирги Чапаев номли 42- мактаб ўрнида) ўқишга беради. Ёш Абдурахим бу мактабда уч йил ўқиб, уни муваффақиятли равишда тугаллайди.

Абдурахим биринчилардан бўлиб, Ғафур Ғулом билан биргаликда ўқитувчилар тайёрлаш курсига ёзилди. Жуда оғир шароитларга қарамай, 1919 йилда бу курсни тамомлагач, Кўкча даҳаси маҳалласидаги 16-халқ мактабида ўқитувчилик қилишга киришди. Ғайратий ёш наслларни билимли, онгли, меҳнатсевар, жасур, тиришқоқ кишилар қилиб тарбиялашдек шарафли ишни бажаришда астойдил меҳнат қилди. У мактабда ишлаш билан бирга, «Дегрез» маҳалласидаги мадраса ўрнида кечки ишчи ёшлар курси ташкил этишда фаол қатнашди ва у ерда ҳам таълим-тарбия ишларини олиб борди.

Ғайратий 1928 йилда Самарқандга бориб, ўқитувчилик қилиш билан бир қаторда, ёзувчи сифатида ҳам танила бошлади. Бу йилларда унинг болалар тарбиясига онд қатор шеър, ҳикоя ва повестлари майдонга келади.

Қасби тарбиячи бўлганидан у узоқ йиллар давомида Островский номидаги писонерлар саройи ва маданият уйи қошидаги адабий тўғаракка раҳбарлик қилди.

Ғайратий ўзининг жўшқин шеърлари, сермазмун ҳикоя ва повестлари орқали болаларни инсонпарварлик руҳида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшди. Ғайратий домла болаларнинг меҳрибон тарбиячиси, устози бўлибгина қолмай, ҳақиқий дўсти ҳам эди. Унинг болаларга атаб ёзган тарбиявий мавзудаги ҳикоялари: «Пайванд», «Қизил байроқча», «Мактаб сахнаси», «Ҳамзанинг болалиги» ва бошқалардир.

ЎҚИТУВЧИМГА

Ўқитувчи меҳрибон устоз,
Ҳеч туганмас Сизга ҳурматим.
Маърифатнинг нур қучоғидан
Мангу топдим бахт-саодатим.

Болалигим илк баҳорида
Сиз бердингиз қўлимга қалам.
Бир қаламки, мазмуни тийрак,
Унда ҳаёт, эркин меҳнат ҳам.

Ургатдингиз Ленин номини,
Шу сўз билан чиқди саводим,

Ҳаёлимдан чиқмайсиз асло,
Сизда тун-кун фикр ила ёдим.

Камолотнинг поғонасига
Бошладингиз кўрсатиб оқ йўл,
Миннатдорман, устоз умрбод,
Ҳурматлайди, Сизни ёш кўнгил.

ҚЎЙИНГ, ЎЙНАСИН

Ўзбек қизига

Ўз эркига қўйинг, ортиқ зўрламанг,
Эрка кўнгли эрк бобида яйрасин.
Ҳар интилиш, ҳар истагин хўрламанг,
Хандон лаби эрк қўшигин куйласин.

Қўп замонлар яшамоқнинг торини
Севгани-ла бирга чертмай йиғлади.
Ичкарига қурбон қилиб барини,
Ғам ханжари билан кўксини тиглади.

Йўқ, йўқ энди нозик кўкси тигланмас,
Чунки яшаш қонунлари ўзгарди,
Қимда майли бўлса кетар, йиғламас,
Борлигини тутқунликка боғламас.

Қимки истар, майли, бугун ўйнасин,
Қўя беринг, севгани-ла қувнасин.

МЕҲРИБОН

...Қоронғи тунда қишлоқнинг ўнқир-чўнқир йўлларида от-
ни елдириб боряпмиз. Парпи ака чурқ этмас, бутун фикри
хаёли дадамда эди. Вақт ярим кечадан ўтганда узоқдан қўшчи
иттифоқининг оппоқ биноси кўринди. Эшик олдида жунжиб
ўтирган қоровул бизни кўриб ўрнидан турди. Нима учун кел-
ганимизни сўраб, Йўлдош аканинг уйига бошламоқчи бўлди.

— Ўзим кўрганман, овора бўлманг, амаки,— дедим.

— Ундай бўлса, бораверинглар, яқиндагина мажлисни ту-
гатиб, уйга кетган эдилар,— деди қоровул.

...Биздан бўлиб ўтган воқеани эшитиб, тезлик билан уйдан
отни олиб чиқди-да, Парпи ака билан йўлга тушишди. Мен
бўлсам олис тунни тиканга ағанаган кишидай аранг ўтказдим.
Эрталаб ҳам улардан дарак бўлмади. Ноилож қишлоққа қа-
раб чопдим. Қандай қилиб уйга етиб келганимни билмайман.
Узоқдан қарасам, эшигимиз олдида уч-тўрт киши маъюс ту-
рибди. Юрагим уриб кетди. Эшикдан киришим билан ойим
қучоқлаб:

— Етим бўлиб қолдинг, Маҳмуджон болам,— деб фарёд кўтарди.

Мол-мулкидан айрилган аламзада душманлар ўша куни дадам бечорани бўғизлаб, тегирмон бошидаги зовурга ташлаб кетган экан.

...1926 йилнинг жазирама ёзи.

Ўртоқларим билан мактаб боғидаги экин-тикин ишларига қарашиб юрган эдим. Қаяум ака келиб, мени чақирди.

— Лаббай?— дедим ўқитувчимга қараб.

— Тез бўл, бет-қўлингни ювиб, мен билан бирга юр.

— Қайёққа?— дедим таажжубланиб.

— Сени бир катта одам чақиряпти.

— Ким экан у?

— Президентимиз ўртоқ Иўлдош Охунбобоев,— деди ўқитувчи... Отага салом бериб, гулни узатдим. Ота ҳам меҳр билан бошимни силади. Ўқишим, аҳволимни сўрагач:

— Маҳмуджон Зокиржошовга олий мактабни тугатгунча ҳукумат моддий ёрдам бериб турадиган бўлди,— деди. Бу меҳрибон кишининг самимий илтифотига, ҳукуматимиз кўрсатган ғамхўрлигига юракдан ташаккур билдирдим.

ИМОМХОН ҲУСАНХҲУЖАЕВ

(1905—1971)

Педагогика илмининг забардаст олими, педагогика фанлари номзоди, доцент, бошланғич мактаб асосчиларидан бири Имомхон Ҳусанхўжаевдир. У Тошкент шаҳридаги қадимий усулия, сўнгра рус-тузем мактабларида таълим олди. 1921 йили ўлка эрлар олийгоҳига ўқишга кириб, 1925 йили тугатади. Имомхон ака 1925 йилдан бошлаб «Ўрфон» номли бошланғич мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди.

Бошланғич синфларда ишлаган даврини Имомхон ака шундай ҳикоя қилган эди:

«Мен жуда ёш эдим. Ўқитувчи қилиб тайинландим. Юпунгина кийимда бўлганим учун кийимларимни эҳтиёт қилар эрдим. Биттагина калишим борлиги туфайли мактаб эшигигача уни қўлтиғимга солиб, оёқ яланг борар эрдим. Мактаб эшигига яқинлашгач калиш кийиб, синф хонасига кириб, болаларга сабоқ берар эдим». Анчагина машаққат тортган Имомхон ака ўқитувчилик фаолиятини шундай бошлаган эди.

Имомхон ака Туркистонда саводсизлиكنи тугатиш учун курашган даргалардан бири эди. У дастлабки Туркистон мактаблари учун дарслик ва қўлланмалар яратган эди. Унинг ёзган асарлари ичида «Ўсмир» (Ўсмирлар мактабининг биринчи ўқув йили учун) «Социализм йўлидан» (чаласаводлилар мактаби учун), «Ўқиш китоби» дарслиги (чаласавод катталарининг бошланғич мактаби учун), «Ўқиш китоби» (бошланғич мактабнинг биринчи синфи учун), «Ўқиш китоби» (2-синф учун), «Алишер Навоий таълим-тарбия ҳақида» (монография), «Педагогика» дарслиги айниқса диққатга сазовордир.

Имомхон аканинг фаолият йўли кўп қирралидир. У ўқитувчилик иши билан бирга илмий тадқиқотлар ҳам олиб борди. Унинг раҳбарлигида 5 та номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинди.

Устоз умрининг охиригача Низомий номидаги Тошкент олий билимгоҳида бошланғич таълим кафедрасига бошчилик қилди.

Олимнинг ижодий-педагогик фаолияти, ёш авлодни тарбиялаб вояга етказ-гаалиги ҳисобга олиниб, унга «Жумҳуриятда хизмат кўрсатган ўқитувчи», «Халқ маорифи аълочиси» унвонлари, бир қатор медаллар, фахрий ёрлиқлар берилган. Қуйида унинг китобларидан айрим парчалар эълон қилинди.

ЎҚИШ КИТОБИ

(Бошланғич мактабларнинг 1-синфи учун (1958 йил)

МЕҲРИБОН БОЛА

Дам олиш кунини эди. Болалар дам олиш учун далага чиқмоқчи эдилар. Ҳаммалари йиғилдилар. Аммо Турсун келмаган эди.

Ўртоқлари Турсунни кўп кутилдилар, дарағи бўлмади. Унинг уйига Тўхтани юбордилар.

Тўхта Турсуннинг уйига келди.

— Турсун, юр, ўйнаб келамиз,— деди.

— Йўқ, ўртоқжон, бугун мен ўйнамайман, онам уйда касал ётибди. Мендан бошқа киши йўқ. Мен кетсам онамга ким қарайди?— деди.

ЧОЛ ВА БОЛАЛАР

Бир қари киши қўлида икки челақ сув кўтариб келар эди. Йўлда чарчади. Бутун гавдаси титради. Йўл устига йиқилиб, қўлидан челақлари тушиб сувлари тўкилди.

Қўчанинг нариги томонидан келаётган бир тўда болалар чолни кўтариб, ачиндилар, тезгина ёрдам қилдилар. Туйғун билан Одил чолни қўлтиқлаб, уйигача олиб борди.

Қарим челақларга сув тўлдирди ва чолнинг уйига элтиб берди. Чол дам олиб, кўзларини очди ва болаларга ҳам, уларнинг ота-оналарига ҳам раҳмат айтди.

БИР ВА ИККИ

— Нима учун бизнинг оғзимиз биттаю, қулоғимиз иккита?

— Кўп тинглаш ва кам гапириш учун.

— Нима учун оғзимиз битта, кўзимиз иккита?

— Икки кўз билан кўриб, икки ўйлаб, бир гапириш учун.

— Нима учун бизнинг оғзимиз биттаю, қўлимиз иккита?

— Икки қўл ишлаш учун, бир оғиз ейиш учундир.

Болалар, бошқа аъзоларнинг ҳам вазифасини айтиб беринг.

ДАРАХТЛАР БАЙРАМИ

Баҳор. Пашшалар, ўргимчаклар, қумурсқалар уйғонди. Қушлар сайрай бошлади, уй қуришга киришди.

Дарахтлар-чи?

Дарахтлар ҳам байрам қилгандек ясана бошладилар. Тераклар ҳам кучала чиқардилар, толнинг баргидан қизлар чоч-пупук тақиб олдилар. Шу вақтда ёнғоқ ҳам кучала чиқаради. Бу кучалалар эса терак ва ёнғоқнинг гуллариدير.

УҚИШ ҚИТОБИ

(2- синф)

ОДОБЛИ БЎЛИНГ

Ўзингиздан катталарга йўл беринг. Уларга трамвай, автобус ва бошқа жойларда ўрин беринг.

Ёнингиздаги кишининг бирор нарсаси ерга тушиб кетса, уни дарҳол олиб беринг.

Одамлар олдида уйда талтайиб ётманг, стул, диванда ясланиб ўтирманг, қўлни орқага қилиб ёки чўнтакка тиқиб кеккайиб турманг.

Хушмуомала бўлинг. Бақириб, жеркиб, қўлни пахса қилиб ёки бировни қўл билан кўрсатиб сўзлашманг, қўрслик қилманг.

Ҳар куни эрталаб ота-онангизга, ака, опаларингизга салом беринг. Ўзингиздан катталарни кўрганингизда албатта салом беринг.

Катталарнинг гапига аралашманг, катталар қўл узатсагина улар билан қўл бериб кўришинг. «Марҳамат», «рахмат», «рухсат этинг», «илтимос қиламан», «кечирасиз», «узр» каби сўзларнинг қачон айтилишини билиб олинг.

Катталар чақирганда «лаббай» деб жавоб беринг.

Ёмон, уят гапларни айтманг. Оқсоқ, ғилай, соқов ва бошқа шу каби камчилиги бўлган кишиларни масхара қилманг, бошқаларга лақаб қўйманг.

ЎЗИНГИЗНИ ЎЗИНГИЗ ЭПЛАНГ

Уйда ўзингизга керакли ишларни ўзингиз қилинг. Уйқудан турганингиздан кейин ўрнингизни ўзингиз йиғинг. Ботинка ва калишингизни ўзингиз тозаланг. Тугмангиз узилса, қадаб олинг. Дастрўмол ва пайпоқларингизни ўзингиз ювинг.

Кечқурун устки кийимларингизни чўткалаб, тегишли жойга илиб ёки тахлаб қўйишга одатланинг. Керакли нарсаларингиз ҳар ерда сочилиб ётмасин — ўз жойида турсин.

Уй ишларида: уйни ва ундаги жиҳозларнинг чангини артишда, ҳовлини супуриш-сидиришда, укаларингизга қарашда ота-онангизга ёрдам беринг.

Дарс тайёрлаб бўлгандан кейин ўқув қуроллариингизни йи-
гиштириб қўйинг.

ГУЛНОРАНИНГ ХАТИ

Фотима опа ҳовлида иш билан банд эди. Онасига ёрдам бериб юрган Гулнора пайт пойлаб уйга кириб кетди. Бир вақт Фотима опа деразадан қараса, қизи жиддийлик билан ниманидир ёзиб ўтирган экан. Гулнора ташқарини кўрмасди. Фотима опа қизим дарс тайёрлаётгандир, деб ўйлади. Гулнора эса бирор киши йўқмикан деб эшикни очиб қаради. Айвонда ҳеч ким кўринмагач, қайтиб ёзув столи ёнига келди. У стулга ўтириб, яна катта ҳарфлар билан чиройли қилиб қуйидагиларни ёзди: «Ойижон, Сизни 8 март байрами билан табриклайман!» Сўнгра хатни жажжигина конвертга солди. Синфда тиккан гулли дастрўмоли билан қўшиб, оппоқ қоғозга ўради ва чиройли лента билан боғлаб қўйди. У атрофига яна бир қараб олди. Биров билиб қолса бўлмайди-да. Гулнора бу совгани 8 март кунигача сир тутмоқчи, ахир.

Деразадан Гулноранинг қилган ишларини кўриб турган Фотима опа уйга югуриб кириб қизини ўпиб эркаламоқчи, унга раҳмат айтмоқчи бўлдию, лекин ундай қилмади.

Гулнора эса ўзи тайёрлаган совгани шкафга яшириб қўйди.

8 март эрталаб Гулнора ўз совғасини онасига, топширди:

— Ойижон, байрамингиз билан табриклайман,— деди ва онасининг бўйнидан қучоқлаб олди. Онаси хурсанд бўлиб Гулнорани эркалатиб:

— Раҳмат, қизим!— деди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА (Парча)

...Ўзбек адабиёти, маданияти тарихида катта ўрин олган, ўзбек халқининг донишманд шоири ва олими Алишер Навоийнинг таълим-тарбия ҳақида ажойиб фикр ва мулоҳазалари бор, уларни илмий асосда синчиклаб ўрганиш Ўзбекистон педагогика тарихига қимматбаҳо хазина қўшади. Навоий шоиргина эмас, балки ҳар томонлама билимли донишманд олим ҳам эди. У ўз замонасида илм-фаннинг оташин жарчиси эди. У ёшларнинг ғамхўри, меҳрибон ва самимий мураббийси эди. Ана шунинг учун ҳам бу донишманд олим, мутафаккирнинг деярли барча асарларида таълим ва тарбияга доир ажойиб фикрлар бор. Унинг таълим ва тарбия ҳақидаги мероси, адабиёт соҳасидаги мероси каби, ғоят катта аҳамиятга эга. Шоирнинг асарлари бир қанча юз йиллардан бери деярли ҳар бир оиланинг тоқчасида ўзига фахрий ўрин эгаллаб келди, халқнинг қўлидан тушмади, мактабларда дарслик хизматини ўтади, ғазаллари

ашула қилиб куйланди. Ана шуларнинг ўзи Навоий асарларининг тарбиявий кучи қанчалик катта эканлигини кўрсатади.

Алишер Навоий ўзининг таълим-тарбия ҳақидаги фикрларини ифодалашда илғор позицияда, инсонпарварлик ва халқпарварлик позициясида турди.

Алишер Навоийнинг таълим-тарбия ва маърифатга оид фикрларини ўрганиш натижасида биз унинг асарларида тарбия идеали ғоят изчил баён этилганлигини кўрамиз. Шунинг учун ҳам унинг энг яхши инсоний фазилатлар ҳақидаги фикрлари, таълим ва тарбия методлари ҳақидаги фикрлари ўз даврига кўра илғор фикрлардир. Аммо Навоийнинг фалсафий, илмий-адабий ва таълим-тарбиявий қарашларини ўрганганда унинг ўз замонаси фарзанди эканлигини, назарияларининг синфий чекланганлигини, у даврда меҳнаткаш ва халқ оммасининг аёвсиз эксплуатация қилинишининг, зулматга маҳкум этилганлигининг илдизи феодализм тузумида эканлиги Навоийнинг хаёлига ҳам келмаганлигини, унинг ҳамма адолатсизликларни ноинсоф кишиларнинг ўзбошимчалик қилиш оқибати деб тушунганлигини, беистисно ҳаммани — феодалларни ҳам, хонларни ҳам, руҳонийларни ҳам, камбағалларни ҳам тотувликка, яхшиликка, адолатга даъват қилганлигини унутмаслик керак.

Алишер Навоий мактабдор ёки мударрис бўлиб дарс берган бўлмаса ҳам, лекин таълим-тарбия ишида жуда катта хизматлар қилди. У жуда кўп кишиларни тарбиялаб етказди...

Навоий олимларга бошчилик қилар, уларнинг илмий ишлар олиб боришига ёрдам берар ва доимий равишда илм аҳллари билан илмий ўтиришлар қилиб турар эди.

Алишер Навоий «Ҳайратул аброр» достони «Ун биринчи мақолати»нинг сарлавҳасида илмнинг аҳамиятига ғоят юқори баҳо бериб, илм сўзини мана бундай шарҳлайди:

«Илм спихрининг баланд ахтарлиғидаким, жоҳил тунин ёритмоқ учун» (айн)и қуёшдан, (лом) и ойдин ва (мим) кундуздин нишона айтур».

Арабчадан (айн) нинг бир маъноси — қуёш, лом (J) нинг бир маъноси — ой демакдир, лом (J) нинг шакли ойга ўхшайди ва абжад ҳисоби билан «ўттиз»ни билдиради, яъни «бир ой» демакдир. Мимнинг маъноси — кундуз демакдир. Равшанки, Навоий илмни қуёш, ой ва кундузга ўхшатади.

Навоий ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан биридир, шунинг учун ҳар бир инсоннинг энг муҳим бурчи — илм олишдир деб ҳисоблайди.

Навоий фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшликдан бошлаб ўқиш-ўрганиш керак. Ёшлигидан бошлаб ўқишга майл қўйган ва ҳаракат қилган одамгина илмни тўла-тўқис эгаллай олади.

Чунки болалар кичик ёшдан бошлаб ўқишга ва ўрганмоққа мойил бўладилар ва тез фурсатда кўп нарсани ўрганадилар.

Шунинг учун ҳар бир ота ва она ўз фарзандини ёшликдан бошлаб мактабга бериб ўқитиши, унга таълим бериши зарур. Унингча, фарзанд «меҳри анвар» (ёруғ қуёш)дир.

Уйни ёруғлантирган ва обод қилган болани Навоий «Чу фарзанд эрур жонга пайванд эрур» дейди. Шунинг учун фарзанд кўрган ҳар бир киши — уни севиши керак.

...Навоий фарзандни ҳар бир нарсадан аъло қўяди ва севади.

...Қишининг боласи қанчалик ёқимсиз бўлса ҳам, ўзига азиз кўринади, бойқушнинг боласи қанчалик хунук ва манҳус бўлишига қарамай, ўз наздида, товус сингари жилвалидир.

...Ҳар бир оила фарзанд кўрмоғи ва уни тарбиялаб вояга етказмоғи керак. Фарзанд ота-онанинг ўринбосари. Фарзанд кўрмак, уни тарбиялаб ўстирмак — ҳар бир ота ва ҳар бир онанинг бурчидир.

Инсон учун келажак авлодни яратишдан, уни тарбиялаб, келажак учун фойдали киши қилиб етиштиришдан кўра хайрли ва лаззатли нарса йўқдир.

...Навоий Ҳусайн Бойқаро билан қилган суҳбатларида, унга ёзган хатларида маърифат масалаларига оид талабларни амалга ошириш зарурлигини ҳамма вақт уқтирар эди. У ўзининг ана шундай хатларидан бирида бундай деб ёзади:

«Ҳар масжиднинг имомига тайин қилсаларким, ул маҳалла аҳлининг ўғил ушоғига мактаб тутиб нима ўқитсалар»...

Навоий «Ихлосия» мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун бир қадар шароит яратади ва мактабнинг харажатлари ҳамда ўқитувчилар таъминоти учун ўз вақфидан маблағ ажратади.

Болалар мактабга қабул этилгач, ўқитувчи уларга савод ўргатиш мақсадида, даставвал, араб алифбеси ёзилган тахтани берар эди. Тахта Навоий давригача, унинг даврида, ундан кейинги даврда ва ҳатто, эски мактаблар тугатилган давргача савод ўргатиш учун ўқув қуроли бўлиб келган.

Навоий «лавҳ забаржад» ёки «лавҳ музаҳҳаб» ёки «абжад тоши» деб атаган тахтачага ҳар бир мактабдор томонидан қамиш қалам билан йирик қилиб араб ҳарфлари тартиб билан ёзиларди.

Навоий ибораси билан айтганимизда, «лавҳ узра сабоқ нигор» қилинарди — тахтага ҳарфлар ёзиб борилар эди.

Навоий айтишича, унинг даврида мактабларда Қуръондан ташқари яна Эрон шоири Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари ҳам ўқитилган...

«Қўнғлимга хуш бўлган бу вақтларда азиз фарзандим Зиёвуддин Юсуф — араб тили муқаддимаси ва адабиёти фани қоидаларини ўзлаштириш билан машғул бўлди ва сир эмасдики, таъбларига ошно бўлмаган ва қулоғларига нотаниш истилоҳларни ўрганишда ўсмир болалар ва тажрибасиз гўдакларнинг қалби ваҳшат ва хотиралари даҳшат губори билан қопланади, бу ҳолда унинг қалбини юмшатиш ва хотирасини ўткирлаштириш учун атоқли мутабаррук Шайх ва буюк устоз Муслихиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» китобидан бир неча сатр ўқир эди. Бу асосда табаррук ва шарафли сўзлари-

дан баҳра олиб ҳамда латиф шеърларига эргашиб, шу турда бир неча саҳифа ва шу услубда бир неча боб битиш хотирам-га келди»...

...Навоний болаларга тарбия ва таълим берадиган киши — маълумотли ва ўқитиш йўлларини билган бўлиши лозим деяр эди.

«Ўз билимлари билан дунёмизда айрим бир дунё бўлган бир билимдон ҳақимни келтирдилар. Унинг фикри олдида фалак жумбоқлари ечилатурғон табиий, риёзий илмлар унинг олдида бошдан оёқ алиф, бе, те дай аён эди. У бу ҳикматларни Юнонда ўрганган бўлиб, Арасту унинг кичик бир шогирдича эди».

Алишер Навоний Қайс билан Лайлининг домласини бундай таърифлайди: «У устознинг дарс беришида шуҳрати жуда кетган эди. У ажойиб киши қабилада иззат-ҳурматли бўлиб, ҳар ишда қабила аҳлига ёрдамлашувчи ҳам эди.

Зўр шаъний-шавкатга эга мартабасининг юксаклиги кўкка тенг бир шахс эди».

Демак, булардан кўринадики, болаларга таълим-тарбия берадиган ўқитувчилар болаларга илм, одоб ўргатиш маҳоратига эга бўлсинлар.

СИДДИҚ РАЖАБОВ

(1910 йил)

Ўзбекистонда педагогика фанининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган, республикада дастлабки педагогика фанлари доктори, профессор ва академик Сиддиқ Ражабовдир.

С. Ражабов 1910 йилда Авлиё ота (ҳозирги Жамбул) шаҳрида камбағал қосиб оиласида дунёга келди. Ота-онаси тўнғич фарзанди бўлган Сиддиқнинг ўқиб, билимдон киши бўлиб етишишини орзу қилардилар. Бошланғич ва тўлиқсиз маълумот олган ўспирин 1930 йилда Фарғона педагогика билим юртига ўқишга келди. Уни тамомлагач, шу ердаги институтда таҳсил олди. 1934—1937 йилларда Ўзбекистон педагогика фанлари илмий текшириш институти аспирантурасида ўқиб, «XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухорода мактаб ва маориф тараққиёти очерки» мавзуида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

1943 йилда С. Ражабов республиканинг «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасига масъул муҳаррир қилиб тайинланди. Илмга ташна ва таълим-тарбия соҳасини жон-дилидан севган мутахассис 1947 йилдан бошлаб ўзининг сеvimли касбини давом эттириш учун Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти педагогика кафедрасига мудир бўлиб ишга ўтди. У педагогика ва унинг тарихини, сир-асрорларини чуқур ўрганиш, самарали илмий-тадқиқотлар олиб бориши асосида «Ўзбекистон мактаблари тарихи» мавзуида докторлик диссертациясини ёқлади. Олим 1959 йилда собиқ Иттифоқ Педагогика фанлари академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди, 1960 йилда унга профессор унвони берилди.

1961 йилда С. Ражабов Ўзбекистон педагогика фанлари илмий текшириш институтига директор қилиб тасдиқланди. 1966 йилдан бошлаб яна Низомий номидаги педагогика институти профессори, кафедра мудирини бўлиб хизмат қилиб келди. Юзлаб аспирант ва тадқиқотчилар у кишининг илмий раҳбарлиги ва кўмагида педагогика фанлари номзоди бўлди, кўплаб фан докторлари етишиб чиқди. Домланинг педагогика илм-фанини ривожлантириш ва юқори малакали илмий ходимлар тайёрлашдаги катта хизматлари муносиб тақдирланди. С. Ражабов бир қанча орден ва медаллар, фахрий ёрлиқлар билан тақ-

дирланди, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» унвонига сазовор бўлди.

Домланинг шогирдлари орасида М. Очилов, О. Х. Файзуллина, Р. А. Мавлонова, К. Ҳошимов, З. Миртурсунов, Х. Хуррамов, М. Мирқосимов, А. Азиз-хўжаева ва бошқалар педагогика илм-фани равнақи ва ёш мутахассислар тайёрлаш ишига муносиб ҳисса қўшиб, республикамизга танилдилар.

Атоқли олим, буюк чех тарбияшунос олими Я. А. Коменскийнинг жаҳонга танилган «Буюк дидактика» китобини биринчи марта ўзбек тилига таржима қилдириб, нашр этиш ишларига бош-қош бўлди. Мазкур нодир асар унинг таҳрири ва сўз бошиси билан 1975 йилда нашр этилди. С. Ражабов таҳрири остида ва раҳбарлигида олий ўқув юртлари учун яратилган «Педагогика» дарслиги бир неча марта қайта нашрдан чиқди. Олим бу дарсликдаги бир қанча бобларнинг муаллифидир.

Шунингдек, С. Ражабов қаламига мансуб асарлар орасида «Педагогика фани тараққиётининг баъзи масалалари», «Тарбия ва ўқитишда классик таълимот», «Педагогик антология»нинг бир қанча қисмлари, «Халқ маорифи ва педагогика фанининг буюк алломалари» каби асарлар, шунингдек, долзарб мавзуларда ёзилган неча ўнлаб рисоалар, илмий тўпламлар, ўзбек қомусидаги сон-саноксиз мақолалар, газета ва журналларда чоп этилган мақолалар бор. Таълим-тарбия мавзусидаги мазкур материаллар кўпчиликнинг эътиборини ўзига жалб қилганлиги билан ажралиб туради.

С. Ражабов фақат Ўзбекистон Республикасидагина эмас, балки Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ҳам педагогик жамоатчиликка танилган, фаолияти кўп қир-
рали олимдир.

ХАЛҚ МАОРИФИ ВА ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ БУЮК АЛЛОМАЛАРИ

...Ўтмишдаги илғор педагоглар ўз замонасининг баркамол зиёлиси сифатида инсон шахсини улуғладилар, унинг келажаги ҳақида қайғурдилар. Бинобарин, ҳар бир шахснинг ривожланиб камолатга етиши биологик омил насл-насабга, ирсият қонунларига боғлиқ бўлибгина қолмай, бунда тарбия ва муҳитнинг роли катта эканлигини тушуниб илғор зиёлилар, биринчи навбатда инсонпарварлик ғоялари билан майдонга чиқдилар ва ўз жўшқин фаолиятларида ҳақиқий гуманист эканликларини намоиш қилдилар.

...Боланинг жисмоний ва ақлий ўсиши, физиологик ва психологик ҳолатларини ўрганишда педагогика фани, психология, физиология ва антропология фанлари соҳасидаги илмий-тадқиқот натижасида аниқланган илмий хулосаларга катта эътибор берилмоқда....

ПЕДАГОГИКА ФАНИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

...Ўқитувчи қанчалик маълумотли, ўз касбини эгаллаган бўлса, у ўз малакасини доимо ошириб борса, унинг мактаб ва мактабдан ташқари ишларда эришадиган муваффақиятлари ҳам шунча самарали бўлади. У ўзи ишлаётган синфда дарсни педагогик ва дидактик талаблар асосида пухта уюштиради, ҳар бир ўқувчининг руҳий хусусиятларини, талант ва қобилиятини, дарсдан улгурмаслигининг сабабларини, ўқувчининг

ички дунёсини яқиндан била олади. Бу эса синфда ва умуман мактабда таълим ва тарбия ишларини кўтаришга ёрдам беради.

Кишининг касби қанчалик мураккаб бўлса, ундан шу қадар юқори маданиятли бўлиш талаб этилади. Ўқитувчилик касби ҳам энг мураккаб касблардан биридир. У ёш авлодларимизни жисмоний жиҳатдан пишиқ, руҳан билимдон, антиқий фикрловчи ватанпарварларни тарбиялаб етиштиради.

... Ўқитувчи маслаҳатчи, йўл-йўриқ кўрсатувчи кишидир. Ҳар бир ўқитувчи муайян педагогик жамоанинг аъзоси сифатида ҳаракат қилар экан, мактабдаги таълим-тарбия ишларидаги барча умумколлектив ишига ўз улушини қўшмоғи лозим...

Коллективда аҳиллик, ягона талабларнинг бўлмаслиги ўқув-тарбия ишларида интизомсизликка, ўқувчилар билимининг пасайиб кетишига олиб келади. Агар тарбиячилар коллектив бўлиб бирлашмасалар, болаларга нисбатан ягона талабчанлик қилмасалар, бундай шароитда тарбиявий жараённинг бўлиши мумкин эмас...

... Ҳар бир ўқитувчига, унинг иши ва педагогик фаолиятига нисбатан иззат ва ҳурматда бўлиш билан бирга, мактабнинг ўқув-тарбия ишини яхшилашга қаратилган танқид ва ўз-ўзини танқидга ҳам катта ўрин бериб, ундан тўғри ва оқилона фойдалана билиш зарур.

... Юқори малакага эга бўлган олий мактаб ўқитувчилари асосан таълимнинг қуйидаги тўрт шартига амал қилиб келадилар:

1. Предметни аъло даражада билиш.
2. Ўз фанини севиш ва студентларда ҳам шу фанга муҳаббат уйғотиш.
3. Эксперимент ёки амалий ишларни ўтказиш.
4. Чуқур илмий билимга эга бўлиш.

ЎЗБЕКИСТОНДА ПЕДАГОГИКА ФАНИ ТАРАҚҚИЁТИ

Педагогика соҳасидаги тадқиқотлар қуйидаги йўналишлар бўйича олиб борилиши лозим:

- 1) педагогиканинг методологик проблемалари;
- 2) халқ маорифи ва педагогик фикрлар тараққиёти тарихи;
- 3) халқ маорифини планлаштириш, ташкил этиш ва унинг экономикаси;
- 4) мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялашнинг педагогик-психологик проблемалари;
- 5) дидактика ва хусусий методика проблемалари;
- 6) мактабни жиҳозлаш системаси ва ўқитишнинг техник воситалари;
- 7) миллий мактаблар тараққиёти проблемалари;
- 8) умумий, социал психология ва психофизиология проблемалари;

9) турли ёш психологияси ва педагогик психология проблемалари. Таълим ва тарбиянинг психологик асослари;

10) турли ёшдаги кишилар физиологияси ва мактаб гигиенаси проблемалари;

11) жисмоний ва ақлий камчилиги бўлган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш жараёнини такомиллаштириш;

12) катталар таълимининг педагогик проблемалари;

13) педагогик кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш.

Республика педагог-олимлари юқорида баён қилинган проблемалар билан бир қаторда республика педагогика фани олдиди турган бир қатор махсус вазифаларни ҳам ҳал этишлари керак. Бу вазифалар қуйидагилардан иборат:

1) республикада мактаб ва педагогик фикрлар тарихини тадқиқ этишни давом эттириш; 2) маҳаллий миллат қизлари билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг ўзига хос масалаларини тадқиқ этиш; 3) республика хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш ва тарбиялашнинг самарадорлигини ошириш масалалари; 4) республикада меҳнат тарбиясининг ўзига хос томонлари; 5) касб танлаш системасининг педагогик асосларини яратиш; 6) миллий мактабларда ўзбек тили ўқитишнинг самарадорлигини ошириш ва бошқа бир қатор масалалар.

ҚАЙТА ҚУРИШ ВА ПЕДАГОГИКА ФАНИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Қайта қуриш педагогика фани учун ҳам тўла тааллуқлидир... Мамлакатда олий ва ўрта махсус таълимни қайта қуришни Асосий йўналишларида мамлакатни социал-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш вазифаларини ҳал этишга олий мактаб фани қўшадиган ҳиссани кескин ошириш зарурлиги кўрсатилган...

Мактаб қурилиши ривожланишининг ҳозирги босқичида мактаб ўқувчиларини, ҳар томонлама ривожланган ўқувчи шахсини тарбиялаш, ўз-ўзини англашни, ўз-ўзини бошқаришни ривожлантириш, қобилиятларни ўстириш, мактаб ўқувчиларининг дунёқарашини шакллантириш, ғоявий-сиёсий, маънавий, меҳнат, эстетик тарбия, политехник таълим ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу проблемалар республика илмий-педагогик муассасалари, шунингдек педагогика олий ўқув юртлари ва университетлар кафедралари олиб бораётган тадқиқотларнинг диққат марказида турибди. Уларни муваффақиятли ҳал этиш учун илмий ходимлар, олий ва ўрта педагогика ўқув юртларининг профессор ва ўқитувчилари ҳар томонлама ривожланган шахсни тарбиялаш, турли ёш босқичларидаги мактаб ўқувчиларида социал активлигини ошириш, ўқувчиларни ҳар томонлама ривожлантиришнинг муҳим воситаси сифатидаги политехника таълими ва ишлаб чиқариш меҳнати, эстетик

тарбия, ўқувчи шахсини тарбиялаш жараёнини оптималлаштириш ва педагогика фанининг бошқа актуал масалаларининг назарий асосларини фундаментал жиҳатдан ишлаб чиқишлари лозим.

КАРИМА ҚОСИМОВА

Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси, Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, профессор Қарима Қосимова 1928 йили деҳқон оиласида туғилди. У тўрт ёшида отадан етим қолди. Ўрта мактабни тугатиб 16 ёшиданоқ ишлай бошлади.

Халқ маорифи хизматида вояга етган, бутун умрини ёш авлодни билимдон қилиш учун сарфлашга аҳд қилган Қарима опа бутун Ўзбекистонда бошланғич таълим методикаси бўйича биринчи профессордир.

Қарима опанинг меҳнат фаолияти кўп қирралидир. У аввало Тошкент мактабларида тил-адабиёт ўқитувчиси, илмий бўлим мудири, директор бўлиб ишлаб, халқ маорифини чуқур ўрганди ва уни янада ривожлантиришга катта ҳисса қўшди.

Қарима опа кундузи ишлаш билан бирга, ўз билимини ошириш устида тинмай меҳнат қилди ҳамда Низомий номли педагогика билимгоҳининг физика-математика, сўнгра тил ва адабиёт куллийтларини муваффақиятли тугатди.

Олима меҳнат фаолиятининг олмос қирраси — унинг методист олимлигидир. У 1967 йилда «Бошланғич синф она тили дарсларида луғат ишлари» мавзусидаги илмий ишнинг муваффақиятли ҳимоя қилиб, фан номзоди бўлди. Ўз соҳасининг заҳматкаши бўлган олима 100 яқин илмий ва методик ишлар яратди. Булар орасида «Бошланғич синфда она тили ўқитиш методикаси», «Ўзбек тили», «Бошланғич синфларда имлоси қийин сўзлар устида ишлаш», «Бешинчи синф она тили дарсларида луғат ишлари», «Биринчи синф она тили дарслари», «Тўртинчи синф она тили дарслари» китоблари, бир қатор жадвал ва уларга доир методик қўлланмалар, дастурлар ҳамда рус мактаблари учун ўзбек тилидан бир қанча дарсликлар, шулар жумласидандир.

Қарима опа 1968 йилда бошланғич таълим методикаси кафедраси мудири, 1974—76 йилларда педагогика ва психология куллийти декани лавозимларида ишлади.

Жумҳуриятимиз мактаблари таълимнинг янги системасига ўтаётган даврда у она тилидан янги дастур ва дарсликлар ёзиб, тажрибадан ўтказди.

Қарима опанинг олий билимгоҳ талабалари ўртасида она тили ва уни ўқитиш методикасидан ўтказётган лекциялари ўзининг сермазмунлиги ва баркамоллиги билан ажралиб туради. Олиманинг фаолиятига хос ёрқин қирралардан бири унинг жумҳуриятимиз методист олимларига бошчилик қилаётганлигидир.

Жамоат ишларида ҳам фаол қатнашадиган тиниб-тинчимас олима халқ депутатлари Фрунзе район кенгаши депутати, халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги жумҳурият ўқув-методика маркази педагогика ва бошланғич таълим методикаси илмий-методик кенгаши ҳайъатининг аъзосидир.

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ИМЛОСИ ҚИЙИН СЎЗЛАР УСТИДА ИШЛАШ

(Парча)

Она тили дарсларида луғат устида ишлаш ўқувчиларнинг орфографик саводхонлигини оширади, уларнинг нутқини ўстиришга ёрдам беради. Шунинг учун мактабда луғат устида ишлаш биринчи синфдаёқ бошланади ва бу иш юқори синфларнинг ҳаммасида давом эттирилади....

Бошланғич мактаб она тили дастурида имлоси қийин сўзлар устида ишлаш ҳақида берилган кўрсатмада шундай дейилади:

«Тил ўқитиш фақат грамматик қоидаларни ўрганишдан иборат бўлмаслиги, балки луғатга доир аниқ сўзларнинг имлосини амалий ўзлаштиришга, улардан тўла фойдаланишга қаратилиши лозим».

Она тили дастурида имлоси қийин сўзлар қуйидаги талабларга кўра берилган:

1. Тўғри ёзилишини орфографик қоидалар билан изоҳлаш мумкин бўлмаган, фақат имло луғатидан фойдаланиб ўрганиладиган сўзлар: а) айтилиши билан ёзилишида фарқ қиладиган сўзлар: давлат, баҳс, баҳор, ҳаво... б) шеваларда ҳар хил айтиладиган сўзлар: аҳвол, сочиқ, ёмғир...

2. Шу синфларда ўрганилиши жуда зарур бўлган, аммо имлосини изоҳлаш қийин бўлган сўзлар: Тошкент, хурсанд, дарахт...

Бошланғич синф ўқувчилари бундай сўзларнинг имлосини тушунтириб бера олмайдилар, лекин ўзларининг нутқларида кўп ишлатадилар. Шунинг учун бундай сўзларнинг имлосини бошланғич мактаблардаёқ амалий ўзлаштириш талаб қилинади.

Ўқитувчи ўқув йили бошланиши олдида ўзи ўқитадиган синф дастурини, шу синфнинг барча дарсликларини, чунончи, «Ўзбек тили дарслиги», «Ўқиш китоби»ни синчиклаб ўрганиб чиқади. Бунда ўқитувчи дастур материаллини ўрганиш билан бирга, шу синфда йил давомида ўзлаштириб олинадиган имлоси қийин сўзларни ҳисобга олиб, айрим дафтарга қайд қилиб боради. Бунда ҳар ҳафтада иккита ёки учта сўзни ўргатиш назарда тутилади.

Имлоси қийин сўзларни ўқувчилар қандай ўзлаштирганликларини текширганда, олдинги ҳафтада ўрганилган сўзлар билан бир қаторда илгари ўрганилган сўзларни ҳам ҳисобга олиш ўқувчиларни луғат дафтарига ёздирилган ҳамма сўзларни доимий такрорлаб туришга мажбур этади, такрорлаш эса шу сўзларнинг ёзилишини пухта ўзлаштиришга ёрдам беради.

Биринчи синфда қанча сўз ўрганилса, шунча карточкалар бўлади.

1- серия

№ 1
Апрель
Апрель — тўртинчи ой.
Ап-рель

№ 3
Апрелда ҳаво исийди.
Ап-рел-да

№ 2
Апрель
Апрель — баҳор ойи.
Ап-рель

№ 4
Апрель
Апрелда қушлар учиб келади.
Ап-рел-да

2- серия

№ 1
Баҳо
Раъно «5» баҳо олди.
Ба-ҳо

№ 3
Биз «4» ва «5» баҳолар
билан ўқиймиз.
Ба-ҳо

№ 2
Баҳо
«5» баҳо, энг юқори баҳо.
Ба-ҳо

№ 4
Синфимизда «2» баҳолилар
йўқ.
Ба-ҳо-ли-лар.

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ОНА ТИЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси амалий фан сифатида уч вазифани бажаради:

1. «Нимани ўқитиш керак?» саволига жавоб тайёрлайди. Демак, таълим мазмунини, яъни бошланғич синфлар она тили курсининг дастурини белгилаб беради, ўқувчилар учун дарсликлар ва турли ўқув қўлланмалари яратиб беради, уларни доимий такомиллаштириб, мувофиқлиги ва самарадорлигини текшириб боради.

2. Қандай ўқитиш керак? Таълим беришнинг методлари, методик усуллари, машқлар системаси, у ёки бу қўлланмани татбиқ этиш тавсияномаларини, ўқувчилар амалий ишларининг изчиллик системасини, дарс ва унинг турларини ишлаб беради.

3. Нега худди мана шундай ўқитиш керак? Бундай илмий нуқтаи назардан энг фойдали методларни ўрганиш, танланган методларни асослаш, тавсияларни экспериментал текшириш...

Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикасининг асосий бўлимлари қуйидагилардир.

Савод ўргатиш методикаси, яъни элементар ёзиш ва ўқишга ўргатиш... Ўқиш методикаси. Бошланғич синфларда ўқиш предметининг вазифаси биринчи навбатда болаларни тез (меъёрида), тўғри, онгли ва ифодали ўқиш малакалари билан қуроллантириш ҳисобланади. Грамматика ва имло методикаси.

Бу бўлим элементар тўғри ёзувга ва ҳуснихатга ўргатишни, грамматик тушунчаларни, бошланғич имло малакаларини ўз ичига олади.

Ўқувчилар нутқини ўстириш методикаси. Бу бўлим бошланғич синфларда алоҳида ўрин тутади. Болалар биринчи марта тилни, нутқни ўқув предмети сифатида англайдилар, улар хоҳлаган ва қизиқарли нарсаларнигинга эмас, балки зарурий нарса ва ҳодисалар ҳақида ўйлаб, режалаштириб нутқ тузиш зарурлигини ҳам тушуна бошлайдилар, улар ўзининг график шакли билангина эмас, балки лексикаси, синтактик ва морфологик шакли билан ҳам оғзаки нутқдан фарқ қиладиган ёзма нутқни эгаллайдилар.

Она тили ўқитиш методикаси умумий педагогика билан ўзаро боғланади. Педагогика фани болаларни ҳар тарафлама ривожлантириш ва уларни тарбиялаш масалаларини илмий томондан ишлаб чиқади. Она тили ўқитиш методикаси педагогика фани янгилликларига, унинг юқорида қайд этилган масалаларни илмий томондан ишлаб берган маълумотларига асосланади.

Билимларни ўзлаштиришда дидактик талаблардан бери, билимларни ўқувчилар қандай ўзлаштирганини мунтазам текшириб ва баҳолаб бориш ҳисобланади. Текшириш — ўқувчиларнинг билим сифатларини, шакллантирилган малакалардан қанчалик фойдаланишни аниқлашни таъминлайди.

Бошланғич синфларда она тилидан билим, кўникма ва малакалар оғзаки ва ёзма равишда текширилса-да, бир умумий баҳо қўйилади. Бунда ўқувчиларнинг грамматик аниқлик, имло қондаларини билишлари, сўзни ва гапни таҳлил қила олишлари, билимни ёзма нутққа (диктант, баён, иншога) татбиқ эта олишлари ҳисобга олинади. Ўқувчилар ёзма ишларни қандай бажарганликлари мунтазам текширилиб борилади.

Она тилидан ёзма текшириш учун асосан диктант, баён, иншо, шунингдек, грамматик сўз ясашга онд, лексик ва имлога доир топшириқларни бажариш, контрол иш ёзишдан фойдаланилади. Якуновчи текшириш учун чоракда бир марта контрол иш ўтказилади: I синфда ўқув йили давомида уч марта топшириқли контрол диктант; II ва III синфларга тўрт марта топшириқли контрол диктант, тўрт марта баён ўтказилади. Текшириш ишларининг ҳажми қуйидагича бўлади (сўз ҳисобида):

	I синф	II синф	III синф
Диктант			
Ўқув йилининг			
I- ярмида	20—25	45—50	50—65
Баён	30—40	55—60	70—80
II- ярмида	30—40	45—60	70—80

РАҲИМА МАВЛОНОВА

Педагогика фанлари доктори, профессор Раҳима Абдураззоқовна Мавлонова 1931 йили туғилган.

Оилавий муҳит уни илмга ва олган илмини ёш қалбларга етказишга чорлади. У дастлабки фаолиятини 1957 йилдан мактабда бошлаб, бошланғич синф ўқитувчиси бўлиб ишлади. Ўз устида тинимсиз ишлади, тажрибали педагоглар фаолиятини ўрганди; ноҳия, шаҳар, вилоят, жумҳурият ўқитувчиларининг йиғилишларида, педагогик ўқишларда, конференцияларда маърузалар қилди. Натижада, ёш тадқиқотчи, методист-ўқитувчи сифатида жумҳуриятнинг кўпгина муаллимлари у билан касб сирларини ўртоқлашиб, тажриба алмаша бошладилар. Чунки, у мактаб ҳаётини, айниқса бошланғич таълим муаммоларини ўрганиш борасида бир қадар малака ҳосил қилиб улгурган эди. Ёш муаллима изланишда давом этди. Бу йўл уни илмий иш сари етаклади.

Дарвоқе, Раҳима Абдураззоқовнанинг олима сифатида эълон қилган илмий ишлари ҳам замонавий, ҳам салмоқлидир. «Бошланғич синф ўқувчиларини меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашда мактаб ва оиланинг ўзаро алоқаси» мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаган изланувчан олима кейинчалик «Бошланғич синф ўқувчиларининг меҳнат тарбияси», «Болаларнинг меҳнат тарбиясида мактаб ва оиланинг ўзаро ҳамкорлиги» каби йирик ҳажмли монографиялар яратди.

Методист олиманинг «Ўзбекистонда бошланғич таълим тараққиёти», «Меҳнат таълими методикаси», «1, 2, 3-синфда меҳнат дарслари», «Меҳнат» каби кўлаанмалари кенг ўқитувчилар оммаси орасида машҳур бўлиб кетди.

Раҳима опа моҳир ташкилотчи, жонкуяр раҳбардир. Унинг фаол ташкилчилиги, айниқса, бошланғич таълимни янги 3 йилликка ўтказиш йилларида (1967—1973) атрофлича намоён бўлди.

Раҳима опа жумҳуриятда авж олган педагогик ҳаракат—6 ёшли болаларни мактабга тайёрлаш жараёнига раҳбарлик қилди. Унинг бевосита иштироки ва бошчилигида 6 ёшлиларни мактабга тайёрлашнинг экспериментал ўқув режаси ва дастурлари тузилди, умумтаълим мактаблари қошида тайёрлов синфлари очилди.

Раҳима Абдураззоқовна 1977 йилдан бошлаб Тошкент Давлат педагогика олий билимгоҳи бошланғич таълим методикаси ва дефектология куллёти декани бўлиб ишлар экан, бутун педагогик билими, тажрибасини жумҳуриятга кўплаб малакали бошланғич таълим ўқитувчиларини тарбиялаб етиштиришга сафарбар этди. Педагог олиманинг фаолиятига назар ташласак, у ҳар доим бошланғич таълимнинг энг долзарб масалаларини англай биладиган, ўқув-тарбия жараёнининг самарали йўл ва усулларини излашга алоҳида диққат-эътибор билан ёндашадиган зукко инсон сифатида намоён бўлади.

Унинг раҳбарлигида бошланғич таълим муаммоларига бағишлаб 15 дан ортиқ номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Р. Мавлонованинг сермахсул фаолияти давлат ва жамоатчилик томонидан муносиб тақдирланган. У бир қанча медаллар ва faxрий ёрлиқлар билан мукофотланган. Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи» faxрий унвони соҳибасидир.

МЕҲНАТ ТАЪЛИМИ МЕТОДИКАСИ

(Парча)

Меҳнатга амалий тайёрлаш. Меҳнат кўникмаси ва малакалари билан қурооллантириш.

Меҳнатга амалий тайёрлаш меҳнат таълимининг муҳим бўғинларидан бири ҳисобланади. У ўзаро боғланган бир неча таркибий қисмлардан: оддий асбоб ва мосламалардан фойдалана билиш, керакли операцияларни тўғри ва самарали амалга ошира билиш, яъни у ёки бу материалга маълум изчилликда ишлов бериш, йўл қўйилган хатони ўз вақтида аниқлаш, тўғрилай олиш кабилардан таркиб топади.

Меҳнатга амалий тайёрлаш фақат керакли билимлар асосидагина амалга ошиши мумкин. У бошланғич мактабда бошланғич политехник билимларга асосланади. Меҳнат таълимининг мазмунига мувофиқ ўқувчилар мазкур ёш учун қулай бўлган материалларга ишлов беришда қўлланиладиган оддий асбоб ва мосламаларни ишлатишнинг амалий малака ва кўникмаларини эгаллайдилар.

Амалий малака ва кўникмалар билан қурооллантириш асосий ишлаб чиқариш операцияларини ўрганиш ҳам демакдир. Бошланғич синф ўқувчилари танишадиган буюм технологияси хилма-хилдир, бироқ бу масалани батафсил ўрганмасданоқ иш операцияларининг типиклигини сезиб олиш қийин эмас, улар: материални ўлчаш ва белгилаш, эгиш, қирқиш, ишлов бериш, қисмларни елимлаш, тикиш, ўриш ва боғлаш кабилардир. Яқунловчи иш деталларни йиғиш ва буюмларни монтаж қилишни ўз ичига олади.

Ўқувчиларда меҳнатнинг маълум турига бўлган майл ва қизиқишни ўз вақтида аниқлаш ва уларга меҳнат малакаларини севган машғулотларида такомиллаштиришларига ёрдам бериш жуда муҳимдир. Меҳнатга бўлган қизиқишдан қўшимча мақсадларда ҳам фойдаланиш мумкин.

...Болалар ақлий фаолиятининг ўсишида меҳнат таълимининг ўрни кўп қирралидир. Меҳнат ўқувчиларнинг билим олишга интилишларини рўёбга чиқарувчи воситагина эмас, балки унинг манбаи ҳамдир. Меҳнат таълими жараёнида ўқувчиларни ақлий жиҳатдан ўстиришда жисмоний ва ақлий меҳнатни алмаштириб туриш муҳим аҳамиятга эгадир.

Бироқ ҳар қандай меҳнат ҳам ақлий жиҳатдан ўсишга ёрдам бермаслигини унутмаслик керак. Меҳнат таълимига ижодий ташаббуссиз ёндашиш меҳнатни ақлий ривожланиш омилига айлантирмайди...

Меҳнат энг муҳим ирода ва ахлоқий сифатларнинг ривожланишига ёрдам беради. Меҳнат таълимида меҳнатга психологик тайёрлик, меҳнат фаолиятининг тўғри сабаблари тарбияланади, шахснинг ҳар бир онгли меҳнат учун зарур сифатлар шаклланади.

Бошланғич синфлар ўқитувчиси меҳнат таълими бўйича

ишларни амалга ошираётганда, ўқувчилар у ёки бу ишни бажариш натижасида қандай кўникма, билим ва малакаларни эгаллашларини аниқ билиши керак. Ана шундай ҳолда ўқитувчи синф учун шу вақтда зарур бўлган нарсалар (буюм)ларни бемалол танлаш инкониятига эга бўлади. Бу ўринда муҳими — ўқувчилар мазкур буюм (нарсалар)ларни тайёрлаш жараёнида дастурда назарда тутилган кўникма, билим ва малакаларни эгаллаб олишларидан иборат.

Барча синфларда иш турлари қуйидагиларга бўлинади:

1. Қоғоз ва картон билан ишлаш.
2. Газлама билан ишлаш.
3. Турли материаллар билан ишлаш.
4. Техник моделлаш.
5. Қишлоқ хўжалиги меҳнати:
 - а) ўқув-тажриба участкасида ишлаш;
 - б) синфда ишлаш.

Ҳар бир ўқув йилида иш икки йўналишда олиб борилади.

Биринчидан, ўқувчилар маълум назарий билимларга эга бўладилар, асосий ва қўшимча материалларнинг ҳар хил турлари, уларнинг физик, механик ва технологик хусусиятлари, ҳаётда қўлланиши билан танишадилар.

Иккинчидан, нарсалар тайёрлаш жараёнида турли материаллар (қоғоз, газмол ва шу кабилар)га ишлов беришнинг энг оддий усулларини амалда ўрганадилар.

...Меҳнат таълими дарсларида турли маҳаллий табиий материаллардан фойдаланиш бошланғич синфлар ўқувчиларининг меҳнат топшириқларини бажариши жараёнида уларнинг эҳтиёжларини қондириш имкониятини беради. Бу бўлимнинг яна бир хусусияти шундаки, ҳар бир вилоят, ўлка, туман, мактабда ўқитувчи мактаб атрофида кўпроқ тарқалган материалдан фойдаланиши мумкинлигидир.

Илк ёшдан бошлаб болаларда она табиатга қизиқиш ва муҳаббатни, ундаги гўзалликларни кўра билишни тарбиялаш керак. Табиий материаллар билан ишлаш уларни табиатни кузатишга ундайди. Кузатишлар эса бадий, ижодий қобилиятни ўстиради...

Ғоявий мазмунни излашда ғоя, фикр ёки ўзининг формаси, ташқи кўриниши билан бўлажак ишнинг ғоясини, сюжетини, шаклини, ташқи ифодасини айтиб турувчи материални топиш биринчи ўринда туради. Бошқача бўлиши ҳам мумкин. Ғоя бор, ammo уни амалга ошириш учун материални топиш қийин. Бунинг акси, болалар бир стакан уруғни тўкиб юборадилар, кутилмаган ҳолда улар ажойиб жонивор, қуш, одамчаларга айланиб қолади, уларга нимадир, бурун ёки дум қўшиш кифоядир.

Айрим фигура ва бутун композицияларни яратишда ғоялар қаердан олинади? Болалар ғояларни қаердан олишни яхши билишлари керак. Ғоялар атроф-муҳитдаги образ ва сюжетлардан, болаларга таниш эртақ ва ҳикоялардан, қачонлардир кўрилган расм, шакллардан ва шу кабилардан олинади.

Турли табиий материаллар билан ишлаш, турлича ишлов берилишини, турли асбоблардан фойдаланишни талаб қилади ва уларни ишлатиш билим, кўникма, малакаларини беради.

Табиий материални тўплаш ўқитувчи қўйган мақсадга боғлиқ бўлади. Болалар кўриб чиқилган ва батафсил таҳлил қилинган ёки ўзлари ўйлаб топган сюжет учун материал тўплайдилар. Ва аксинча, аввал қандайдир материални (барглار, гуллар, уруғларни) тўплаб, кейин қандай ишни бажаришни аниқлашлари мумкин.

Табиий материални ўқувчилар дастлаб ўқитувчи раҳбарлигида сайр вақтида тўплайдилар. Табиий материални тўплаш жараёнида ўқувчилар атрофдаги ўсимлик дунёси, ҳашаротлар билан танишадилар, дарахтлар, гуллар навларини, номларини, шаклларини, табиий материални қачон ва қандай тўплаш ва қандай сақлаш лозимлигини билиб оладилар. Табиатни қўриқлаш, унга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, уни асраш масалаларига алоҳида эътибор бериш ҳар бир меҳнат ўқитувчисининг бурчидир...

УЧИНЧИ СИНФДА МЕҲНАТ ДАРСЛАРИ

(Парча)

Меҳнат машғулотларининг муваффақиятли ўтиши, меҳнат таълими ва тарбиясида кўзланган натижаларга эришиш кўп жиҳатдан ишни тўғри ташкил этишга боғлиқ.

Болалар III синфдаги меҳнат дарсларида хилма-хил амалий ишларни бажариш, ўзларига керакли ва ижтимоий аҳамиятга молик буюмларни тайёрлаш орқали меҳнатга доир билим, кўникма ва малакаларни эгаллаб борадилар.

Дастурда болаларга меҳнат ҳақида билим беришдан ташқари, уларни хулқ маданияти қоидаларига, хусусан, батартибликка, озодаликка ўргатиш ҳам назарда тутилади.

Шунинг учун ўқитишнинг биринчи кунлариданоқ кийим-бош ва пойабзалга қараш, ўзаро ижобий муомала ва муносабат қоидаларини ўрганиш машғулотларини режалаштириш, кейинчалик — йил давомида ота-оналар билан келишган ҳолда болалардан мактабда қўйилган талабларни бажаришни қатъий талаб қилиш керак.

Меҳнат дарсларини режалаштиришда маҳаллий ва об-ҳаво шароитларини, хусусан, ўсимликларнинг ўсиш ва ривожланиш муддатларини эътиборга олиб, қишлоқ хўжалик меҳнати бўйича баҳорда, ёзда ва кузда ўтказиладиган машғулотлар вақтини белгилаш керак.

...Болаларнинг дарсдаги меҳнати билан синфдан ташқари ишларни боғлаш назарда тутилиши зарур.

Дарс темаси: «Тухум пўчоғидан ўйинчоқлар яшаш».

Дарсининг мақсади: айрим деталлардан буюм (ўйинчоқ)

ясаш малакасини ўстириш. Ўқувчиларни совға тайёрлашга ўргатиш. *

Керакли материаллар: ўқувчилар меҳнат дарсидан бир кун олдин тайёрлаб қўйган тухум пўчоқлари, рангли қоғоз, пахта, қайчи, рангли қаламлар, пластилин.

Дарсинг бориши. Ўқитувчи ўқувчиларнинг дарсга тайёргарлигини текшириб, уларнинг диққатини расмларга қаратади, расмдаги ҳайвонлар ҳақида гапириб бериш ва шеър айтишни таклиф этади.

Ҳамма ўқувчилар кўрсатган буюмларни тайёрлаши шарт эмас. Ҳар бир ўқувчи нима ясашни танлаб олиши ва уни расмга қараб тайёрлаши мумкин. Қуриш-ясашга доир ҳамма дарслардаги каби бу дарсда ҳам ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини ривожлантиришга кўпроқ эътибор бериш керак.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I б о б. Халқ педагогикасидан намуналар	
Ўзбек халқ мақоллари	4
Афсоналар	5
Эртаклар	7
Достонлар	12
Қиссалар	14
Қуръони Карим	17
Муҳаммад пайғамбар ҳадислари	24
II б о б. Илк ўрта аср даврида тарбия ва педагогик фикрлар	
Абу Наср ал-Форобий	31
Абу Али ибн Сино	37
Унсурулмаолий Қайковус	42
Юсуф Хос Ҳожиб	47
Абу Райҳон Беруний	51
Аҳмад Югнакий	55
Маҳмуд Қошғарий	58
III б о б. XIV—XIX асрларда тарбия, мактаб ва педагогик фикрлар	
Алишер Навоий	60
Заҳириддин Муҳаммад Бобур	73
Ян Амос Коменский	81
Иоганн Генрих Песталоцци	90
К. Д. Ушинский	93
IV б о б. Маърифат дарғалари	
Исҳоқхон Ибрат	98
Саидрасул Азизий	103
Саидахмад Сиддиқий	106
Анбар Отин	109
Маҳмудхўжа Беҳбудий	111
Абдуқодир Шакурый	118
Абдулла Авлоний	121
Садриддин Айний	128
Исмагулла Раҳматуллаев	134
Аваз Ўтар	138
Абдурауф Фитрат	141
Ҳамза Ҳакимзода Ниязий	145
Т. Н. Қори-Ниязий	151
V б о б. Баркамол инсон тарбиячилари	
Н. К. Крупская	157
А. С. Макаренко	161
В. А. Сухомлинский	168

VI б о б. Бошланғич мактаб фидойилари

Оқилхон Шарафиддинов	178
Ғафур Ғулом	180
Ғайратий	184
Имомхон Хусанхўжаев	186
Сиддиқ Ражабов	192
Карима Қосимова	196
Раҳима Мавлонова	200

$$\begin{array}{r}
 70 \\
 15 \\
 \hline
 35 \\
 70 \\
 \hline
 105
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 70 \\
 15 \\
 \hline
 350 \\
 40 \\
 \hline
 1050
 \end{array}$$

ПЕДАГОГИКА ТАРИХИДАН ХРЕСТОМАТИЯ

Педагогика олий ўқув юртларининг талабалари учун ўқув қўлланма

Тошкент «Ўқитувчи» 1993

Редакция мудир **А. Аҳмедов**

Муҳаррир **М. Аҳмедов**
Бадний муҳаррир **Ф. Некқадамбоев**
Техник муҳаррир **Т. Золотилова**
Мусахҳиҳ **Г. Насриддинова**

ИБ № 6056

Теришга берилди 09.11.92. Босишга рухсат этилди 08.01.93. Формати 60×90/16. Тип. қорози.
Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 13,0. Шартли кр-отг. 13,31. Нашр л. 12,85.
Тиражи 11000. Зак № 2560.

«Ўқитувчи» нашриёти. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30. Шарғнома 12-41—92.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Тошполиграфкомбинати. Тошкент, Навоий кў-
часи, 30. 1993.

П 29

Педагогика тарихидан хрестоматия: Педагогика олий билимгоҳлари талабалари учун ўқув қўлл./Тузувчи — муаллиф О. Ҳасанбоева.— Т.: Ўқитувчи, 1992.— 208 б.

1. Ҳасанбоева О.

Хрестоматия по истории педагогики.

ББК 74.03я7